М. Голянич, Р. Стефурак, І. Бабій

Словник лінгвістичних термінів

ЛЕКСИКОЛОГІЯ ФРАЗЕОЛОГІЯ ЛЕКСИКОГРАФІЯ

УДК 81'373: 81'374: 81'373.7 (038)
ББК 81.2Ук-4
Г 63

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 10 від 21 червня 2011 року).

Рецензенти:

Полюга Л.М. – доктор філологічних наук, професор (м. Львів);

Струганець Л.В. – доктор філологічних наук, професор (м. Тернопіль);

Пітель В.М. – кандидат філологічних наук, доцент (м. Івано-Франківськ).

Голянич М. І., Стефурак Р. І., Бабій І. О.

Г 63 Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / [Голянич М. І., Стефурак Р. І., Бабій І. О.] ; за редакцією М. І. Голянич. — Івано-Франківськ : Сімик, 2011. — 272 с.

ISBN 978-966-8067-71-6

У словнику подано 665 словникових статей, 750 найуживаніших термінів лексикології, фразеології, лексикографії. Дефінітивна частина довідника побудована так, що до кожної реєстрової одиниці запропоновано декілька визначень різних авторів (із вказівкою на джерело цитати – визначення певного терміна).

Словник орієнтований на студентів філологічних факультетів, аспірантів, учителів-словесників.

Передмова

При викладанні курсу «Сучасна українська літературна мова» для засвоєння студентами навчального матеріалу є необхідним базовий рівень розуміння основних термінів, суті і характеру функціонування терміносистем в окремих структурних компонентах української мови.

Укладений словник-довідник включає ті терміни, які найчастіше використовуються у процесі вивчення лексикології, фразеології, лексикографії, передбачає систематизацію та пояснення значень термінологічних одиниць, взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними із врахуванням важливих рис, особливостей терміновживання у задекларованих галузях українського мовознавства.

Оскільки змістове наповнення термінів здійснювалося протягом тривалого часу представниками різних наукових шкіл, то важливо було розкрити значення терміносистем, які відображають сучасний стан мовознавчих наук – лексикології, фразеології, лексикографії. При цьому враховано наявність термінів-синонімів, кожен із яких подано в окремій словниковій статті. Синонім-дублет представлено формулою «те саме, що...»; «Див. ...». Наприклад:

> **Автоно́мні слова́ (автосеманти́чні)** – «те саме, що повнозначні слова» [Ахманова. – С. 31]: *весна, тихий, радіти, щиро* і т. д. Див. **повнозначні слова, автосемантичні слова**.

Лінгвістичні терміни розміщено в абетковому порядку.

Підготовка словника здійснена з використанням прийому лексикографічного опису терміна – **прямого цитування**: у словниковій статті запропоновано визначення термінів лексикології, фразеології, лексикографії, подані в різних мовознавчих джерелах (словниках, монографіях, статтях, підручниках), передусім – в енциклопедії «Українська мова» (К., 2004).

Дефінітивна частина словникової статті складається з одного (рідко), двох і більше визначень-цитат. Наприклад:

> **Вале́нтність** – «(від лат. valentia – сила) – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями. Так, властивості дієслова «керувати»

передбачають його поєднання з іменними формами називного й орудного відмінків у позиціях підмета і додатка» [Андреш. – УМЕ . – С. 59].

«Потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики. При описі значення слова В. виступає змінною, що відображає здатність слова до семантичного зв'язку з іншими словами. В. є терміном семантики й синтаксису, що ввійшов до наукового обігу в середині XX ст. …Щоб запобігти домінуванню термінів «валентність» і «сполучуваність», М. Степанова розрізнила В. як потенційну здатність слова до поєднання з іншими словами, а сполучуваність як конкретну реалізацію цієї здатності» [Селіванова. – С. 57-58].

«Здатність слова до семантичного та синтаксичного сполучення з іншими словами в реченні» [МФЕ. – С. 54].

«Властивість слова сполучатися з певним колом лексичних одиниць… Наприклад, слова в парах *юний – молодий, кохати – любити* відрізняються тим, що перші сполучаються з іменниками, які називають осіб, а другі не мають такого обмеження і можуть сполучатися із назвами істот і неживих предметів» [Лисиченко. – С. 17].

«Здатність слова створювати навколо себе певні вільні позиції, що займаються певними обов'язковими та факультативними актантами, тобто є лише потенційною сполучуваністю без реалізації сполучувальних задатків слова» [Левицький. – АМВЛС. – С. 24]. Див. **колокація**.

Словникова стаття, крім визначень терміна, може репрезентувати різні аспекти його характеристики; залежно від цього виклад статті є стислим чи розгорнутим.

Укладачі словника рідко вдавалися до трактування термінів і подавали в таких випадках авторські визначення без цитування.

Приклади-ілюстрації в цьому довіднику також дібрано з різних лексикографічних праць зі збереженням їх паспортизації (Див. **ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ**).

Відмітною рисою словника є і те, що він репрезентує як традиційні терміни, які давно «прижилися» в лексикології, фразеології, лексикографії (**синоніми, фразеологічне зрощення,**

енциклопедичний словник), так і ті, що використовуються рідко чи є відносно новими або й такі, що мають міжгалузевий статус (**антиномії, епідигматика, конкорданс, концепт, семантичний простір слова, узус**).

Пропонований підхід при доборі реєстрових одиниць зумовлений необхідністю показати динамічність задекларованих у назві праці терміносистем, розмаїття їх елементів, взаємозв'язок із тими термінологічними системами, які маніфестують «помежові» з лінгвістикою галузі: етнолінгвістику, когнітивну лінгвістику та ін., а також підкреслити, що в сучасному мовознавстві відображено процес актуалізації тих одиниць, які раніше в ньому не були об'єктом термінологічної кодифікації.

Цей словник лінгвістичних термінів автори пропонують студентам використовувати при вивченні лексикології, фразеології, лексикографії та сподіваються, що він стане також у пригоді всім, хто цікавиться питаннями термінології української мови.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ СЛОВНИКІВ, ВИКОРИСТАНИХ ЯК ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

1. **Б3000** – Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови / С. Бук ; наук. ред. Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 192 с.
2. **БГСУР** – Бурячок А. А. Словник українських рим / А. А. Бурячок, І. І. Гурин. – К. : Наук. думка, 1979. – 338 с.
3. **ВІЛСД** – Скрипник Л. Г. Власні імена людей : словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська ; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1996. – 333 с.
4. **ГГЗ** – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
5. **ГССП** – Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська — К. : Освіта, 2008. — 320 с.
6. **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. / укл. : Г. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко [та ін.] ; ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка. Т. І. – 1982. – 631 с., Т. ІІ. – 1985. – 570 с., Т. ІІІ. – 1989. – 550 с., Т. IV. – 653 с., Т. V. – 704 с.
7. **ІСУМ** – Інверсійний словник української мови / уклад. : С. П. Бевзенко, О. І. Бондар, З. І. Волосевич [та ін.] / відп. ред. С. П. Бевзенко. – К. : Наук. думка, 1985. – 811 с.
8. **ІстСУМ** – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : у 2-х т. / ред. колегія : Л. Л. Гумецька (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977–1978.
9. **КВУЛМ** – Коваль А. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови / А. Коваль, В. Коптілов. – вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1975. – 336 с.
10. **КСП** – Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський ; за ред. М. М. Пилинського. – К. : Рад. шк., 1985. – 151 с.
11. **КТСЛТ** – Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
12. **МФЕ** – Мала філологічна енциклопедія / уклали:

О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.
13. **НСЗ** – Нові слова та значення: словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали : Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К. : Довіра, 2009. – 271 с.
14. **ОС** – Погрібний М. Орфоепічний словник (А-Я) / М. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1984. – 629 с.
15. **ПСАУМ** – Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – 3-є вид., допов. і випр. – К. : Довіра, 2006. – 510 с.
16. **ПССУМ** – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – 3-тє вид., опрацьоване і доповн. – Львів : БаК, 2008. – 512 с.
17. **РО** – Різниченко О. С. Одноримки (словник омонімів та схожословів) / О. С. Різниченко. – Одеса : Друк, 2002. – 408 с.
18. **РУМО** – Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів / М. Кочерган. – К. : Академія, 1997. – 400 с.
19. **РУС** – Русско-украинский словарь : в 3-х т. / редкол. : И. К. Белодед (председатель) [и др.]. – 3-е изд. – К. : Глав. ред. УСЭ. – 1987.
20. **САН** – Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови / Н. П. Бутенко. – Львів : Вища шк., 1979. – 120 с.
21. **СВН** – Головащук С. І. Складні випадки наголошення : словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
22. **СДУЛС** – Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2004. – 448 с.
23. **СДКУМ** – Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
24. **СЕУМ** – Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. — 432 с.
25. **СІС** – Словник іншомовних слів : 10000 слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
26. **СУЖ** – Ставицька Л. Український жаргон : словник : містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень /

Л. Ставицька ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики ; НАН України; Інститут української мови. — К. : Критика, 2005. — 496 с.

27. **СУМП** – Полюга Л. М. Словник українських морфем : понад 45 000 / Л. М. Полюга. – вид. 3-є, допов. і випр. – К. : Довіра, 2009. – 554 с.
28. **СУМ-11** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
29. **СУОС** – Жовтобрюх В. Ф. Сучасний український орфографічний словник / В. Ф. Жовтобрюх. – Харків : Веста : Видавництво «Ранок», 2005. – 800 с.
30. **СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 788 с.
31. **СФА** – Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / Калашник В. С., Колоїз Ж. В. – 3-є вид., допов. – К. : Довіра, 2006. – 349 с.
32. **СФС** – Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський ; за ред. В. О. Винника. – К. : Рад. шк., 1988. – 198 с.
33. **ТЗС** – Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Зів'яле листя» = Glossary of Ivan Eranko's Collection of Poetry «Faded Leaves» / Зеновій Терлак. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 394 с.
34. **УПС** – Кононенко І. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / І. Кононенко, О. Співак ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України . — К. : Вища школа, 2008. — 344 с.
35. **УРСС** – Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1995. – 256 с.
36. **ШВТ** – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики / І. Б. Штерн ; Міжнародний фонд «Відродження». — К. : АртЕк, 1998. — 335 с.

Загальні умовні скорочення

ВФ – внутрішня форма;
ЛЗ – лексичне значення;
ЛСВ – лексико-семантичний варіант;
ЛСГ – лексико-семантична група;
ЛСП – лексико-семантичне поле;
ЛФП – лексико-фразеологічне поле;
ПА – паронімічна атракція;
СГ – синонімічне гніздо;
СР – синонімічний ряд;
ФО – фразеологічна одиниця;
див. – дивитись;
англ. – англійська мова;
гр., грец. – грецька мова;
лат. – латинська мова;
польськ. – польська мова;
ст.-сл. – старослов'янська мова;
тюрк. – тюркські мови;
фр. – французька мова.

Українська абетка

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее Єє Жж Зз Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Шш Щщ Ьь Юю Яя

А

Абревіату́ра – «італ. abbreviatura, від лат. abbreviatio – скорочення), складноскорочене слово, похідне слово, що виникає внаслідок абревіації. Утворюється складанням скорочених основ і буває здебільшого еквівалентною словосполученню, яке її мотивує: «ветеринарна амбулаторія» > «ветамбулаторія» [Клименко. – УМЕ. – С. 7].

«Скорочене складне слово (іменник), утворене з початкових звуків, назв початкових літер чи початкових частин слів, на основі яких твориться скорочення. До абревіатури може входити й ціле слово..: *ТАРС.., райвно.., профспілка.., мопед…*» [Ганич. – С. 7-8].

Абревіату́р (скоро́чень) слови́к – лексикографічна праця, яка «...охоплює похідні слова, що утворені внаслідок абревіації, тобто поєднання скорочених компонентів (найчастіше асемантичних частин слова або окремих звуків) кількох слів. А.с. містять як ініціальні скорочення, так і складноскорочені слова всіх структурних різновидів. Нерідко до реєстру словника долучають також найпоширеніші абревіатурні запозичення та умовні графічні скорочення» [СУМ Ф. – С. 307].

Напр.: *Словник скорочень в українській мові : понад 21 000 скорочень / уклад. : Н. Д. Гула, В. В. Жайворонок, Л. П. Жарова [та ін.] ; за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Вища школа. Головне вид-во, 1988. – 512 с.*; або: *Денисюк В. В. Словник скорочень у пам'ятках давньоруської мови / В. В. Денисюк ; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. — К., 2000. — 17 с.*

Абсолю́тні (по́вні) сино́німи, лексичні дубле́ти – «синоніми, повністю рівнозначні і загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-експресивною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін. Напр.: … **вік, століття, сторіччя**» [Тараненко. – УМЕ. – С. 542].

«Слова, тотожні за значенням і стилістичним забарвленням. Кількість їх у мові незначна: *відсоток – процент, гасло – лозунг, майдан – площа*. Більшість абсолютних синонімів належить до спеціальної або термінологічної лексики. Такі синоніми становлять пари слів, одне з яких – інтернаціональне або запозичене, а друге – автохтонне. Наприклад, на сторінках преси активізуються

латинізми, які помітно розширюють свою семантику: *конвертація – обіг, пролонгація – продовження*; англіцизми: *конверсія – перетворення, стагнація – застій, котонін – бавовняний, ...дайджест – огляд*; запозичення з французької мови: *егалітарний – зрівняльний, електорат – виборці, суверенітет – незалежність*» [СКМ. – С. 6].

«Слова, які повністю збігаються за значенням і використанням» [Ахманова. – С. 407].

«...Слова, цілком ідентичні за своїм лексичним значенням. Спільні вони й емоційно-експресивним забарвленням... Абсолютні синоніми з'являються в українській мові різними шляхами. Найголовніші з них такі, що утворилися: а) внаслідок взаємодії літературної мови і діалектного мовлення: *чорногуз, лелека, бусол..*; б) внаслідок взаємодії української мови з іншими мовами: *термометр, градусник...*» [СУМ Л і Ф. – С. 83].

«...Слова або семеми однієї лексеми, тотожні за значенням, як правило, взаємозамінні у будь-яких контекстах, однак які мають різний ступінь уживаності, напр.: *абетка – алфавіт, абориген – тубілець...*» [СУМ Ф. – С. 226].

Абсолю́тні універса́лії – «(лат. universalis – загальний) – універсалії, які не мають винятків. Синонім: повні універсалії» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 349]. Наприклад, *багатозначні слова, синоніми, антоніми* тощо.

Абстра́ктна ле́ксика – «частина лексичної системи мови. До неї можуть належати слова різних частин мови, які виявляють і передають певну абстрактність. Найчастіше це іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення.., тобто вказують на стан (*сон, тиша*), почуття (*кохання, ненависть*), процес (*хід, біг*), якість (*чорнота, ясність*), риси характеру (*доброта, злоба, вихованість*), різні вияви інтелектуального рівня людини (*знання, розум*), відносини між особами, народами (*дружба, мир*), поняття етикету (*вітання*)» [Полюга. – УМЕ. – С. 7-8].

«...Слова, в яких виражаються загальні поняття, що їх людина безпосередньо органами чуття не сприймає; це назви якостей, властивостей, дій тощо: ... *вивчення, плавання, романтизм*» [Ганич. – С. 92]. Див. **слова́ з абстра́ктним значе́нням.**

Автоматичний словник – «частина автоматизованої системи інтелектуального призначення із зібраними і певним чином упорядкованими найменуваннями понять у тій галузі знань, з якими працює або на які спирається дана автоматизована система. А.с. будують як кінцеву, дискретну відкриту структуру з автоматичними можливостями сприймання вхідних сигналів, організації своєї роботи й оформлення результатів та повідомлення про них користувачеві. На будь-якому етапі функціонування А.с. можна доповнювати та при потребі структурно вдосконалювати без суттєвої перебудови. А.с. найчастіше містить сукупність термінів і термінологічних словосполучень, систематизованих та представлених таблицями, семантичними сітками або семантичними деревами.

А.с. використовують у системах автоматизованого перекладу, в інформаційних системах і системах спілкування з комп'ютером природною мовою, як довідники при підготовці й розширенні словників, а також уточненні граматик цих систем. Для формування структури та в ролі джерельної бази пропонується використовувати існуючі друковані словники (тлумачні, перекладні, термінологічні, тезауруси, частотні), рубрикатори та інформаційні класифікатори промислової і сільськогосподарської продукції, державні стандарти термінів та ін. В сучасних А.с. роблять спроби об'єднати в одній словниковій статті тлумачний тип з кількамовним перекладним.

В Україні створено великі академічні автоматичні орфографічний та орфоепічний словники обсягом понад 100 000 реєстрових одиниць кожен, словник афіксальних морфем, активно розробляються тлумачний, синонімічний, фразеологічний та антонімічний словники, а також українсько-іншомовні й іншомовно-українські А.с.» [Пещак. – УМЕ – С. 10]. Див. **електронний словник**.

Автономні слова (автосемантичні) – «те саме, що повнозначні слова» [Ахманова. – С. 31]: *весна, тихий, радіти, щиро* і т.д. Див. **повнозначні слова, автосемантичні слова.**

Авторський словник (словник мови письменника) – лексикографічна праця, яка охоплює лексико-фразеологічний фонд

творів певного автора. «...За повнотою охоплення мовного матеріалу авторські словники поділяють на:

- **повні**, у яких зафіксовано усю лексику з усіх творів письменника (напр.: *Словник мови Шевченка : в 2-х т. / ред. колегія : В. С. Ващенко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1964. – 484 с.*);
- **вибіркові**, які подають мову творів письменника за додатковими ознаками (напр.: *Регушевський Є. Словник мовознавчих термінів Івана Франка / Є. Регушевський. – Сімферополь, 2002;* або: *Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Зів'яле листя» = Glossary of Ivan Eranko's Collection of Poetry «Faded Leaves» / Зеновій Терлак. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 394 с.*). Вибіркові словники завжди є комбінованими.

По-друге, …А.с. поділяються на:

- ті, що подають не тільки загальні, а й різні розряди власних назв (особові імена та прізвища, географічні назви тощо) — це словники філологічно-енциклопедичного типу;
- ті, що обмежуються загальними назвами, за винятком хіба що міфологічних та переосмислених власних назв і фразеологізмів з власними назвами (згідно з досить поширеною думкою, власні назви не мають лексичного значення).

За повнотою інформації, що подається до слова, А.с. поділяються на:

- **власне словники**, які будуються за принципом словників тлумачного типу (з поясненням значень слів, їх ілюструванням, з можливими граматичними і стилістичними характеристиками) з елементами частотного і граматичного словників (із зазначенням частотності слововживання та наявних у тексті словоформ). Власне словники за ознакою повноти опису також можна поділити на більш і менш повні (так, у «*Словнику мови Шевченка*» однозначні слова, значення яких у письменника і в сучасній мові збігаються, як правило, не пояснюються, а тільки ілюструються);
- **словопокажчики** до мови письменників (із зазначенням місцезнаходження слова в тексті, а також частотності його вживання);

- **конкорданси**, або конкорданції» [Тараненко. – УМЕ. – С. 355]. Напр.: *Ільницький О. Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка : в 4-х т. / Ільницький О., Гавриш Ю. – Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001.*

Словник, «...в якому представлено лексико-фразеологічний склад усіх (кількох або одного) творів певного письменника (рідше багатьох авторів). А.с. використовують для вивчення творчості письменника, дослідження відповідного етапу історії національної літературної мови і суспільної атмосфери того часу» [СУМ Ф. – С. 314].

Наприклад (*зразок статті з вибіркового авторського словника*):

ЗІРНИЦЯ (2). **1.** *Те саме, що* **зірка** (1).

* *У порівн.* Твої очи, мов криниця Чиста на перловім дні, А надія, мов **зірниця**, З них проблискує мені 1,VII,7.

2. *Відблиск далекої грози* (1). Худеє жниво! Сіялось, мабуть, Замало й ненайкрасшої пшениці. А час не ждав! Холодні зливи йдуть, – Важку ворожать осінь нам **зірниці** 2,XIX,12.

• ***Одн. Н.*** **зірниця 1.** *у порівн.* 1,VII,7: ***Мн. Н.*** **зірниці 2.** 2,XIX,12.

(ТЗС, с. 132).

АВТОСЕМАНТИ́ЧНИЙ – «те саме, що повнозначний. **Автосемантичні слова**. Те саме, що повнозначні слова» [Ахманова. – С. 31]. Див. **автоно́мні слова.**

АЗБУКО́ВНИКИ – «[< азбука] – рукописні словники-довідники, у яких статті розміщувалися за алфавітним принципом, нерідко зазначалися літературні джерела й мова, з якої походило пояснюване слово. А. відомі з XIII століття. 1627 р. Памва Беринда випустив перший в Україні друкований А. "Лексіконъ словенороссκій и Именъ Тлъкованіє". Інші назви А. – алфавіти, алфавітники» [МФЕ. – С. 11].

АКТИ́ВНА ЛЕ́КСИКА – «1. Сукупність слів тієї чи іншої мови, що в певний період її існування сприймається як звичайні сучасні слова без помітних ознак їх новизни чи застарілості… 2. Активний запас слів окремих носіїв певної мови. Слова, які не тільки

зрозумілі, а й активно використовуються в мовній діяльності окремої особи» [Ганич. – С. 11].

«Активна лексика поділяється на дві групи: 1) **загальновживана лексика,** зрозуміла всім мовцям: *хліб, зелений, високий, жити, добре, вісім, такий*; 2) **терміни й професіоналізми**, які активно використовуються не всіма мовцями, а представниками відповідних спеціальностей: *мартен, девальвація, індукція, дебет, мезозой*… Слід розрізняти активну лексику й активний запас слів окремої особи» [СКМ. – С. 6].

«…Загальнонародні слова або широковживані терміни, у яких відсутні ознаки застарілості чи новизни і які вільно функціонують у різних сферах суспільного життя, напр.: *автобус, вода, готувати, земля, серце*» [СУМ Ф. – С. 263].

Акти́вний слови́к – «основна з погляду вживаності частина лексики, що постійно й вільно функціонує в різних сферах суспільного життя і складається насамперед із загальновживаної лексики та нейтральної лексики, а також з одиниць обмеженішого вживання (термінів, професіоналізмів, неологізмів, відроджуваних застарілих слів та ін.), наявних у повсякденному спілкуванні» [Тараненко. – УМЕ. – С. 25].

«…Це запас слів, які мовець активно використовує в усній та писемній мові. Слова А.с. не мають ознак застарілості чи новизни. Залежно від рівня освіченості, кола інтересів, роду занять люди послуговуються від 1000 до 5000 тисяч слів ... До А.с. належать: а) загальновживані слова, зрозумілі усім мовцям: *хліб, вода, білий, жити, добре, п'ять, ми*; б) широко вживані в різних галузях науки, мистецтва і техніки терміни й професіоналізми: *мартен, акварель, джинси, морфема* та ін.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 12].

«1) Частина словникового складу мови, яка охоплює відносно обмежену кількість лексичних одиниць, які особливо часто використовуються в мовленні, причому у зв'язку з найсуттєвішими для певного суспільства реаліями, поняттями й ситуаціями. А.с. протиставляється пасивному словнику. Повільно змінюване ядро А.с. складається зі стилістично нейтральних одиниць із розвинутою системою значень, високою сполучуваністю і словотвірною активністю. При виконанні мовою її комунікативної функції одиниці А.с. відіграють найважливішу роль. Належність лексичних одиниць до А.с. характеризується в довідниках спеціальними

індексами (частотність, використовуваність і т.д.)… Ці індекси враховуються при створенні моделей А.с. – словників-мінімумів. 2) У психолінгвістиці – сукупність лексичних одиниць, які мовець вільно використовує у спонтанному мовленні. 3) У теорії лексикографії (Л.В. Щерба) – лексикографічний посібник, який полегшує мовцеві … вибір і ідіоматичне використання слів» [Арапов. – ЛЕС. – С. 22].

Акти́вний словнико́вий запа́с – «1) ядро лексикону певної мови, яке вільно використовується в усіх сферах спілкування й позбавлене архаїчності чи новизни. До А.с.з. належать як загальновживані слова, так і терміни, професіоналізми, які мають обмежені умови використання, однак належать до активних сфер спілкування. Ядром А.с.з. мови є стилістично нейтральні одиниці..; 2) У психолінгвістиці А.с.з. уживається зі значенням сукупності лексичних одиниць, якими мовець вільно оперує у спонтанному мовленні. Active vocabulary» [Селіванова. – С. 21].

Акти́вні / пасивні фразеологі́зми – фразеологічні одиниці, які характеризуються регулярністю / нерегулярністю вживання в мовленні: «**активні** фразеологізми різного стилістичного забарвлення й стильової закріпленості регулярно вживаються в сучасній літературній мові. Серед них усталені вирази різної структури: … *як гриби після дощу, хай би грець узяв, гарячі жнива.* **Застарілі** фразеологізми відбивають і звичайні поняття, і такі, що з різних причин вийшли з активного вжитку. Сюди належать вирази: *вивідувати ума* (в кого), *видавити олію* (з кого) «добре побити кого-небудь», *вказати типики* «добре провчити когось»» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 240].

Актуалізація – «(від лат. actualis – дійсний, сучасний) мовної одиниці – семантико-стилістичне наголошення вільного і фразеологічно зв'язаного слова, порушення узвичаєних синтаксично-семантичних зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення слова завдяки несподіваним асоціативним зв'язкам його з іншими поняттями… Якщо в **художньому стилі** А. зумовлює створення образно-естетичного ефекту, то в інших стилях, напр., у **публіцистичному стилі**, вона породжує відхід від

стандарту, експресивність» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 25].

«Реалізація потенційних властивостей мовних елементів у мовленні» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 349].

Акультуриза́ція – «(лат. ad – до, cultura – обробіток) – процес засвоєння етносом, групою індивідів, особистістю, вихованою в одній культурі, елементів іншої культури, субкультури, картини світу, зокрема прецедентних феноменів (текстів, імен, ситуацій, стереотипів мовного спілкування тощо)» [Бацевич. – С. 18].

Акце́нтні діалекти́зми – «слова, що відрізняються від літературних слів наголосами» [СУЛМ ЛФп. – С. 90]. Наприклад: літературне *ходжу́* – діалектне *хо́джу.*

Акцентологі́чний слові́ник – «словник нормативного наголошення слів» [СУМ Ф. – С. 310]. Напр.: *Головащук С. І. Складні випадки наголошення : словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.*; або: *Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. – вид. 2-е, випр. – К : Рад. шк., 1964. – 639 с.* Наприклад:

> **Вести́**, веду́, веде́ш, веде́, ведемо́, ведете́, веду́ть; *мин.* вів, вела́.
>
> (СВН, с. 21).

Анало́гія – «(грец. analogia – відповідність) – процес формального і / або семантичного уподібнення однієї мовної одиниці іншій» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 350].

Анахроні́зм – «помилкове або свідоме із спеціальною стилістичною настановою використання слова чи вислову, що вже застаріли і не відповідають мовним (лексичним, фонетичним та ін.) нормам певної епохи… Переважають А. лексичного характеру. Це історизми та архаїзми, …неологізми» [Муромцева. – УМЕ. – С. 25].

«Використання слова чи виразу, який не відповідає лексичним, фразеологічним і т.п. нормам цієї епохи» [Ахманова. – С. 31].

Англіцизм (англізм) – «різновид запозичення: слово, його окреме значення, вислів тощо, які запозичені з англ. мови або перекладені з неї чи утворені за її зразком. А. переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження: фонетичні (**дж**ем, імі**дж**), словотвірні (смоки**нг**, маркети**нг**), семантичні (яструби 'політики, прихильники жорстокого агресивного курсу у різних країнах')» [Муромцева. – УМЕ. – С. 25].

«Для запозичень з англійської мови характерні: 1) звукосполучення **дж:** *бюджет, джаз, джентльмен, джемпер*; 2) звукосполучення **ай, ей:** *гайморит, інсайд, тролейбус, хокей*; 3) суфікс **-инг (-інг):** *мітинг, пудинг, демпінг, тюбінг*» [СУМ Л і Ф. – С. 140].

«Запозичення радянського періоду з англійської мови охоплюють такі групи лексики:

- технічна лексика: *блюмінг, бульдозер, диспетчер, ескалатор, комбайн, конвеєр, крекінг, радар, телетайп, трактор, трамвай, тролейбус, фільм*;
- мореплавська та військова лексика: *мічман, танкер, яхта, док, браунінг, бункер, джип, танк*;
- політична, економічна, торговельна лексика: *бізнес, бос, бюджет, гангстер, демпінг, долар, трест*;
- спортивна лексика: *аут, бокс, волейбол, гол, матч, раунд, рекорд, спорт, спортсмен, старт, теніс, трек, тренер, фініш, форвард, футбол, хокей*;
- назви одягу і тканин: *джемпер, ...піжама, смокінг, вельвет*;
- назви їжі та напоїв: *біфштекс, кекс, пудинг, ростбіф, сандвіч, пунш*;
- лексика культури тощо: *джаз, фокстрот, джентльмен, клуб, комфорт, сквер, тент, хол…*

Виокремлюють такі тематичні та лексико-семантичні групи англіцизмів періоду існування незалежної України:

- економічна, фінансово-банківська, торговельна лексика: *...дисконтний, єврокард, ...офшорний, прайс, ...ф'ючерс, чартерний*;
- лексика сфери культури, розваг тощо: *байкер, ...брейк-данс,... відео-арт, ...екшн, ...плей-стейшн*;

- лексика інформатики та комп'ютерної техніки: *браузер, веб-адреса, ...Інтернет-портал, ...ноутбук, онлайн*;
- спортивна лексика: *...бодібілдинг, дайвінг, ...скейт, сноубординг*;
- суспільно-політична лексика: *...віп, ...грин-кард, ...іміджмейкер, паблік рилейшнз, піар*;
- лексика, пов'язана з побутом: *...блендер, ...паркінг, пірсинг, ...спрей, ...фастфуд, ...шопінг*;
- лексика, пов'язана з їжею та напоями: *біг-мак, брендікола, гамбургер, ...хотдог, чисбургер*;
- лексика на позначення одягу і тканин: *блейзер, денім, памперси, топ, топік*;
- лексика на позначення осіб: *байкер, барбі, ...екшнмен, інсайдер, тинейджер...*;
- медичні та біологічні терміни: *арт-терапія, госпіс, ...скринінговий, трансген*» [СУМ Ф. – С. 258-260].

Антино́мії – «(грец. antinomia) – протилежні начала, внутрішні суперечності мови, боротьба між якими приводить до її змін» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 350]. «Серед цих суперечностей (антиномій) основними є такі: **1) антиномія позначувального і позначуваного**. План вираження (позначувальне) і план змісту (позначуване) мовного знака перебувають у стані нестійкої рівноваги.., що зумовлює розвиток багатозначності й омонімії, з одного боку, і синонімії – з іншого»; **2) антиномія норми і системи**..; **3) антиномія мовця і слухача**..; **4) антиномія інформаційної та експресивної функції мови**..; **5) антиномія коду і тексту** (мови і мовлення)» [Кочерган. – ЗМ. – С. 195-196].

Антите́за – «(гр. ἀντίτεσις – протиставлення) – фігура мови, що полягає в протиставленні або зіставленні порівнюваних понять, явищ, ситуацій шляхом поєднання їх мовних виражень в одному контексті для досягнення певного виражально-зображального ефекту (увиразнення протилежності, підкреслення несумісності або, навпаки, діалектичного співіснування тих чи інших понять і т.ін.). Напр.: «*І як у серці поєднати розлуки лід, любові жар!*» (В. Сосюра)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 26].

«Стилістична фігура, що підкреслює виразність мови через контрастне зіставлення протилежних понять, думок, образів; часто вона будується з використанням антонімів. Напр.: *Він був сином ... **мужика**, і став **князем** у царстві духа. Він був **кріпаком**, і став **велетнем** у царстві людської культури. Він був **самоуком** і вказав нові, світлі і вільні шляхи **професорам** і книжним **ученим*** (Іван Франко)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 16].

«Стилістична фігура, яка ґрунтується на протилежності понять, що порівнюються; одна з форм контрасту. Лексичною базою А. є антонімія… А. може бути простою за умови одного протиставлення і розгорнутою, якщо вона має кілька протиставлень або пронизує весь текст; в останньому випадку А. є чинником концептуалізації. А. використовується у фразеологізмах і пареміях» [Селіванова. – С. 32]. Напр., *Півжиття, що минуло, ти чекала цього кохання – Півжиття, що лишилося, забуватимеш цю любов; А хмарна ніч зірки похмуро лузає. А білий день проміння перелічує* (О. Слоньовська).

Антифра́зис – «різновид енантіосемії, троп, що полягає в навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням або конотацією: «*Ми люди **маленькі**» (як вияв псевдоскромності)*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 27].

«…Троп, який будується на вживанні слова в протилежному значенні..: *Од молдаванина до фінна / На всіх язиках все мовчить, / Бо **благоденствує!*** (Т. Шевченко)» [СУМ П і Ф. – С. 45].

Анти́чне джере́ло похо́дження фразеологі́змів – це давні грецькі та римські літературно-культурні надбання, на основі яких сформувалися стійкі одиниці мови. ФО античності поділяються на: «…а) старогрецькі: *ахіллесова п'ята; витати в емпіреях; гомеричний сміх; гордіїв вузол; дамоклів меч; драконівські закони; танталові муки; олімпійський спокій; прокрустове ложе; сізіфова праця; спалити кораблі*; б) староримські: *гола правда; гроші не пахнуть; ...перейти Рубікон; лебедина пісня; мовчання – знак згоди; ...людина людині вовк…*» [СУЛМ Л і Ф. – С. 353].

Анто́німи – «(від грец. ἀντι – префікс, що означає протилежність, протидію, і ὄνυμα – ім'я, назва) – слова (переважно

однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі сполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями… (…*багатий – бідний, жирний – пісний, яскравий – тьмяний*…)» [Тараненко. – УМЕ . – С. 27].

«Слова, в основі значення яких лежить протилежна предметно-понятійна віднесеність…» [Лисиченко. – С. 85].

«…Слова (семеми), які характеризуються семантичною спільністю і протиставляються за значенням на основі класифікаційних зв'язків, напр..: *зима – літо, високий – низький, розмовляти – мовчати*» [СУМ Ф. – С. 229].

«…Антоніми визначають не взагалі будь-які протилежні поняття, а обов'язково поняття співвідносні, об'єднані змістом на основі їх протиставлення. Об'єднуються в антонімічні відношення перш за все слова, що мають якісні, кількісні, часові й просторові значення, наприклад: *акуратний – неохайний, високий – низький.., день – ніч.., далеко – близько*» [СУМ Л і Ф. – С. 95].

«За семантикою (за типом протиставлення) антоніми поділяють на кілька основних класів. … **Градуальні А.** виражають якісну логічну протилежність і виявляють градуальну (ступеневу) опозицію, яка вказує на різний ступінь прояву ознаки… (*хороший – поганий, красивий – потворний*)… **Комплементарні А.** виражають додатковість (комплементарність) …значення. Комплементарні антоніми позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом складають певне родове поняття, без проміжних ланок (*наявність – відсутність, мертвий – живий*)… **Векторні А.** виражають взаємну протилежну спрямованість дій, ознак і властивостей або векторну протилежність лексичних одиниць. Векторні антоніми позначають дві протилежно спрямовані або взаємозворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо (*вперед – назад, в'їжджати – виїжджати*)… За **структурою** антоніми діляться на **різнокореневі** (*багато – мало, білий – чорний*…) та **однокореневі** (*девальвація – ревальвація, заїжджати – виїжджати*…)» [СУЛМ ЛФп. – С. 81-82].

«За своєю суттю антоніми неоднорідні. Можна виділити такі їх класи:

1. Антоніми, що визначають значення слів крайніми протилежними точками в системі однорідних понять

(якості, стану, часу): *молодий – старий, поганий – гарний, перед – зад, лівий – правий, день – ніч..*, між якими можливі і перехідні етапи, що не досягають до крайньої точки: *холодний – теплий – гарячий, холод – тепло – спека* і т.п.

2. Антоніми, що фіксують протилежність, хоч і не окреслену крайніми точками через відсутність точної визначеності в значенні слів, у яких наявний резерв додатковості: *вологий – сухий, зрячий – сліпий, правда – брехня.*
3. Антоніми, що означають протилежну спрямованість дії: *закривати – відкривати, атака – контратака, наступ – відступ.*
4. Окремо виділяються антоніми, що вказують на участь у дії двох сторін, кожна з яких виконує протилежну функцію: *давати – брати, вигравати – програвати, купувати – продавати, перемога – поразка*» [Полюга. – ПСАУМ. – С. 11]. Див. **загальномовні антоніми, контекстуальні антоніми.**

Антоніми-евфемізми – «це слова, що виражають семантику протилежності стримано, м'яко. Вони, як правило, утворюються за допомогою префікса **не-**, порівняймо: *молодий – старий* і *молодий – немолодий…*» [СУЛМ ЛФп. – С. 83].

Антонімів словник – лексикографічна праця, що «...охоплює слова, протилежні за значенням» [СУМ Ф. – С. 308]. Напр.: *Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – 3-є вид., допов. і випр. – К. : Довіра, 2006. – 510 с.* Наприклад:

АСИМІЛЯЦІЯ ↔	↔ ДИСИМІЛЯЦІЯ
Заміна одних звуків іншими, більш подібними наближення до чого-н., уподібнення одного чимсь іншим.	Заміна одного з двох однакових або близьких за вимовою звуків іншими, менш подібними, заміна, розподібнення

⊙ Гармонійна, графічна, дистактна, дистанційна, контактна, повна, прогресивна, часткова **асиміляція ↔ дисиміляція**.

○ У фонетиці **асиміляцією** називається уподібнювання одного звука іншим. **Дисиміляція** (розподібнення) — фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим (З підручника).

□ **Асимілятивний ↔ дисимілятивний, асиміляційний ↔ дисиміляційний, асимілюватися ↔ дисимілюватися** (ПСАУМ, с. 35).

Антоні́міка – «1. Те саме, що антонімія. 2. Розділ лексикології, який вивчає антоніми» [Ахманова. – С. 50].

Антоні́мія – «тип семантичних відношень лексичних одиниць, що мають протилежні значення (антонімів). Будучи категорією лексико-семантичної системи мови, А. є однією із мовних універсалій: вона властива всім мовам» [Новиков. – ЛЕС. – С. 35].

«Вияв мовної парадигматики, мовна універсалія; наявність у двох знаків відношень протилежності» [Селіванова. – С. 33].

Антонімія «…характеризується однотипністю смислових структур її одиниць, протиставлених парадигматично за однією диференційною ознакою протилежними семемами їхніх значень» [СУЛМ ЛФп. – С. 80].

«…Вид парадигматичних відношень, що полягає в комплементарному.., контрадикторному… та контрарному… протиставленнях мовних знаків» [Левицький. – АМВЛС. – С. 24].

Антропо́нім – «(від гр. ἄντρωπος – людина і ὄνυμα – ім'я, назва) – будь-яке власне ім'я людини (особисте ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім). Напр.: *Тарас Григорович Шевченко, Олена Пчілка, Гамалія, NN*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 17].

«Будь-яке власне ім'я людини (або групи людей), у тому числі ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім (таємне, зашифроване ім'я), андронім (найменування дружини прізвищем чоловіка), гінеконім (найменування чоловіка прізвищем матері, дружини), патронім (найменування людини від імені чи

прізвиська батька або предків). А. вивчаються особливою галуззю ономастики – антропонімікою. Розмежовують індивідуальні та групові А.; перші властиві конкретній людині, другі – роду, родині. У художніх текстах автор створює вигаданий антропонімікон, складники якого нерідко виконують функції характеристики героя, стилістичну, соціальну й ідеологічну, служать засобом гумору й сатири…» [Селіванова. – С. 34].

Антропо́німів слови́ник. Див. **ономасти́чний словни́к**.

Антропоні́міка – «розділ ономастики, що вивчає антропоніми. Вона досліджує особливості утворення антропонімів, основні принципи номінації людини, шляхи переходу апелятива в антропонім і навпаки, хронологічну характеристику антропонімів, їх зміни в часі, виникнення різних форм найменування людини, словотвір різних класів антропонімів, функціонування тих чи тих антропонімів у мові на різних хронологічних зрізах» [Желєзняк. – УМЕ. – С. 29].

«Розділ лексикології (ономастики), який вивчає власні імена людей, закономірності їх виникнення, розвитку, функціонування» [Єрмоленко. – УМ. – С. 17].

Антропоні́мія – «(від гр. ἄντρωπος – людина і ὄνυμα – ім'я, назва) – сукупність антропонімів певного етносу, що склалася протягом усього періоду його існування або впродовж якоїсь епохи» [МФЕ. – С. 28].

Антропоцентри́зм – «(грец. ἄντρωπος – людина і centrum – осердя) – мовознавчий напрям, який мовні явища розглядає через призму людського чинника і вивчає мову з метою пізнання її носія – людини» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 350].

Антропоцентри́чний на́прямок дослі́джень – «...започаткований В. Гумбольдтом напрямок досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. Визначались пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів, концентрувалась увага на людській особистості як носії та творцеві мовної картини світу» [СКМ. – С. 10].

Апелятив – «(лат. appellare – називати) – 1. Загальна назва (*стіл, дім, ключ, рука*). 2. Власна назва, ужита в значенні загальної (*френч, ампер, джоуль, дизель*)» [МФЕ. – С. 28].

Арабізм – «різновид запозичення, слово, запозичене з арабської мови або утворене за її зразком. Найбільше арабізмів зустрічається у перській та тюрк. мовах, чимало їх у мовах гінді, урду, суахілі. В українській мові А. є слова: *адмірал, азимут, алкоголь, алхімія, бакалія, гудрон, жасмин, зеніт, кава*…» [Рибалкін. – УМЕ. – С. 31].

«Слова, запозичені з арабської мови або утворені за її зразком, як-от: *...кайдани, могорич, папуга, талісман, торба, цифра*» [МФЕ. – С. 32].

Арго – «(франц. argot – жаргон, первісно – жебрацтво) – один із різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Іноді термін «арго» вживається на позначення певного соціального чи професійного відгалуження від загальнонародної мови (напр., А. артистів, музикантів, спортсменів… та ін.), тобто в тому значенні, що й термін «жаргон». У вужчому розумінні А. – мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, жебраків, бомжів, картярів-шулерів тощо). Прикладом лірницького А. є недавні (60-х рр.) записи Й. Дзендзелівського на Волині: «*В битебе клева буштирака, скелиха не вкушморить*» («*В тебе добра палиця, собака не вкусить*»)» [Винник. – УМЕ. – С. 31].

«…Соціальний різновид мовлення, що не має власної фонетичної та граматичної системи, а лише лексикон, і використовується відносно замкненими професійними (ремісниками, торгівцями) і соціальними групами (сезонними робітниками), в тому числі декласованими (злодіями, злочинцями, жебраками, картярами тощо). А. призначений для конспіративних … потреб відокремлення групи від суспільного загалу, а також для зображення таємниць ремесла, роду занять, власної безпеки і т.ін. Перші свідчення про А. відносять до XIII ст. (у Німеччині мова жебраків)… На відміну від жаргону, А. є засекреченою, таємною мовою, незрозумілою пересічним мовцям» [Селіванова. – С. 37]. Напр.: ***каша*** *– дроботиха, крутавиця, кашиха.., лекша.., лухта..,*

тіпурка (Л. Ставицька).

«…Поняттєва сутність арго у мовознавстві назагал є досить розмитою і дифузною. Вважаємо, що термін «арго», дотримуючись традиційної диференціації, варто застосовувати до таємної мови, яка передбачає: 1) паралельний словесно-смисловий ряд на рівні дискурсу, а не окремих лексичних вкраплень, напр.: *гавритка клевотна до альма* – корова добра на молоко (арго волинських лірників); *яка хилка, така швилка* (арго нововижвівських кожухарів); розуміння жаргонного дискурсу передбачає знання окремих лексичних вкраплень..; 2) штучний, таємний характер номінації (як у лірницьких і професійних арго XIX ст.): *антубити* – латати, ремонтувати, *атира* – земля, *бивон* – він… Отже, арго – це закрита лексична підсистема спеціяльних номінацій, які обслуговують вузькі соціяльно-групові інтереси частіше за професійні» [Ставицька. – С. 20].

«…Штучно створювані мовні підсистеми, використовувані вузькими соціальними чи професійними групами як засіб замкнутого спілкування в їх межах; це умовна мова, що застосовується як засіб приховування предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежування її носіїв від інших мовців… У вузькому розумінні термін «арго» вживають переважно у трьох значеннях: 1. Таємна мова людей мандрівних професій доби середньовіччя. 2. Сучасний злодійський жаргон («феня», «блатна музика»). 3. Криптологічне (секретне) мовлення будь-яких вузьких груп людей (дитяче арго тощо)» [СУЛМ ЛФп. – С. 95].

Арго́ слова́рик – лексикографічна праця, яка «...містить лексику штучно створеної умовної говірки невеликої соціальної або професійної групи. В українській мові існували арго кобзарів, лірників (так звана лебійська, або шлепецька, мова), кушнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торгівців) тощо. Однак словників для цих арго в Україні не укладено» [СУМ Ф. – С. 305].

Зазначимо проте: окремі лексико-семантичні групи арго подано у додатках (с. 351-385) до праці Лесі Ставицької (*Ставицька Леся. Арго, жартон, сленг: Соціяльна диференціація української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: С. 426-449*). Напр.: назви одягу, взуття, аксесуарів (*запаска* – ***фартійка***, *...жилетка, безрукавка* – ***камізе́льчик***... тощо); назви харчових продуктів, страв, напоїв (*вареники* –

ставре́ники, савра́снік, тири́жники, сьо́брик**, ...крупи – **кри́хти**, ...мак – **маке́ус тощо); родинні назви (*онук – **внуке́вус**, онука – **внуке́вуса*** тощо) та інші [Ставицька. – С. 352-358].

Арготи́зми – «слова і вислови з арго, уживані в загальнонародній мові» [Винник. – УМЕ. – С. 31].

«…Раціональні номінації, які використовують у практичних інтересах професії, ремесла, справи» [Ставицька. – С. 20].

«Слова, дібрані й використовувані певною соціальною групою для мовної відокремленості від інших носіїв мови. ...Арготизми, як правило, мають прямі відповідники в загальнонародній мові і є назвами найважливіших явищ природи, предметів, дій, ознак, пов'язаних із діяльністю, вчинками людей певної соціальної групи. Ось як Г. Хоткевич відтворив мову лірників (у дужках подано переклади арготизмів): *В хаті дулясно* (тепло). *Ботень* (борщ) *із крисом* (м'ясом), *а мо, і з варнагою* (куркою). *Кусно* (хліб) – *як яшпурка* (булка)… *А мо, і пундії* (пироги) *чи пухтавки* (пампушки) *будуть, бо моя теща – баба ого! Одне слово – похозниця* (господиня)» [Ющук. – С. 223].

«…Арготизми використовувались не тільки як засіб таємного спілкування, а й як своєрідний засіб мовного розважання» [СУЛМ Л і Ф. – С. 209]. Див. **шифризми.**

Арева́льні фразеологі́зми – «регіональні фразеологічні одиниці, не зафіксовані загальномовними словниками, або видозмінені загальнонародні чи з локальними значеннєво-формальними ознаками їх вираження.., «народна фразеологія» (Б. Ларін): *під школою ночував (неук), ... дати пуду (налякати)*» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 263-264].

Архаї́зм – «(від грец. ἀρχαῖος – стародавній) – мовна одиниця, що на даному етапі є застарілою в мові або зовсім вийшла із загального вжитку. Відповідно до мовного рівня розрізняють: а) лексичні А. (див. **застарі́лі слова**); б) фразеологічні А. (*во врем'я оно, ситник берднику не товариш*); в) фонетичні (*…вольний, невольний, безродний, ...ізгаснути, ісходити*); г) морфонологічні А. (*…діал. вовци, птаси*); ґ) словотвірно-афіксальні або суто словотвірні А. (*…бондаренко, бондарівна, ...базарне, містове*); д) морфологічні А. (*…молодая, ...дрібен, ...єси*). А. служать для

відтворення мовного колориту минулих епох, для мовної характеристики представників православного духівництва (старослов'янізми), для надання мові піднесено-урочистого («***Благословенна*** *ти в віках, Як сонце наше* ***благовісне****, Як* ***віщий*** *білокрилий птах*» – М. Рильський) або, навпаки, жартівливого чи іронічно-сатиричного [«***Умре*** (форма аориста) ***муж велій*** *в* ***власяніце****. Не плачте, сироти,* ***вдовиці****, А ти, Аскоченський,* ***восплач Воутріє*** *на тяжкий глас*» – Т. Шевченко] звучання» [Тараненко. – УМЕ. – С. 33-34].

«Застарілі для певної епохи назви предметів, явищ, звороти, форми слів, афікси, що вийшли з активного вжитку або витіснені сучасними відповідниками. Напр.: *рать – військо, перст – палець, піїт – поет, зело – дуже, уповати – надіятися, живіт – життя, вої – воїни* тощо» [Єрмоленко. – УМ. – С. 118-19]. Див. **застарілі слова.**

Архісе́ма (інтегра́льна се́ма, гіперсема, родова́ се́ма) – «(від гр. archi – головний, старший) – головна сема у структурі значення слова, що демонструє віднесення позначеного словом видового поняття до певного класу, ознака роду понять. Цей тип сем доповнив диференційні семи у 60-ті р. XX ст. на підставі розроблення однієї з методик компонентного аналізу – побудови лексичних полів (Ю. Найда, Д. Шмельов, М. Толстой та ін.). Archisema»; «Інтегральна сема: головна сема у структурі значення слова, що демонструє віднесення позначуваного словом видового поняття до певного класу…» [Селіванова. – С. 41; 202].

«…Категоріально-лексична сема, … надсема (Б. Портьє, Ю. Караулов, Й. Стернін)… Прикладом архісеми є сема 'рідина' у значеннях слів *вода, молоко, сік* та ін., яка уточнює в них лексико-граматичну сему 'речовина' й уточнюється за допомогою ще більш конкретних сем диференційного характеру» [СУЛМ ЛФп. – С. 43].

«Сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи (час, погода, переміщення, почуття тощо)» [Кочерган. – ЗМ. – С. 239].

Асиметри́чний дуалі́зм мо́вного зна́ка – «непаралельність плану вираження і плану змісту мовного знака, суть якого полягає в тому, що позначувальне прагне мати інші значення, а позначуване (значення) прагне виразитись іншими знаками» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 351].

АСОЦІАТИ́ВНА СТРУКТУ́РА СЛО́ВА – «фрагмент семантичної структури слова, представлений сукупністю (мережею) найбільш частотних асоціацій, що складають ядро асоціативного поля. А.с.с. є інваріантним асоціативно-смисловим комплексом, закріпленим за словом і сформованим на підставі наявної в суспільстві традиції його вживання. Термін уведений американським психолінгвістом Дж. Дізом у 1965 р. у книзі «Структура асоціації у мові й думці» [Селіванова. – С. 42].

АСОЦІАТИ́ВНЕ ПО́ЛЕ (АСОЦІАТИ́ВНА ГРУ́ПА) – «асоціативна група (поле) – це сукупність слів, пов'язаних у свідомості людини з яким-небудь словом. Асоціативні групи не входять в ієрархічну організацію (тематична група – лексико-семантичне поле – лексико-семантична група – синонімічний ряд), а пронизують у різних напрямах усю лексичну систему мови» [СУЛМ ЛФп. – С. 22].

«Сукупність лексичних одиниць, отриманих у результаті психо-лінгвістичного експерименту як реакції на певне слово-стимул» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 127]. Напр., ***мама*** *– жертовність, добро, ласка, любов...*

«Сукупність асоціатів, реакцій на слово-стимул, виявлених шляхом асоціативного експерименту. А.п. має ядро (найбільш частотні реакції) і периферію (одиничні реакції)» [Селіванова. – С. 43].

АСОЦІАТИ́ВНИЙ СЛОВНИ́К (СЛОВНИ́К АСОЦІАТИ́ВНИХ НО́РМ) – лексикографічна праця, де «...до кожного реєстрового слова наведено асоціації, які це слово викликало у людей, що брали участь у психолінгвістичних експериментах» [Кочерган. – ВДМ. – С. 257]. Напр.: *Асоціативний словник української рекламної лексики / Ю. О. Карпенко / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Філологічний факультет. – О. : Астропринт, 2001. – 151 с.*; або: *Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови / Н. П. Бутенко. – Львів : Вища шк., 1979. – 120 с.* Наприклад:

ХЛІБ (988) – свіжий 202, смачний 83, черствий 81, білий 60, житній 40, їжа 36, сіль 33, чорний 32, м'який 31, пшеничний 24, теплий 20, запашний 19, насущний 18, булка 16, пахучий 15, поле 14, життя, їсти 13, праця, спечений 9, добро 8, буханець, зерно, магазин, масло, пшениця, сірий 7, твердий, тминний 6, добрий, земля 5,

батьків, голод, запах, народний, ніж, сіяти 4, гіркий, духмяний, жито, мати (*дієслово*), московський, пироги, поживний, священний, стіл, сухий. хлібниця 3, багатство, глевкий, добробут, жати, золото, київський, коштувати, крихти, круглий, м'ясо, потреба, приємний, пухкий, руки, рум'яний, рушник, солодкий, трудовий, український 2, апетитний, батьківський, ваза, вечеря, вино, вирощувати, війна, власний, гірчичний, день, домашній, домівка, жарений, жувати, зароблений, здоров'я, їдальня, кавун, калина, кислий, ласка, мільйонів, мокрий, молоко, мука, необхідність, основа, парувати, підгорілий, піт, піч, плуг, продукт, робота, свято, селянський, ситний, сітка, смак, сніданок, солоний, сонце, спілий, тарілка, тяжкий, урожай, хлібний, хлібороб, хрумкий, цінність, часник, черга, чудовий, шматок, щедрість 1.

(САН, с. 200).

АСОЦІАТИВНО-ДЕРИВАЦІЙНІ ВІДНОШЕННЯ. Див. **епідигматичні відношення.**

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ – кути зору, під якими розглядається ФО у мовознавчій науці. Учені традиційно виокремлюють власне лінгвістичний, денотативний, сигніфікативний, структурний аспекти вивчення фразеологічної одиниці (див. **аспекти лексичного значення слова**). Крім наведених, актуальними є «когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти, які передбачають простеження знакових понять культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, забобонів, міфів, відбитих у фразеологізмах, опис закономірностей знакової інтерпретації у фразеосистемі культурних кодів українського етносу, вияв ціннісних орієнтацій етносу, встановлення механізмів збереження і передачі знань фразеосистемою української мови, характеристику постійно відтворюваних зв'язків фразеологічних одиниць зі структурою етносвідомості, смислотворчими механізмами якої є не лише мислення, а й відчуття, почуття, образи, інтуїція» [СУЛМ ЛФп. – С. 132].

АСПЕКТИ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ – це кути зору, під якими розглядається слово у мовознавчій науці: «**сигніфікативний** або, **власне семантичний аспект** – це специфічно мовне відображення об'єктивної дійсності, основний мовний зміст лексичної одиниці...

Денотативний аспект… – це предметне значення лексичної одиниці… **Структурний аспект** – це формальна характеристика властивостей лексичної одиниці, яка визначає її місце у системі мови… Структурний аспект є своєрідним формальним «каркасом» лексичного значення, який наповнюється мовним змістом… **Прагматичний аспект** – це оцінний, емоційний, експресивний компонент лексичного значення. Він включає емоційно-експресивну оцінку й різні конотації…» [СУЛМ ЛФп. – С. 32-33].

Астро́нім – «(від грец. ἀστρον – зоря і ὄνυμα – ім'я, назва) – слова)» [УМЕ. – С. 34]. Те саме, що **космо́нім**.

Атра́кція – «те саме, що вирівнювання за суміжністю» [Ахманова. – С. 59]. Див. **вирі́внювання.**

Афори́зм – «(від грец. ἀφορισμός – стислий вислів) – короткий влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічній увиразненій формі. Особливість А. полягає у тому, що це гранично стисле і водночас вичерпне визначення предмета чи ситуації, яке конденсує набутий досвід суспільного життя, реальності, що оточує людину (*«Я знаю, що я нічого не знаю»* – Сократ)» [Гнатюк. – УМЕ. – С. 38].

«Стислий влучний вислів, узагальнена, глибока думка, виражена в лаконічній формі. Напр.: *борітеся – поборете* (Т. Шевченко)…» [МФЕ. – С. 38]. Див. **крила́тий вислів, сентенція, ма́ксима, парадо́кс, літерату́рна цита́та, ремінісце́нція**.

Афори́змів слова́рик. Див. **крила́тих ви́словів слова́рик.**

Б

Бага́тозна́чне сло́во. Див. **полісема́нт.**

Бага́тозна́чність. Див. **полісе́мія.**

Бага́тозна́чність і антоні́мія – лексико-семантичні універсалії, тісно пов'язані між собою. «Оскільки «слово може

мати кілька значень, то … теоретично кожне із значень може мати антонім… Зазначимо тільки, що в різні антонімічні ряди буде входити не слово як лексема, а тільки окремі його значення… Між полісемією і антонімією існує складна залежність, яка виявляється, по-перше, у відмінностях семантичної структури слів-антонімів, по-друге, у тому, що окремі значення полісемантичної лексеми вступають в антонімічні зв'язки з різними словами.

Антонімічні відношення

Синоніми	Синоніми
1) легкий, простий (*легке питання, просте питання*)	1) важкий, складний (*важке питання, складне питання*)
2) легкий, слабкий (*легкий удар, слабкий удар*)	3) важкий, сильний (*важкий удар, сильний удар*)
4) легкий, тонкий, слабкий (*легкий запах, тонкий запах, слабкий запах*)	4) важкий, сильний, міцний, густий (*важкий запах, сильний запах, міцний запах, густий запах*)
5) легкий, лагідний, гарний (*легкий характер, лагідний характер, гарний характер*)	5) важкий, поганий (*важкий характер, поганий характер*)»

[Лисиченко. – С. 97; 100-101].

Багатозначність і омонімія – одне із складних питань лексикології, оскільки зовні «омонімія подібна до полісемії. Але за своїм змістом явище омонімії суттєво відрізняється від полісемії. Кожне переносне значення полісемантичного слова обов'язково так чи інакше пов'язане з його первинним значенням, бо розвинулося воно внаслідок певної подібності визначуваних понять, напр., слово *пропускати* в словосполученнях *пропускати* воду через фільтр, *пропускати* старших уперед, *пропускати* зупинку, *пропускати* м'яч у ворота, *пропускати* літеру і под. виступає з різними значеннями, але, незважаючи на це, семантична єдність цього слова не порушується, тобто всі його значення об'єднуються в ньому навколо одного первинного – «дати змогу пройти»… Ті слова, що перебувають в омонімічних відношеннях, семантичної спільності не мають, напр., *балка* – улоговина і *балка* – залізний або дерев'яний брус... Одні вчені вважають, що омоніми і багатозначні слова можна розмежувати за допомогою підстановки відповідних

синонімів, інші – засобом їх розрізнення схильні вважати виявлення в них різних словотворчих можливостей або належність їх до різних семантичних груп; дехто критерієм розмежування омонімії і полісемії вважає особливості морфологічних ознак відповідних слів та їх синтаксичних зв'язків з іншими словами» [СУЛМ Л і Ф. – С. 46].

Багатозна́чність і синоні́мія – це зв'язок лексичної синоніміки з полісемією слова. «Коли ми говоримо про синонімічні зв'язки двох слів, то маємо на увазі синонімічність не двох лексем, а двох значень, або лексико-семантичних варіантів їх… Оскільки існують багатозначні слова, а кожне значення може мати синонім, то цілком природно, що різні значення багатозначного слова можуть входити в різні синонімічні ряди. Так, іменник *бесіда* має чотири значення: 1) розмова з ким-небудь, 2) доповідь, повідомлення на яку-небудь тему з наступним обміном думками; співбесіда, 3) гуляння в когось; бенкет, 4) товариство, компанія. Чотири значення слова відповідно вступають у чотири синонімічні ряди: 1) *бесіда* – розмова, 2) *бесіда* – співбесіда, 3) *бесіда* – гуляння – бенкет, 4) *бесіда* – товариство – компанія. При цьому слід мати на увазі, що кожне зі слів, які входять до складу синонімічної групи, реалізують у ній тільки один лексико-семантичний варіант» [Лисиченко. – С. 79].

Багатозна́чність фразеологі́чної одини́ці – «наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення… Багатозначність ФО засвідчується практично всіма фразеологічними словниками… Найчастіше серед них трапляються фраземи з двома значеннями: *на кожному кроці* 1. «Скрізь, усюди», 2. «Весь час, постійно»…» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 89].

«Шляхи розвитку семантики фразеологічних одиниць різні. На базі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання може виникати так зване первинно-образне значення фразеологічної одиниці. Наступне значення породжується вже на основі повторного переосмислення фразеологічної одиниці і має назву вторинно-образного. Цей семантичний процес можна умовно зобразити такою схемою:

Вільне словосполучення

↓

Фразеологізм із первинно-образним значенням

↓

Фразеологізм із вторинно-образним значенням

…Термінологічний зворот… *віддати кінці:* …«відв'язувати канати, коли судно відшвартовується», уживався переважно в середовищі моряків. Підхоплений розмовною мовою, цей вислів став уживатися переносного і щодо людей: «іти чи від'їздити звідкись, переважно швидко, тікаючи»… Пізніше… – «іти з життя, помирати»…» [СУЛМ Л і Ф. – С. 414].

Безеквівале́нтна ле́ксика – «слова певної мови, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 351]. Напр.: япон. *кімоно,* укр. *дідух (різдвяний сніп).*

«Слова (лексеми), у значенні котрих немає спільних семантичних компонентів (сем) зі словами (лексемами) рідної мови іншого учасника міжкультурної комунікації. Б.л. неможливо зіставити з будь-якими словами (лексемами) іншої мови; в певному сенсі ця лексика не підлягає перекладу» [Бацевич. – С. 98]. Див. **екзоти́зми, лаку́на.**

Бібліїзми – «вислови із Святого Письма, що вживаються в літературній мові, зокрема в художньому та публіцистичному стилях, з метою створення словесно-художніх образів. Напр.: *нести свій хрест, Адамові діти, святая святих, вавилонське стовпотворіння*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 23].

Білору́сизм – «елемент білоруської мови, що виявляється як запозичення в іншій мові. Напр.: *дьоготь, жлукто, шула, ківш, бадьорий* (в українській мові)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 23].

«…Білорусизмами в сучасній укр. літературній мові вважаються слова *гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн* тощо» [Півторак. – УМЕ. – С. 682].

Богемі́зм – «чехізм – різновид запозичення; слово або вислів, запозичені з чеської мови або утворені за її зразком… У сучасній

українській літературній мові Б. вважаються: *бавовна, вагатися, влада, ганити, гасло, єдваб, замок, табір* та ін.» [Андерш. – УМЕ. – С. 50].

Передусім богемізми «…засвоювалися через польську мову..: *брама, вагатися, влада, власний, ганити, ганьба, гасло, замок, наглий, постать, праця, смутний, табір, чекати, огида, огидний…*» [СУЛМ П. – С. 178].

В

Валéнтність – «(від лат. valentia – сила) – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями. Так, властивості дієслова «керувати» передбачають його поєднання з іменними формами називного й орудного відмінків у позиціях підмета і додатка» [Андреш. – УМЕ. – С. 59].

«Потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики. При описі значення слова В. виступає змінною, що відображає здатність слова до семантичного зв'язку з іншими словами. В. є терміном семантики й синтаксису, що ввійшов до наукового обігу в середині XX ст. …Щоб запобігти домінуванню термінів «валентність» і «сполучуваність», М. Степанова розрізнила В. як потенційну здатність слова до поєднання з іншими словами, а сполучуваність як конкретну реалізацію цієї здатності» [Селіванова. – С. 57-58].

«Здатність слова до семантичного та синтаксичного сполучення з іншими словами в реченні» [МФЕ. – С. 54].

«Властивість слова сполучатися з певним колом лексичних одиниць… Наприклад, слова в парах *юний – молодий, кохати – любити* відрізняються тим, що перші сполучаються з іменниками, які називають осіб, а другі не мають такого обмеження і можуть сполучатися із назвами істот і неживих предметів» [Лисиченко. – С. 17].

«Здатність слова створювати навколо себе певні вільні позиції, що займаються певними обов'язковими та факультативними актантами, тобто є лише потенційною сполучуваністю без реалізації сполучувальних задатків слова» [Левицький. – АМВЛС. – С. 24]. Див. **колока́ція**.

Варваризм – «(гр. barbarismos – властивий іноземцеві) – іншомовне або створене за іншомовним зразком слово чи зворот, що не стали загальновживаними, не відповідають нормам даної мови, зберігаючи своє національно-конотативне забарвлення. Залежно від того, якого походження слово (зворот), розрізняють **латинізми** (з латинської), **галліцизми** (з французької), **германізми** (з німецької), **грецизми** (з грецької), **полонізми** (з польської) та ін. В. уживаються переважно в описах життя й побуту інших народів для відтворення місцевого колориту, назв чужих реалій, звичаїв, специфічних понять (*мадам, шериф, консьєрж, імпічмент, уїк-енд, .., харакірі*)» [Ленець. – УМЕ. – С. 59].

«…Іншомовні слова та звороти, що не стали загальновживаними, повністю не засвоїлися в мові: *леді, авеню, хепі енд, тет-а-тет.* В. використовують при характеристиці особливостей життя, побуту, звичаїв інших народів. Нерідко В. зберігають іншомовну графічну форму слова. Напр.: *memento mori* (пам'ятай про смерть), *alma mater* (мати-годувальниця), *nota bene* (занотуй добре)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 26].

«Іншомовне слово або вираз, ще не засвоєні мовою, що запозичує, через труднощі граматичного засвоєння (наприклад, незмінність для флективних мов, невідповідність нормам реципієнтної мови). В. використовується для опису звичаїв, побуту, реалій життя іншого народу, для передачі мовлення чужоземців. В. зберігають національно-культурні конотації донорської мови та служать для створення етнічного колориту, комічного ефекту тощо. Barbarism» [Селіванова. – С. 58].

«…Слово з особливо виразними ознаками іншомовності; наприклад, *ол райт, о'кей* – з англійської; *мерсі, тет-а-тет* – із французької» [Ющук. – С. 198].

Варіанти слова – «(…від лат. varians, (variantis) – змінний) – видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т.ін.), але не порушують принципу її тотожності» [Тараненко. – УМЕ. – С. 59].

«…Різновиди одного й того ж слова, що мають тотожний морфемний склад і деякі незначні відмінності (в фонетичному складі, наголосі, афіксах), які не порушують єдності лексичної

одиниці в цілому… **Семантичними варіантами** слова вважаються різні значення багатозначного слова» [Ганич. – С. 31].

«…Видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення та розрізняються або з фонетичного боку (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу чи комбінацією цих ознак), або формотворчими афіксами (суфіксами й флексіями). Найбільш поширеним є такі варіанти слів: **акцентуаційні** (*беззахисний – беззахисний, помилка – помилка*), **орфоепічні** (*соня[чн]ий – соня[шн]ий, бе[зп]ечний – бе[сп]ечний*), **фонематичні** (*онук – внук*), **морфологічні** (*зал – зала*)» [СКМ. – С. 12-13].

Варіа́нти фразеологі́зму – «це видозміни фразеологічної одиниці, що виявляються в модифікаціях її компонентного складу та синтаксичної структури. Виділяються: а) власне В. фразеологічних одиниць, що розрізняються чергуванням у тій самій позиції різних слів: «*як* (*мов, неначе, ніби* і т.ін.) *у Бога за пазухою* (*дверима*)»; б) В. тих слів і синтаксичних одиниць, що лежать в основі фразеологічної одиниці, такі В. функціонують і поза її межами: «*ні пари з уст / вуст*», «*як горох / горохом сипати*» – дуже швидко говорити; «*голова йде обертом / голова обертом*» (повна й неповна конструкції)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 60].

«Фразеологічні варіанти – …лексико-граматичні різновиди фразеологічної одиниці, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм..: *не розкривати (не роззявити) рота (вуст)… мовчати, нічого не говорити*»» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 106].

Вигуко́ві фразеологі́зми – це такі фразеологічні одиниці, які «вказують на почуття, емоції: *от тобі й на, от тобі й раз, туди до лиха, тим-то й ба*» [Ющук. – С. 232] людини.

Вони «…виражають експресивно-вольові реакції мовця (Л. Куценко): емоції, волевиявлення, побажання, прохання, накази, заборони, клятви, реакції на слова співбесідника чи ситуацію, запевнення в достовірності сказаного, формули соціального етикету та ін.: *Боже мій!., бодай тобі зайшло…*» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 134].

Вирі́внювання – «1. Досягнення більшої схожості чи подібності між елементами однієї мови чи різних мов. 2. Зміна форми до (в напрямку) більшої схожості з іншими формами парадигми. **Вирівнювання за суміжністю.** Морфологічне уподібнення синтаксично зв'язаних і особливо синтагматично суміжних словоформ одна одній» [Ахманова. – С. 93].

Ви́словлення прецеде́нтне – «(лат. praecedent – той, що йде попереду) – предикативна або непредикативна завершена і самодостатня одиниця, складний знак, який неодноразово відтворюється у мовленні носіїв певного лінгво-ментального комплексу, певної етнічної (національної) культури. В.п. відоме більшості членів конкретної національної лінгвокультурної спільноти. До В.п. належать цитати з текстів (*Хто винен? Що робити?* ...), а також прислів'я (*Не спіши поперед батька в пекло*), приказки, прецедентні тексти культури» [Бацевич. – С. 34].

Вла́сне лексичні діалекти́зми – «слова, що позначають поняття, яким у літературній мові відповідають інші лексичні одиниці, з іншим планом вираження. Це своєрідні лексичні дублети до загальновживаних слів: *завушниці* 'сережки'» [СУЛМ ЛФп. – С. 91]. Див. **діалектизми, лексичні діалектизми.**

Вла́сне українська ле́ксика (специфі́чно українські слова́) – найбільший за обсягом лексичний пласт у словниковому складі української мови; «слова, що утворилися тільки в українській мові в період її формування й історичного розвитку. Саме ці слова виражають специфіку української мови. Власне українські слова позначають предмети і явища природи, всі сторони життя і побуту народу… Більшість власне українських слів виникла на основі лексичного матеріалу, успадкованого від давньоруської, спільнослов'янської та індоєвропейської мов...: *багаття, батьківщина, будинок, кремезний, малеча*…» [Ганич. – С. 43].

«Специфічність власне української лексики зумовлюється перш за все її словотворчими засобами. Наприклад, суфікс **-ин(а)**, крім тих значень, які спільні з російською мовою (*горошина, баранина, хвилина*); **-ник, -івник** (**-івниця**), **-альник** (**-альниця**), **-ильник** (**-ильниця**), **-ець** (*представник, заступниця, газівник*

фрезерувальник, волочильник, кравець); **-овець (-івець), -к(а), -ій, -ок, -ень, ищ(е), -н(я), от(а), ств(о) (–цтво), -неч(а):** *урядовець, зв'язківець, лікарка, водій, припічок, красень, днище, офіцерня, золота, лицарство, жіноцтво, порожнеча*; подовження попередніх приголосних в іменниках на **-я** (*гілля, манаття, клоччя, коріння*); відієслівні іменники на позначення дій, стану, продуктів або наслідків дії з суфіксами **-ання (-яння), -ення, -іння (-їння)** й похідні **-вання, -ування** (*зростання, нищення, поривання*); суфікси **-ач (-яч), -аль, -ич, -овий, -ун, -ух(а), -ака (-яка), -л(о), -інь, -ур, -івк, -іт, -ття, -ив(о), -ощі, -ість, -енк(о), -чук, -инн(я), -івна, -их(а), -ки, -ма, -ома:** *викладач, коваль, керманич, вартовий, реготун, цокотуха, писака, літак, сіряк, стовбур, костур, плитівка, гуркіт, злиття, варивo, ласощі, буденність, коваленко, паламарчук, картоплиння, титарівна, ковалиха, пошепки, лігма, жартома*; суфікси здрібнілості, пестливості та згрубілості: **-ик, -ичок, -ок, -к(о), -очок, -ечок, -ечк(о), -инк(а), -иночк(а), -еньк, -ошк, -ятк(о), -есеньк, -ісіньк, -юсіньк, -юк(а), -юр(а), -езн(ий), -елезн(ий):** *вогник, кілочок, мішечок, батечко, хатиночка, рученька, серденько, яворонько, каченятко, білісінький, тонюсінький, зміюка, носюра, страшенний, довжелезний* тощо; префікси **су-, перед-, між- (межи-), по-, прі-, під-, попід-, зне-** (*суміш, передмова, міжгір'я, межиріччя, прізвище, підспівувати, попідгортати, знесилювати*); займенники, утворені за допомогою часток **аби-, де-, бозна-, казна-, хтозна-, будь-, небудь-, -сь** (*абихто, бозна-який, казна-чий, чийсь* тощо); складні слова з числівниками **два, три, чотири** (*двотомник, трирічний, чотирикутник*); складні іменики, перша частин яких – наказовий спосіб дієслова (*перекотиполе, пройдисвіт*); власне українські прийменники: *біля, від, з, серед, посеред, між, поміж, під, попід, задля, коло, навколо, проміж, щодо, з-під, з-над, з-перед, з-поза, з-попад, з-посеред, з-поміж* та ін.; частки *хай, нехай, невже, хіба, тільки, ось, ще, це, майже, таки, саме, хоч би, ані, ... навіть* та ін.; модальні слова: *можливо, звичайно, зрозуміло, дійсно, безумовно, безперечно, здається, ймовірно, мабуть, певно, напевне* тощо; вигуки: *цить, геть, гай-гай, ов-ва, матінко, лишенько, лелечко, цур, пек, добридень, добраніч, гей* та ін.» [за Лисиченко. – С. 116-120].

Лексика, «...утворена в період формування та розвитку української мови; … слова, утворені на власне українському ґрунті за допомогою словотвірних ресурсів української мови. …Власне

українська лексика охоплює такі найпоширеніші тематичні та лексико-семантичні групи:

- суспільно-політичні, адміністративні та військові назви: *власність, галузь, громада, ... підпорядкування, працівник, промовець, розбудова, свідоцтво, суспільний, товариство, відрядження, держава, співдружність, уряд, військовик, гвинтокрил, заручник, козацтво, курінь, ланка, наступ, обороноздатність, прикордонник, рушниця*;
- назви житла, будівель та їх частин: *будівля, криниця, помешкання, приміщення, садиба, хата, віконниця, завіси, закуток, комірка, одвірок, сволок, стеля, хвіртка*;
- назви одягу та взуття: *бриль, капелюх, кожух, намітка, очіпок, свита, сорочка, штани, спідниця, стрічка, хустка, хустина, черевик, чобіт*;
- назви продуктів, страв, напоїв: *борошно, пластівці, яловичина, борщ, вареники, галушки, голубці, затірка, капусняк, картопляники, корж, куліш, локшина, маківник, мандрика, млинці, морозиво, паляниця, пампушка, пиріжок, хрустики, бражка, горілка, наливка, самогонка, узвар*;
- назви, пов'язані з сільським господарством: *віялка, гречка, жниварка, зерносховище, мірошник, молотарка, олійня, оранка, ... рільництво, сіяч, соняшник, тваринництво, хлібороб, цукроварня*;
- абстрактні назви: *добробут, зміст, мрія, надія, поступ, розпука, свідомість, сумнів, уважність, уява, халепа*;
- назви якостей: *високоякісний, кмітливий, мужній, обачний, полохливий, сумлінний, чемний*» [СУМ Ф. – С. 244-246].

«Серед власне українських слів є чимало прислівників: *зопалу, навпростець, осторонь, заздалегідь, навперейми, зрештою, наодинці, вранці, влітку, взимку, праворуч, нашвидкуруч, обіруч, мимохідь, торік, споконвіку*.

Тільки в українській мові є прийменники *біля, від, посеред, між, задля, коло, щодо*; сполучники *та, бо, чи, аби, або, проте, зате, якщо, якби, наче, мов, ніби, ніж, дарма що, незважаючи на те що*; частки *хай, невже, хіба, майже, навіть*» [Ющук. – С. 196-197].

Вла́сне фразеологі́зми – фразеологізми, які «своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* – почуватися щасливим, *брати за душу* – розчулювати» [Ющук. – С. 229].

Вла́сних на́зв слові́ник. Див. **ономасти́чний слови́ник (ономасти́кон).**

Вну́трішні причи́ни мо́вних змі́н – «причини, закладені в самій мові; суперечності, боротьба між якими спричиняє мовні зміни» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 351].

Вну́трішньосло́вні відно́шення – відношення, «характерні для багатозначних слів... Значення полісемічного слова утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою» [Кочерган. – УМЕ. – С. 282]. Див. **ланцюжко́ва, радіа́льна, радіа́льно-ланцюжко́ва полісемі́я.**

Вну́трішня фо́рма сло́ва – «звуковий або морфемний комплекс (рідше окремий звук), що з різним ступенем виразності розпізнається всередині звукової оболонки слова як її мотивувальний образ… В.ф.с. вказує на ознаку, що з тих чи інших причин була виділена мовцем як визначальна й диференціювальна для певного об'єкта і покладена в основу його назви» [Тараненко. – УМЕ. – С. 80].

«Концептуальна ознака, закріплена в слові» [Голянич.– С. 57]. Напр.: *берегиня* – «та, що береже», *підсніжник* – «той, що під снігом», *лепетуха* – «та, що лепече».

«Семантична і структурна співвіднесеність морфем слова з іншими морфемами цієї ж мови; ознака, покладена в основу номінації при творенні нового лексичного значення» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 352].

Вну́трішня фо́рма фразеологі́зму – його «культурно детермінований образ (за В. Виноградовим), що виражає не тільки тлумачення дійсності, але і її оцінку… Розрізняють ФО з живою і втраченою внутрішньою формою. У перших мовці легко переходять від елементів значення вивідних систем (вільних

словосполучень, фраз, лексичних стійких словосполучень, словом, прототипічних утворень) до цілісного метафоричного значення ФО (*віддавати життя, втоптати в багнюку* (кого)…). Другі втратили внутрішню форму (*…точити баляси…*) й потребують етимологічних розшуків» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 63].

Вока́була – «(від лат. vokabulum – назва, слово) – окреме слово чужої мови, перекладене рідною мовою, як предмет заучування в процесі вивчення іноземної мови» [Ганич . – С. 43].

«1) окреме слово як предмет лексикології чи лексикографії; 2) у лексикографії – заголовок словникової статті; 3) іншомовне слово з перекладом рідною мовою» [Пустовіт.– С. 223]. Див. **заголо́вкова одини́ця, реєстро́ва одини́ця**.

Вторі́нна номіна́ція – «використання в акті номінації наявного вже слова як назви для нового позначуваного» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 352]. Напр.: *мишка* (гризун) – *мишка* (комп'ютерна).

Вульгари́зми (лайли́ва і вульга́рна ле́ксика) – (від лат. vulgaris – звичайний, простий) – «грубі, брутально-лайливі слова або звороти, ужиті в літературній мові» [Ленець. – УМЕ. – С. 84].

«Грубе лайливе слово або зворот, ужиті в літературній мові всупереч її нормі» [Селіванова. – С. 74].

В. «...передає незадоволення в образливій, нетактовній формі, напр.: *бевзь, бидло, карга, паскуда*» [СУМ Ф. – С. 274].

Г

Галича́нізм (галици́зм, рутені́зм) – «слово, стійке словосполучення, словоформа, синтаксична конструкція, що набули поширення в українській літературній мові кін. 19 – поч. 20 ст. під впливом західноукраїнської мовної практики. Термін «галичанізм» і його синоніми виникли в ході мовної дискусії 90-х рр. 19 ст., найактивніше використовувалися Б. Грінченком та І. Нечуєм-Левицьким. За походженням Г. – слова, звороти, властиві південно-західному наріччю (*огень, тручати, дотикати землі*), давній українській мові (*питомі, устроїти, много*), запозичені з польської та західноєвропейських мов (*абнегація, адорація, еманципація, влада, ошукувати, мусить бути…*), новотвори

галицьких учених і письменників (*звіт, людство, дійство*)» [Муромцева. – УМЕ. – С. 86].

Галліци́зм – «(від лат. Gallicus – галльський, у сучасному значенні – французький) – слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з французької мови або утворені за її зразком» [Семчинський. – УМЕ. – С. 86].

«…Слова або вислови, запозичені з французької мови; зазвичай мовці відчувають чужомовність цих елементів у своїй рідній мові, бо Г. не завжди повністю адаптуються в нових мовних системах. Напр.: *мерсі, пардон, кашне, комюніке*» [МФЕ. – С. 69].

«До запозичень із французької мови належать такі тематичні і лексико-семантичні групи:

- суспільно-політична термінологія: *...авантюра, агресивний, ...бенкет, буржуа, візит, ...департамент, депеша, ідеаліст, ...інтрига, кар'єра, мораль, парламент, ...режим*;
- лексика мистецтва та літератури: *акомпанемент, ...альбом, антракт, артист, афіша, балет, бемоль, бюст, ваза, гравюра, грим, ескіз, роль, силует, суфлер, тембр, шедевр, жанр, сюжет*;
- військова та мореплавська лексика: *авангард, армія, атака, база, батальйон, батарея, бомба, бригада, гарнізон, ...дезертир, ...демобілізація, кавалерія, калібр, канонада, лейтенант, маршал, ...сапер, ...абордаж, команда, ...флот*;
- фінансово-економічна термінологія: *аванс, ...акціонер, тариф*;
- технічна термінологія: *екіпаж, ресора, шасі*;
- лексика будівництва: *бельетаж, бульвар, кабінет, тераса, тротуар, фасад*;
- назви одягу й тканин: *блуза, вуаль, костюм, краватка, пальто*;
- назви предметів побуту: *абажур, браслет, ...канапа, люстра, маскарад, одеколон, ...пудра, трюмо, туалет*;
- кулінарна лексика: *антрекот, вінегрет, гарнір, десерт, делікатес, желатин, філе*.

Слова, запозичені із французької мови, мають такі ознаки:

а) сполучення звуків **[уа]**: *будуар, буржуа, вуаль,*

експлуатація, тротуар;

б) звукосполучення **[ан]** перед приголосними: *аванс, авантюра, антракт, брильянт, баланс*;

в) суфікси **-аж, -ант, -анс, -ер, -он**: *екіпаж, пасаж, плюмаж, фураж, лейтенант, реверанс, сапер, батальйон, гарнізон*» [СУМ Ф. – С. 256-257];

г) «пом'якшення губних … перед **[у]**: *бюро, бюст, вестибюль*; …звукосполучення **[ам]** …перед приголосними: … *амплуа, асамблея*..; невідмінювані форми іменників з кінцевими наголошеними голосними…: *драже*.., *жабо*…; наголос на кінцевому складі: *гарнізон, плісе, трикотаж, тротуар*» [СУМ Л і Ф. – С. 139].

Гебраїзм – «(лат. hebraios – єврейський) – слово, рідше вислів, запозичені з гебрайської (давньоєврейської) мови, а також сучасного івриту… Частину Г. становлять арго (*бахур, махлювати, ...хохма, шабаш, шмон* та ін.) і окремі лексичні одиниці (*бегемот*). До Г. слід віднести і нові лексичні запозичення з івриту (*кібуц, кнесет* тощо)» [Рибалкін. – УМЕ. – С. 88].

«…Слова, зрідка вислови, запозичені з давньоєврейської мови або із сучасної мови іврит. В українську мову потрапили через посередництво інших мов, належать до біблійної та релігійної лексики (*Адам, амінь, осанна, манна, месія...*)» [МФЕ. – С. 71].

Генетична класифікація (джерела фразеологізмів) – система розподілу фразеологічних одиниць за джерелами, яку розробив на початку 60-х років XIX ст. Л. Булаховський. «Вона включає 8 груп: 1) прислів'я та приказки; 2) професіоналізми; 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; 4) цитати й образи зі Старого й Нового Завітів; 5) ремінісценції античної старовини; 6) переклади поширених іншомовних висловів (французьких, німецьких, італійських, англійських); 7) крилаті слова … письменників; 8) влучні фрази видатних людей. Класифікація ФО зроблена насамперед на матеріалі російської мови. Інакше б до сьомої групи ввійшли численні відшарування й українських письменників-класиків.

У фразеологічному складі української мови виділяють різну кількість генетичних груп. Л. Скрипник називає: 1) питомо українські фразеологічні одиниці; 2) запозичені фразеологічні

одиниці; 3) фразеологічні кальки й напівкальки.

За часом походження Я. Спринчак поділяє фразеологізми на три генетичні групи 1) спільнослов'янські, тобто наявні в усіх або в більшості слов'янських мов: *…бити в очі*; 2) східнослов'янські, представлені тільки в східнослов'янських мовах, а в інших слов'янських мовах уживані як запозичення з них: *роззявити рота*; 3) властиві окремим слов'янським мовам: укр. *передати куті меду, пекти рака (раків)* (*...перестараться, краснеть*)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 125-126].

Германізм – «слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з німецької мови (чи інших германських мов) або перекладені чи утворені за її зразком. Частина Г. уже втратила ознаки свого походження (*дратва, лантух, рада, стельмах* та ін.), частина усвідомлюється мовцями як чужорідний елемент. Такі Г. зберігають типові фонетичні (***шт**уцер, **шп**италь, ле**йт**мотив, **т**умпф, куп**ерш**тейн*) і словотвірні (*ланд/шафт, штрейк/брехер*) риси німецької мови» [Муромцева. – УМЕ. – С. 89].

«Виокремлюють такі тематичні групи слів, запозичених з німецької мови:

- адміністративно-ділова та військова лексика: *верстат, гетьман, канцелярія, оренда, варта, комісар, куля, муштра, панцир, шанець*;
- виробничо-професійна лексика: *бровар, грабар, ґонт, дзиґарі, дратва, кошт, крам, маляр, майстер, муляр, обценьки, пензель, пошта, слюсар, цвях, цех*;
- суспільно-політична лексика: *бунт, герб*;
- побутова лексика: *барило, будинок, гак, гаплик, ґаптувати, ґанок, ґніт, дах, дріт, келих, кухоль, шнур, клямка, ланцюг, ліхтар, льох, ляда, ринва*;
- назви дій, процесів, станів: *віншувати, мандрувати, мусити, міркувати, плюндрувати, шукати*;
- назви якостей: *барва, гарт, ґатунок, шик*;
- інші назви: *барвінок, бурштин, гурт, ґрунт, карб, крейда, мавпа, фарба, фунт, цегла*» [СУМ Ф. – С. 251]. Див. **слова давньогерма́нського похо́дження**.

Гібри́дне сло́во – «(від лат. hibrida – помісь) – складне слово, утворене з компонентів різного походження, один з яких є

питомим, другий – іншомовним і таким, що сприймається мовцями як запозичений. Г.с. бувають **юкстапозитами** (*альфа-проміння, бета-залізо, бізань-щогла, гамма-частинки, мюль-машина*) і **композитами** (*агросани, бактеріовловлювач, гідробудівництво, телебачення*)» [Клименко. – УМЕ. – С. 89].

Гідро́нім – «(грец. ὑδωρ – вода і ὄνυμα – ім'я, назва) – вид топоніма, власна назва будь-якої водойми (як природної, так і штучної)» [Карпенко. – УМЕ. – С. 89].

«…Географічна назва водних об'єктів, вид топонімів. Залежно від типу водойми серед Г. розрізняють **океаноніми** (назви океанів: *Тихий океан, Атлантичний океан*); **пелагоніми** (назви морів: *Чорне море, Червоне море*); **лімноніми** (назви озер: *Біле озеро*); **гелоніми** (назви боліт, мочарів: *Зелене болото*)» [МФЕ. – С. 76].

Гідро́німів слови́к. Див. **оиомасти́чний слови́к.**

Гідроні́міка – «розділ мовознавства, який вивчає власні назви водойм (утворення, розвиток, функціонування)» [МФЕ. – С. 76].

Гідроні́мія – «сукупність гідронімів на певній території, напр., *Г. басейну Дніпра, Г. Волині*» [МФЕ. – С. 76].

Гі́перо-гіпоні́мія – «як вид парадигматичних відношень, так і тип семантичних змін та полісемії, який полягає в утворенні нового значення на основі родо-видового включення в нього ознак попереднього» [Левицький. – АМВЛС. – С. 24].

Гіперо́нім – «(грец. ὑπερ – префікс, що означає надмірність, підвищення, і ὄνυμα – ім'я, назва) – родове слово за гіпонімічних відношень між словами» [СУМ Ф. – С. 356]. Напр.: ***тварина*** – *слон*.

Гіпо́нім – «(грец. ὑπο – префікс на означення зниження, нестачі, і ὄνυμα – ім'я, назва) – видове слово за гіпонімічних відношень між словами» [СУМ Ф. – С. 356]. Напр.: *квітка* – ***троянда***.

Гіпонімі́чні відно́шення – «це родо-видові відношення, які

характеризуються привативною опозицією і включеною дистрибуцією: *слон – тварина, троянда – квітка, ранок – день*. Родове слово називають гіперонімом, видове – гіпонімом. Це найфундаментальніші семантичні відношення, які структурують словниковий склад мови» [Кочерган. – УМЕ. – С. 283].

Гіпонімія – «(грец. ὑπο – префікс на означення зниження, нестачі, і ὄνυμα – ім'я, назва) – одне з основних парадигматичних відношень у семантичному полі – ієрархічна організація його елементів, що базується на родо-видових відношеннях» [Новиков. – ЛЕС. – С. 104].

Гло́са – «(лат. glossa – слово, що потребує тлумачення…). 1. Незрозуміле або малозрозуміле (рідковживане, архаїчне, діалектне) слово чи вислів (переважно у давніх текстах). 2. Пояснення, переклад таких слів або висловів» [Німчук. – УМЕ. – С. 92].

«1. Те саме, що *слово*. 2. … (здебільшого у множині) незвичні невикористовувані слова і вирази, що трапляються в певному тексті, а також пояснення (чи переклади) до них» [Ахманова. – С. 108].

«…Переклад чи тлумачення незрозумілого, застарілого слова або виразу, написані над чи під ним (інтерлінеарна Г.) чи на полях рукопису або книги (маргінальна Г.). Спочатку Г. називалося саме незрозуміле слово чи вираз. Уперше Г. стали використовуватись у греків при вивченні поезії Гомера, пізніше – при тлумаченні окремих місць Біблії, а також юридичних текстів… Словники Г. іменувались глосаріями» [Федосєєва. – ЛЕС. – С. 104].

«1. Слово. 2. Невживане або незрозуміле слово чи вираз, що зустрічаються у тексті, пояснення або переклад до них. 3. Троп, у якому замість загальновживаного слова використане менш уживане. Наприклад, *розвій* замість *розвиток*» [СКМ. – С. 15].

Глосарій – «(лат. glossarium – словник, зібрання слів, що потребують пояснень) – зібрання глос» [Німчук. – УМЕ. – С. 92].

«…Словник з перекладом чи тлумаченням маловживаних слів, переважно з античної доби та стародавніх пам'яток писемності» [МФЕ. – С. 79].

«Словник рідковживаних слів із їх тлумаченням» [Ахманова. – С. 108].

Глосе́ма – «…переважно запозичене (іншомовне), застаріле або вузькодіалектне слово…» [Німчук. – УМЕ. – С. 93].

«1) лексема; 2) основна структурна одиниця як носій певного значення або найкоротша одиниця мови, що має певне значення і відтворюється та варіюється у мовленні» [СКМ. – С. 15].

Глосогра́фія – «(від грецького γλώσσα — мова, мовлення і γράφω — писати), несловникова лексикографія: 1) сукупність лінгвістичних засобів і технічних прийомів, застосовуваних у давнину при перекладі (поясненні, тлумаченні) слова без відриву від тексту, в якому воно виступає; 2) сукупність глос певної доби, конкретного твору.

Як одиниця Г. глоса складається з **глосеми**, тобто пояснюваної лексеми (пор. вокабула — реєстрове слово в словниковій лексикографії) та **перекладу** (пояснення, тлумачення). Глосемами виступають переважно запозичені (іншомовні), застарілі або вузькодіалектні слова, а пояснення здебільшого даються зрозумілою літературною або розмовною мовою певного середовища.

Глосування застосовувалося не тільки в текстах, створених чужою мовою, генетично віддаленою або близькоспорідненою (напр., старослов'янською) відносно живого мовлення, а й у творах, написаних в основі народною мовою (давньоруською, староукраїнською), при запозичених елементах і при словах, не розповсюджених на всій етнічній території. Специфічною особливістю цього виду лексикографічної праці є те, що еквіваленти до глосем міг дібрати сам автор твору (літературного, наукового) чи перекладач, а також особа, не пов'язана безпосередньо з первісним формуванням тексту.

Традицію пояснювати незрозумілі та малозрозумілі лексичні елементи за допомогою глос давньоруські книжники успадкували від греко-візантійських і старослов'янських. До 2-ї пол. 16 ст. Г. була основним видом лексикографічної праці в Україні. Найбільшого поширення набула в 16-17 ст. У Пересопницькому Євангелії, напр., налічується близько 200 глос, у Крехівському Апостолі – 115.

Г. хронологічно випереджує словникову лексикографію. Глоси були будівельним матеріалом для перших давньоукраїнських словників. Зібрання глос — **глосарій**, що міг функціонувати й у

відриві від тексту, з якого зібрано глоси, — найдавніший тип словника.

Г. використовували Лаврентій Зизаній і Памво Беринда. Існувала вона і в період розвиненої лексикографії, бо лексикони не були доступні широкому загалу, а в мову постійно входили іншомовні запозичення і власні неологізми, окремі елементи лексики застарівали. Невеликі глосарії під різними назвами (напр., «Словник маловживаних слів», «Словник рідковживаних слів та діалектизмів») нині друкуються при виданнях творів письменників, особливо давніх» [Німчук. – УМЕ. – С. 99].

Го́вір – «діалектне утворення, що об'єднує у своєму складі групу споріднених говірок. Говори входять до складу наріч, або діалектних груп. Напр.: середньонаддніпрянські, слобожанські і степові говори входять до складу південно-східного наріччя» [Єрмоленко. – УМ. – С. 39].

«Різновид загальнонародної мови, що функціонує як комунікативна система на порівняно обмеженій території й має сукупність специфічних особливостей у фонетиці, граматиці, лексиці, акцентуації. Г. – це об'єднання говірок, близьких за своєю структурою, він уходить до більшої одиниці діалектного членування – наріччя. Г. набором певних своїх ознак відрізняється від інших Г. та літературної мови. Досить часто на позначення цього поняття використовують термін **діалект**» [МФЕ. – С. 80].

Гові́рка – «найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови. У структурі мовно-територіальних утворень (Г. – говір / діалект – наріччя) лише Г. є реальною комунікативною системою, засобом спілкування мешканців одного, рідше кількох населених пунктів, принципово рівнозначною мові. Г. відзначається єдністю структури, протиставляється іншим Г. набором диференційних ознак на фонетичному, акцентуаційному, граматичному, лексичному, семантичному рівнях» [Гриценко. – УМЕ. – С. 94].

«...Найдрібніша діалектна одиниця, поширена на невеликій території, напр., одного чи кількох населених пунктів, однотипних щодо мовних особливостей. Говірка входить до складу говору» [Єрмоленко. – УМ. – С. 39].

«Найменша діалектна одиниця; різновид загальнонародної

мови, що функціонує на невеликій території (охоплює один, рідше кілька населених пунктів) і має однотипні мовні особливості. Г. – реальна комунікативна система, на відміну від говорів і наріч, які тільки об'єднують близькі за релевантними рисами групи Г.» [МФЕ. – С. 80].

Голо́нім – «слово, яке позначає ціле, наприклад, *текст* (він складається з абзаців)» [СУМ Ф. – С. 224].

Градуа́льна се́ма – «(від лат. gradus – крок, ступінь) – різновид семи у структурі значення слова, який виявляється в синонімічному ряді слів різного ступеня інтенсивності або у складників словотвірного ланцюга експресивної модифікації й репрезентує цей ступінь ознаки (наприклад, така сема виокремлюється у ряді *великий, величезний, гігантський, грандіозний*; у ланцюжках *рука – ручка, будинок – будиночок* тощо)» [Селіванова. – С. 100].

«…Сема, яка не представляє якоїсь нової ознаки, а лише ступінь вияву, інтенсивність тієї ж ознаки, що є і в інших близьких за значенням словах. Так, скажімо, слова *літеплий, теплий, жаркий, гарячий* протиставлені між собою градуальною семою: різняться ступенем вияву ознаки тепла» [Кочерган. – ЗМ. – С. 240].

Грамати́чна се́ма – сема, яка «має високий ступінь узагальнення і входить до граматичного значення мовних одиниць, які не можуть самостійно виконувати номінативну функцію (морфем). Так, граматична сема числа у словах *хати, черевики, ясени* виражена морфемою **–и**, яка є спільною для цих слів» [СУМ Ф. – С. 217].

Грамати́чне зна́чення – «абстрагований мовний зміст граматичної одиниці, який відносить її до того чи іншого класу або підкласу і служить засобом вираження відношень між словами. Граматичне значення є додатковим (супровідним) щодо лексичного. Лексичне та граматичне значення співіснують, взаємодіють в одному слові, відображаючи в ньому і світ реальних предметів, явищ і відношень між ними» [Ганич. – С. 87].

«…Узагальнене, абстрактне мовне значення, властиве багатьом словам, словоформам, синтаксичним конструкціям і яке

має у мові своє регулярне (стандартне) вираження» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 354].

Граматичний словник – лексикографічна праця, що «...подає граматичні характеристики словоформ. Г.с. поділяють на:

- **морфологічні** (містять форми відмінюваних частин мови, напр.: *Алексієнко Л. Граматичний словник українських дієслів : у 2-х частинах / Алексієнко Л., Козленко І. – К., 1998–2000*);
- **морфемні** (відображають морфемне членування слів або подають морфеми в алфавітному порядку. Існує кілька різновидів М.с. залежно від одиниць реєстру і способів їх упорядкування. У М.с. за алфавітом подають: 1) слова, поділені на морфеми (це словник **морфемної будови** слова); 2) морфеми в алфавітному порядку з частотними характеристиками використання — це **частотний** (прямий чи зворотний) словник морфем; 3) морфеми з їх валентними та частотними характеристиками — **частотно-валентний** словник морфем; 4) корені зі спільнокореневими словами, поділеними на морфеми – **гніздовий** М.с.» [Клименко. – УМЕ. – С. 375]. Напр.: *Полюга Л. М. Словник українських морфем : понад 45 000 / Л. М. Полюга. – вид. 3-є, допов. і випр. – К. : Довіра, 2009. – 554 с.*);
- «...**синтаксичні** (вказують на синтаксичну сполучуваність слів або містять переклад синтаксичних конструкцій, напр.: *Калашник В. Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу : словник-довідник / Калашник В., Колоїз Ж. – Харків, 2003*)» [СУМ Ф. – С. 310].

Наприклад (*зразок статті зі словника морфем*):

... з/ці́л/ен/ий
з/ціл/и́/тель
з/ціл/и́/ти
з/ціл/я́/ти
з/ціп/и́/ти (~ ці [пл'/у́])
з/ці́пл/ен/ий ...

(СУМП, с. 163).

Граматичні діалектизми – «слова, що відрізняються від літературної норми певними граматичними формами: дві руки – *дві руці*.., буду ходити – *буду ходив*» [СУЛМ ЛФп. – С. 90].

Гра́ слі́в – «використання звукової, лексичної, граматичної форми мовних одиниць (слів, їх окремих значень та частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій і т.п.) для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ, що грунтується на зіставленні і переосмисленні, обіграванні близькозвучних або однозвучних одиниць з різними значеннями: «*вибори* без *вибору*» – газетна замітка» [Тараненко. – УМЕ. – С. 100].

Грецизм – «слово, його окреме значення, вислів, морфема тощо, запозичені з грецької мови або утворені за її зразком» [Пономарів. – УМЕ. – С. 112].

«Виокремлюють такі групи грецизмів:

- суспільно-політична лексика: *автономія, аристократія, анархізм, антагонізм, гегемонія, економія, олігархія, політика, утопія, хартія*;
- астрономічна та географічна термінологія: *астероїд, галактика, Арктика, клімат, гідросфера, паралель, полюс, тропіки*;
- медична та біологічна термінологія: *анемія, атеросклероз, бактерія, біологія, мікроб*;
- математична, фізична та хімічна термінологія: *гіпотенуза, катет, призма, теорема, тригонометрія, енергія, термометр, хронометр, азот, барій, бром, гелій, йод, калій, каталіз*;
- мовознавча та літературознавча термінологія: *афоризм, дифтонг, метафора, метонімія, морфема, парадигма, критика, фантазія*;
- спортивна лексика: *атлет, атлетика, гімнаст, гімнастика*.

Слова грецького походження, а також слова, утворені на грунті грецьких основ, можна розпізнати за такими фонетичними та словотвірними ознаками: голосні **[а], [е]** на початку слова; приголосний **[ф]** на початку слова; звукосполучення **[кс], [пс], [мн], [мп], [гм], [ск]**; префікси **а-, ан- (ана-), анта-, анти-, ев-**; суфікси **-ад(а), -ид(а), -ід(а), -іск**» [СУМ Ф. – С. 254-255].

Д

ДЕВАЛЬВА́ЦІЯ СЛО́ВА – «(від лат. de – префікс, що означає віддалення, припинення, і valeo – мати значення) – втрата дієвості, смислового навантаження слова, коли його вживають без урахування умов і завдань комунікації» [СКМ. – С. 16].

ДЕВІА́ЦІЯ МО́ВНА – «тип комунікативної невдачі чи збою у спілкуванні, недосягнення очікуваного перлокутивного ефекту (перлокуції), причиною яких є недостатня комунікативна компетенція адресанта, зокрема в міжкультурній комунікації» [Бацевич. – С. 41].

ДЕМІНУТИ́ВИ – «(лат. deminutivum – зменшувальне слово) – похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки: позитивної (пестливість – *коник*) або рідше негативної (зневажливість – *ідейка, гімназистик, дільце*); протилежне – **збільшувальні утворення**» [Клименко. – УМЕ. – С. 189-190].

«…Слова, що виражають значення зменшення та переважно мають відтінки позитивної оцінки, пестливості (рідше – негативної оцінки й зневажливості), уживаються здебільшого в розмовному мовленні. Д. є формами суб'єктивної оцінки, лексичними та словотвірними синонімами. Значення зменшення передається за допомогою відповідних афіксів і має градацію кількох ступенів. …Д. протиставлені **аугментативам** – збільшуваним словам» [Селіванова. – С. 114].

ДЕНОТА́Т – «(від лат. denotatus – позначений, визначений) – предмет чи явище навколишньої дійсності, з яким співвідноситься певна мовна одиниця; те, що можна назвати певним іменем» [Панич. – С. 60].

«…Позначуваний предмет; об'єкт позамовної діяльності, який має на увазі мовець, коли говорить про нього» [Пустовіт. – С. 339].

«Екстралінгвістичний корелят сигніфіката»; «клас ідентичних предметів, об'єднаних у свідомості мовця визначеними (часто … інтуїтивно), сприйнятими і засвоєними в процесі вербальної діяльності ознаками» [Левицький. – С. – С. 72].

«…Під денотатом, як правило, розуміють не конкретний,

реальний предмет, про який ідеться у певній ситуації спілкування, а клас відповідних предметів, виділюваний носіями мов за найзагальнішими критеріальними ознаками» [СУЛМ П. – С. 108].

Денотати́вне зна́чення сло́ва – «співвіднесеність слова як знака з певним об'єктом дійсності (класом таких об'єктів), що виражається як мовне їх позначення останнього з метою його виділення (ідентифікації та актуалізації). Синонім: **екстенсіонал**» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 354].

Денотати́вний – той, «який служить для вираження співвіднесення мовної одиниці з предметом чи явищем, указує на предмет безвідносно до його природних чи відмітних рис» [Ганич. – С. 60].

«…Той, що пов'язаний з відсиланням свідомості мовця до предметів і явищ позамовного світу через називання їх певними мовними виразами. ... *Д. значення слова*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 46].

Деривацій́ний слови́ник. Див. **словотві́рний слови́ник.**

Дерива́ція семанти́чна – «продукування нових семем, які поєднуються з вихідним значенням епідигматичними зв'язками на основі різних асоціацій. Для деривації характерні певні риси: регулярність / іррегулярність (Ю.Д. Апресян), продуктивність / непродуктивність (С.Д. Кацнельсон), похідність тощо» [Левицький. – АМВЛС. – С. 24].

Десемантиза́ція – «(від лат. de… – префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення, і *семантика*) – один із наслідків змін значення: ослаблення аж до повної втрати первісного більш чи менш конкретного або «наочного» значення слова чи морфеми. Напр.: розвиток модальності припущення на основі значення впевненості: *очевидно, мабуть* у значенні вставних слів» [Тараненко. – УМЕ. – С. 128].

«Звуження значення полягає в тому, що слово набуває більш вузького смислу внаслідок обмеження кола явищ, що ним називаються. Так, слово *чоловік* у давньоруській мові мало значення «людина», а в сучасній українській цим словом

називається тільки людина чоловічої статі, отже, воно звузило своє значення» [Лисиченко. – С. 37].

Десинонімізація – «(від лат. de… – префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення, і синоніми) – втрата синонімічних відношень між одиницями мови, що приводить до обмеження у вживанні та поступового витіснення однієї (чи кількох) з них або, рідше, до їх семантичного розподібнення. Напр., у ряду *жебрак, старець, дід* останнє вже застаріло» [Тараненко. – УМЕ. – С. 129].

Дескриптивні словники – (описові) «словники, у яких зафіксовано усі наявні в окремій сфері лексеми, представлено повний їх опис за певними характеристиками; вони лише описують зафіксовані явища, і їх якість залежить від повноти й точності такого опису. Напр., «*Словарь української мови*» за ред. Б. Грінченка, мета якого — якнайширше представити слова живої народної мови та лексику творів українських письменників до 1870 р. Також Д.с. є словники діалектної лексики, етимологічні, жаргонні, сленгові тощо» [СУМ Ф. – С. 300]. Див. **прескриптивний словник**.

Дескрипція – «(лат. descriptio – опис) – мовна конструкція, що замінює власну або загальну назву предмета» [МФЕ. – С. 97].

«Описові одиниці, які здійснюють номінативно-референційну функцію власного імені та використовуються для класифікації денотата за певною (постійною / ситуативною, одиничною / комплексною) ознакою, виділяючи його з-поміж інших об'єктів» [Бабій. – ХТСО. – С. 176]. Напр.: *"Ці вже вайлуваті ловеласи", — показала разок зубів і помітила, що чоловіки за столом якісь підтоптані. Той і той, і* ***той, що хрумкотить яблуком, і той із палевою краваткою, і повний процент, що важко дихає, поклавши біля ноги ковіньку, і худий жовтяк, у якому ледь тримається дух****. Тільки* ***молодик у костюмі кольору маренго… Єдиний, здається, на кому нема печаті приреченості"*** (В. Даниленко «Місто Тіровиван»).

Детермінологізація – «(від лат. de… – префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення; + термін; грец.

λόγος – слово, вчення) соціально мотивоване явище міграції термінів за межі своїх терміносистем» [Панько. – УМЕ. – С. 129].

«Проникнення термінів у лексику загального вжитку зумовлюється екстралінгвістичними факторами: поняття виробничо-інтелектуального життя засвоюється рівнем загальнонаціональної свідомості, що знаходить безпосереднє відображення у мові.

Термін покидає вузьконаукову систему свого функціонування і стає відомим не тільки обмеженому колу спеціалістів конкретної галузі знань, а й усім носіям мови» [Панько. – УТ. – С. 206]. Наприклад, *передсердя, симбіоз, матриця* тощо.

Дефіні́ція – «(лат. definitio – визначення < definio – визначаю, обмежую) – стисле, наукове визначення якогось поняття, що містить у собі найістотніші ознаки визначуваного поняття; тлумачення слова» [МФЕ. – С. 97].

У лексикографії – «...пояснення, тлумачення, з'ясування суті мовної одиниці, що підпадає під процедуру лексикографування, під процедуру словникового опису. Д. треба розуміти не лише як з'ясування значення описуваної реєстрової одиниці, а значно ширше – як тип лексикографічного осмислення мовної одиниці. Найважливішими вимогами до Д. є: а) уникнення так званого замкненого кола, тобто, коли А пояснюють за допомогою В, а В – за допомогою А; і б) подання необхідної, але водночас і достатньої інформації» [Демська. – С. 27].

Дистрибу́ція – «(від лат. distributio – розчленування, розподіл) – сума всіх оточень, у яких виступає певна мовна одиниця (фонема, морфема, слово), бо кожна з них (крім речення) має більш чи менш обмежену здатність поєднуватися з іншими подібними до неї одиницями, одиницями того ж рівня мовної системи» [Ганич. – С. 63].

«…Узагальнена сукупність усіх оточень, у яких трапляється одиниця мови – фонема, морфема, слово і т.д., на відміну від оточень, у яких вона траплятися не може» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 355].

«…Сукупність («клас») усіх оточень (контекстів)» [Ахманова – С. 137] мовної одиниці.

Дисфемі́зм (какофемі́зм) – «троп, що полягає в заміні звичайної, нейтральної назви грубим, вульгарним словом або висловом з метою приниження об'єкта її позначення, для емоційного підсилення та увиразнення висловлення; іноді це є виявом мовної бравади, прагненням епатувати слухача: …стосовно людини (*змія, паща, кубло, здохнути, не гавкай*)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 132].

Дитя́ча ле́ксика – «слово, характерне для мови дітей раннього віку, утворене за допомогою деформації звичайних слів або звуконаслідування, алітерації, напр., *папа* – хліб, *жижа* – вогонь, *дюдя* – холодно, *моня* – молоко й т.ін.» [МФЕ. – С. 104].

«…Фонетично спрощені експресивно забарвлені слова, якими спілкуються з дітьми раннього віку, напр.: *бі-бі* (машина), *ляля* (дитина), *руця* (рука)» [СУМ Ф. – С. 274].

Дитя́чої ле́ксики словни́к – «лексикографічна праця, у якій представлена «дитяча» мова. Наприклад, словник «О детском языке» Л. Ященка («Основа», 1881, кн. 8; 45 слів), «Еще о детских словах» І. Новицького («Основа», 1862, кн. 9; 37 слів), «Дітські слова в українській мові» І. Франка («Світ», 1881, № 7; 61 слово)» [Дзендзелівський. – УМЕ. – С. 300].

Праця такого типу «...охоплює слова, якими послуговується дитина у ранній період розвитку (з кінця першого до початку третього року життя). Такі словники невеликі за обсягом, оскільки діти цього віку використовують не більше сотні слів» [СУМ Ф. – С. 316].

Диферéнційна се́ма (розрі́знювальна, видова́ се́ма, гіпосе́ма) – сема у структурі значення слова, яка «є показником відмінностей позначеного словом поняття від понять того самого класу в межах одного лексичного поля. Д.с. виділяються шляхом компонентного аналізу. Д. с. може витісняти архісему (інтегральну сему) у випадках метонімічних і метафоричних перенесень» [Селіванова. – С. 131].

«…Сема, за якою розрізняють значення (диференційною семою для *йти* і *бігти* є інтенсивність, для *йти* і *ходити* – односпрямованість / різноспрямованість)» [Кочерган. – ЗМ. – С. 239].

«В. Гак поділяє диференційні семи на описові і відносні. Описові семи відображають властивості предмета (розмір, будову, форму, зовнішній вигляд, спосіб дії тощо), відносні – зв'язки об'єкта з іншими об'єктами в різних відношеннях (просторові, часові, функціональні та ін.)» [СУЛМ ЛФп. – С. 44].

Диферéнційний словни́к – «(лат. differentia – розрізнення, відмінність) – розрізнювальний. Диференційний словник – це: 1) словник, що містить слова певної літературної мови, якими вона відрізняється від іншої спорідненої мови; 2) словник специфічних діалектних слів, за межами якого лишається загальнонародна лексика» [МФЕ – С. 104].

Діале́ксії – «лексичні розбіжності в зіставлюваних мовах» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 356].

Діале́кт – «(грец. διάλεκτος – наріччя, говір) – 1. Територіальний Д. – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості. Д. територіальний ототожнюють з **говором**. Сукупність структурно близьких Д. утворює **наріччя**, сукупність усіх наріч – **діалектну мову**, що є однією з двох основних форм (поряд з літературною мовою) існування національної мови. У межах наріччя чи діалектної мови Д. протиставляється іншим Д. сукупністю ознак у звуковій, граматичній, словотвірній будові, лексиці, фразеології, хоч і має з ними спільні риси на різних структурних рівнях. …2. Соціальний Д. – відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення. Серед різновидів соціальних діалектів звичайно виділяють професійні і групові **жаргони, арго**, різновиди таємних засобів спілкування» [Гриценко. – УМЕ. – С. 132].

«…Різновид загальнонародної мови, яким розмовляє частина нації, пов'язана територіальною спільністю. Діалект, або наріччя, об'єднує групу говорів, пов'язаних між собою рядом спільних ознак, невластивих іншим говорам. Українська загальнонародна мова має три такі наріччя: північне, південно-західне й південно-східне» [СКМ. – С. 17].

Діалекти́зм – «позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність. Розрізняють Д. акцентуаційні, фонетичні, словотвірні, граматичні, лексичні, семантичні, фразеологічні …(*война, хтіти, меї, свеї, рихметика, бачe, просе, до його, тайстра* (торба), *чудно* (незручно), *ні долів – ні берегом – ні водов*)» [Гриценко. – УМЕ. – С. 132].

«Слова або словосполучення, характерні для мови певних територій. Напр.: *я му ходити* – ходитиму, *вуйко* – дядько, *кибель* – відро, *когут* – півень, *пор'ядок* – порядок. Д. вживаються в художній літературі зі стилістичною метою (для відтворення місцевого колориту, мовної характеристики персонажів тощо)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 49].

Діале́ктне сло́во – «(грец. διάλεκτος – наріччя, говір) – слово або сполука, які не належать до літературної внормованої мови, а до регіональних діалектів цієї мови» [Селіванова. – С. 133].

Діале́ктний – той, «який властивий діалектам, характеризує діалект (діалекти)… *Д. лексика*...» [Єрмоленко. – УМ. – С. 49].

Діале́ктний слова́ник – «словник, в якому подана лексика територіальних діалектів, її значення і слововживання. За способом пояснення значень більшість Д.с. належить до словників тлумачного типу. За обсягом відтворення лексики і семантики Д.с. поділяються на **тематичні** й **загальні**. ...Тематичні Д.с. репрезентують лексику однієї тематичної групи. ...Загальні Д.с. об'єднують лексику безвідносно до її тематичного поділу.

Д.с. будують за диференційним принципом відносно норм літературної мови: вони охоплюють лексику, яка відсутня у словниках літературної мови або в діалектній мові має відмінності морфемної будови, значення. Створення Д.с. повного типу, який подавав би всю лексику діалекту безвідносно до літературної мови, допускається лише теоретично, але на практиці ще не реалізовано.

Базу Д.с. становлять записи діалектного мовлення у вигляді текстів чи відповідей на питання програми, а також фольклорні тексти та, зрідка, твори художньої літератури. Характер джерел зумовлює повноту відтворення Д.с. словникового складу і семантики. Специфічною ознакою Д.с. є локалізація лексики – співвіднесення з конкретним діалектом, говіркою у мовному

просторі; у словникову статтю включають інформацію про зону поширення лексеми чи її окремих значень» [Гриценко. – УМЕ. – С. 147-148].

«Словник тлумачного типу, у якому подана лексика територіальних діалектів, зокрема значення і вживання слів. Д.с., у яких представлено всю діалектну лексику безвідносно до тематичного поділу, називають **загальними** (напр.: *Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997;* або: *Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови : [словник] / М. Негрич. — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 224 с.*). Д.с., в яких подано діалектну лексику лише певних тематичних груп, є **тематичними** (напр.: *Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич ; Північноукраїнський діалектологічний центр ; Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. — Житомир, 2002. — 184 с.*)» [СУМ Ф. – С. 304].

Наприклад: (*зразок статті із загального діалектного словника*):

> **біло́тка**, -і // **едельве́йс**, -а // **шовко́ва коси́ця** *бот.* (Leontopodium alpinum) білотка альпійська, едельвейс.
>
> (ГГЗ, с. 25).

Діалектоло́гія – «(грец. διάλεκτος – наріччя, говір, і λόγος – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами» [Гриценко. – УМЕ. – С. 138].

«…Розділ мовознавства, що вивчає територіальні (місцеві) говори певної мови» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 356].

Діахроні́я – «(гр. δια... – префікс, що означає проникнення, розділення, і χρόνος – час) – історично-часова змінюваність мовних одиниць; зміна мовної системи у зв'язку з її еволюцією» [Єрмоленко. – УМ. – С. 50].

«1. Аспект дослідження мовних елементів і явищ як частин мовної системи або вивчення мовної системи в історичному розвитку. 2. Історична послідовність розвитку мовних явищ і

розвитку мовної системи в цілому як об'єкт лінгвістичних досліджень» [МФЕ. – С. 107].

«1) Історичний розвиток мови; 2) дослідження мови в часі, в її історичному розвитку. Антонім: **синхронія**» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 356].

«Часовий аспект мовної діяльності, що стосується еволюційної динаміки як окремого компонента, так і системи в цілому» [Левицький. – АМВЛС. – С. 25].

ДІАХРО́ННІ СЛОВНИКИ́ – лексикографічні праці, «у яких відображений розвиток одиниць мовної системи протягом тривалого часу. До них належать **історичні** та **етимологічні** словники» [СУМ Ф. – С. 301].

ДІЄСЛІ́ВНІ ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМИ – фраземи, стрижневим словом у яких виступає дієслово. Вони, «маючи виразне емоційне забарвлення, вживаються для позначення різноманітних дій, пов'язаних здебільшого із сферою суспільного життя, із взаєминами людей, а також для позначення психічного стану осіб, яких вони стосуються… Більшість їх розвинулася із вільних словосполучень, зазнавши при цьому певних семантичних змін… (*зіп'ястися на ноги; махнути рукою; утерти носа; сісти на шию…*)» [СУЛМ Л і Ф. – С. 383].

Д.ф. «...називають дію або стан: *накивати п'ятами, мотати на вус, бити себе в груди, дерти носа, дибки ставати*» [Ющук. – С. 232].

ДІЛОВА́ ЛЕ́КСИКА – «слова й усталені звороти, що належать до офіційно-ділового стилю і виконують функції офіційного спілкування, вживаються в законах, указах, договорах, статутах та інших документах, в усній діловій практиці: *секретаріат, ...письмова заява, ...зарахувати на посаду*» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 146].

«До Д.л. належать назви документів, посад, організацій, назви дій, характерних для міждержавних, адміністративних відносин тощо. Напр.: *документ, канцелярія, приймальня, вищезазначений, оголосити конкурс, зарахувати на посаду* і под.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 52].

Домінáнта синонімíчного ряду (опóрне слóво, словопокáзник, стрижнéве слóво) – «(від лат. dominans (dominantis) – панівний) – слово, найуживаніше серед інших, звичайно стилістично нейтральне і таке, що найточніше і найповніше виражає значення всього ряду: ***говорити*** */ казати /...*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 541].

«...Один з членів синонімічного ряду як носій головного, найзагальнішого значення, стилістично й експресивно нейтральний. Д. підпорядковує собі всі додаткові змістові й стилістичні відтінки значення, виражені іншими членами ряду, напр., *складний, важкий, трудний, нелегкий, нерозв'язаний, непростий, заплутаний, тонкий, головоломний, проблематичний, хитромудрий, мудрий, премудрий, каверзний, мудруватий, хитросплетений*» [МФЕ. – С. 113].

«...Це слово найбільш чітко визначає основний зміст, властивий членам синонімічного ряду. Стрижневе слово характеризується найзагальнішим значенням у синонімічному ряді, воно є носієм основних прикмет, спільних усім членам того самого синонімічного ряду, в якому воно виступає як головне... У ролі стрижневого слова виступає здебільшого нейтральний синонім, тобто синонім без виразного стилістичного забарвлення» [СУМ Л і Ф. – С. 75].

«Слово в своєму прямому номінативному значенні, яке безпосередньо і прямо виражає зв'язок з предметом, явищем, поняттям, інакше кажучи, таким, що являє в сучасній літературній мові найбільш пряме і точне його найменування без додаткових (експресивних, емоціональних, стилістичних) елементів... Отже, домінанта, чи опорне слово, потребує найменше диференціальних ознак для виявлення значення, дуже часто для цього достатньо самої предметно-понятійної віднесеності..: *боліти – нити – щеміти – тріщати – ломити – густи – колоти*)» [Лисиченко. – С. 83].

Дублéти – «(фр. doublet, від double – подвійний) – «слова (два або більше – питоме і запозичене чи всі запозичені), спільні походженням і тому фонетично подібні, які внаслідок різних причин (зокрема, при різночасовому запозиченні або запозиченні за участю мов-посередниць) розійшлися значеннями. Напр., східнослов'янські і старослов'янські: *хоромъ і храмъ, голова і глава*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 151].

«1) один із двох термінів, що виражає одне і те ж наукове

поняття. Наприклад: *слово – лексема, значення – семантика*; 2) варіантний різновид мовної одиниці: фонетичної, морфологічної, лексичної тощо. ...Наприклад: дублети **акцентуаційні** (*завжди – завжди́*), дублети **морфологічні** (*Івану – Іванові*)» [СКМ. – С. 18].

Е

ЕВФЕМІ́ЗМ – «(грец. εὐφημισμός – пом'якшений вислів, від εὐ – 'добре' і φημι – розголошувати, прославляти) – слово або вислів, троп, що вживається для непрямого, прихованого, зокрема пом'якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій замість прямої їх назви (вже існуючої при перейменуванні або логічно найбільш умотивованої при первинному найменуванні). Джерела Е. – у явищах табу і взагалі в прагненні уникнути з тих чи інших міркувань прямої назви предмета (шляхом заміни небажаної назви її нейтральним, «позитивним» або, навпаки, «негативним» еквівалентом. Функції Е.: магічно-забобонна.., криптологічно-маскувальна.., політико-ідеологічна.., пом'якшувально-меліоративна.., жартівливо-іронічна…)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 155].

«Слова і вирази, що вживаються з метою уникнення слів із грубим, непристойним змістом чи забарвленням» [Єрмоленко. – УМ. – С. 55].

«Стилістична фігура; навмисна заміна ознаки певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком для усунення небажаних, надто різких, недостатньо ввічливих слів шляхом такого пом'якшення або шифрування через заборону на вживання деяких слів, наприклад, абсценної лексики» [Селіванова. – С. 144].

«…Пом'якшене висловлення того, що мовцеві видається нетактовним, … грубим стосовно співрозмовника»; «…основна ознака евфемізмів – непрямий спосіб номінації чого-небудь; це зумовлює неоднозначну референтність і семантичну дифузність евфемізму. …Евфемізми схожі до фігур, заснованих на замовчуванні, натяку, підтексті» [Ковшова. – С. 7; 14]. Наприклад: *поважного віку – старий, специфічний запах – поганий запах, хірургічне втручання – операція.*

«…Слова або словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено визначають назви якогось предмета, явища: *поважного віку* – старий, *навіки спочити* – померти…

Евфемізми як контекстуальні синоніми поширені переважно в усному мовленні та художній літературі» [СУМ Л і Ф. – С. 89].

Еквівале́нтність мо́вних одини́ць – «(лат. aeguivalens – рівноцінний) – рівнозначність» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 357].

«…Значеннєва, стилістична і прагматична відповідність одиниць рідної й іноземної мов у випадках міжкультурної комунікації» [Бацевич. – С. 47]. Див. **лексика еквівале́нтна.**

Еквонімі́чні відно́шення – тип відношень, що «ґрунтується на семантичному зв'язку між словами одного рівня узагальнення, що підпорядковані спільному гіпероніму» [СУМ Ф. – С. 224].

Екземпліфіка́ція – «приклади, текстові ілюстрації: типові конструкції, цитати, фрагменти реальних текстів, які засвідчують функціонування пояснюваного у тих чи тих мовних умовах з таким чи таким значенням. Е. типова не для всіх словників, наприклад, вона недоцільна в орфоепічних або орфографічних словниках» [Демська. – С. 27]. Наприклад:

> **САМОАНА́ЛІЗ**, у, ч. Аналіз власних вчинків і переживань. ***Самоаналіз – така тонка і хибка річ, що, на мою думку, її не варто починати прилюдно*** (Л. Укр., V, 1956, 174); ***Штукаренко ніколи не мав нахилу до хворобливих рефлексій чи витонченого самоаналізу*** (Голов., Тополя.., 1965, 377).
>
> (СУМ-11, Т.9, с.28).

Екзоти́зми – «(гр. ἐξωτικος – чужий, іноземний) – слова, запозичені українською мовою з інших мов для позначення реалій життя іншого народу чи країни. Е. можуть бути: назви установ (*меджліс, сейм, бундестаг*), посад, професій (*полісмен, тореадор, гейша*), житла, поселень (*аул, вігвам, фазенда*), предметів одягу (*паранджа, сарі, кімоно*), страв, напоїв (*саке, барбекю, чебурек*), явищ культури (*рамазан, ханука, тамтам*), звертань до людей (*мадам, синьйорита, містер*) та ін.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 56].

«Слова для позначення екзотичних, незвичайних реалій, для яких у мові немає назв: *кімоно, чалма, сакля, аул, меджліс, хурал*» [Ющук. – С. 198].

«Слова (лексеми), які позначають реалії, притаманні лише певній національній лінгвокультурній спільноті й відсутні в інших

мовах і культурах…» [Бацевич. – С. 99].

«Розрізняють в лексиці екзотизми вузькі, пов'язані з життям однієї країни чи одного народу (*бундестаг* – парламент…) і широкі, що відображають явища, властиві для життя кількох країн (*полісмен* – поліцай в Англії та Америці)» [СУМ Л і Ф. – С. 148]. Див. **безеквівалентна лексика, лакуна.**

Експресе́ма (експреси́в) – «емоційно забарвлена лексема, яка слугує для опису почуттів, а також для передачі емоційних відтінків в оцінці явищ, подій, людей… Виокремлюємо дві групи лексичних експресивів: 1. **Внутрішньосистемні** (інгерентні, фонові, словникові, парадигматичні) **Е.** – слова, семантичне ядро яких саме собою привносить позитивну або негативну інформацію; більшість таких одиниць належить до абстрактної лексики, наприклад: *радість, сум, ненависть, ніжність*… Експресія таким мовним знакам притаманна внутрішньо, вона є постійною і невід'ємною їхньою ознакою у будь-яких ситуативно-контекстних умовах… Інгерентна експресивність характерна також для вигуків та звуконаслідувальних слів… Апріорі емоційно забарвленими словами є вульгаризми..; жаргонізми..; лайливі слова. Мають яскраво виражену внутрішню експресію авторські неологізми (окказіоналізми)..; поетична лексика (поетизми)… 2. **Контекстуальні** (адгерентні, синтагматичні) **Е.** – нейтральні одиниці, які набувають експресії лише у відповідному контексті: *змія* (про злу людину); *котик* (про людину лагідну)…» [СУЛМ ЛФп. – С. 119-120].

«Елемент лінгвостилістичної системи, мовна одиниця, вжита в експресивно-стилістичній функції, яка суміщає власне лінгвістичне з емотивним, волюнтативним, естетичним, художньо-образним, оцінним тощо. Експресемами можуть бути різнорівневі одиниці поетичної мови, диференційними ознаками яких є логічно-емоційне відхилення як наслідок формальних і семантичних трансформацій порівняно з узуальними одиницями мови. Розрізняють експресеми різних рівнів: фонетичні, лексичні, словотворчі та граматичні (морфологічні й синтаксичні)» [Гуйванюк. – С. 87]. Див. **експресивна лексика.**

Експреси́вна ле́ксика – «слова, які не тільки виражають зміст поняття, а й мають емоційний відтінок» [Ганич. – С. 118].

Лексика, «…пов'язана з конкретною оцінною семантикою, яку вносять у закінчення слова суфікси пестливості, згрубілості, зневаги, фамільярності тощо. У словотвірній семантиці слів типу *матусенька, батечко, рученята, однаковісінький, головань, товстелезний, костомаха, машинерія* і под. постійно наявний оцінний компонент (позитивна або негативна оцінка) незалежно від контексту, в якому вживається подібне слово-поняття» [Єрмоленко. – УМ. – С. 156].

Слова, «що виражають якісну оцінку предметів, явищ дійсності, осіб та стану й почуттів людини… (*щастя, сумний, млосно*)… Емоційного забарвлення … слова набувають у переносному значенні …(***Собака*** *він, а не брат* (Панас Мирний))..., емоційні синоніми до стилістично нейтральних слів (***ненька*** – до *мати*)..., урочисті слова …(*благовістити, благословляти*)..., вульгаризми..., фамільярні..., лайливі… слова.

Крім слів, стилістичне забарвлення яких безпосередньо пов'язане з їх лексичним значенням, в українській літературній мові широко вживані також слова, експресія, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору (*...хатка.., дібровонька.., бурмило.., дівчисько...*)» [СУМ Л і Ф. – С. 174-177]. Див. **експресивно-емоційна лексика, вульгаризми, фамільярна лексика, лайливі слова.**

Експресивне забарвлення фразеологізмів – значеннєве нашарування, «пов'язане з виражальними особливостями фразеологічної одиниці. Експресивність детермінована насамперед «інтенсифікованою напругою» семантики ФО, показником якої в дефініції виступають семи типу *дуже, надзвичайно, зовсім, повністю:* (білий) *як сніг* «дуже, надзвичайно (білий)», *і в ложці води не спіймаєш* «дуже хитрий»» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 244].

Експресивно-емоційна лексика – «слова, що, крім називання предмета, передають ще й його суб'єктивну оцінку мовцем. Спектр додаткового стилістичного забарвлення широкий, а саме: від урочистого, піднесеного, пестливого до фамільярного, іронічного, зневажливого. Напр.: *знамено, керманич, швендяти, носюра, старісінький, їстоньки, писака, пуцьвірінок*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 56-57].

Експресивно-стилістичне забарвлення фразеологізмів. Див. **експресивне забарвлення, емоційність, оцінність фразеологічних одиниць.**

Екстенсивний словник – «такий, що намагається охопити максимальну кількість одиниць (напр., *термінологічний словник певної галузі науки, тлумачний словник* тощо)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 610].

Екстенсіонал – «(лат. extensivus – розширювальний) – 1) див. **денотативне значення слова**; 2) обсяг поняття. Антонім: **інтенсіонал**» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 357].

Електронний словник – лексикографічна праця, представлена на електронних носіях інформації; «...на противагу паперовим версіям словників або книжок (видрукуваних на папері) можна поставити електронні словники, записані за допомогою електронних пристроїв на електронних носіях інформації. Серед електронних носіїв інформації та пристроїв необхідно виокремити такі, як персональний / портативний комп'ютер, кишеньковий перекладач / словник, мобільний телефон, компакт-диск.

...Таким чином, **електронні** (або автоматичні) **словники, за їх носієм та засобами відтворення**, поділяємо на:

1) **комп'ютерні** (словники, які відтворюються з допомогою персонального або портативного комп'ютера):
   - **стаціонарні** (встановлюють на жорсткому диску комп'ютера);
   - **переносні** (записують на компакт-дисках і відтворюються на комп'ютері тільки за наявності в дисководі);
   - **інтернет-словники** (розміщують на комп'ютері-сервері в мережі й доступні з Інтернету).

   Можливі комбінації таких комп'ютерних словників.
2) **кишенькові** (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, напр., кишенькові перекладачі);
3) **мобільні** (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екрані телефону) тощо...» [Демська. – С. 66].

Наприклад: *Інтегрована лексикографічна система «Словники України», Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України (версія 1.05 – реєстр понад 233 000 слів, вміщує 5 словників української мови: орфографічний, орфоепічний, словник синонімів, словник антонімів та словник фразеологізмів).* Див. **комп'ютерна лексикографія, автоматичний словник**.

ЕМОЦІ́ЙНА ЛЕ́КСИКА – «слова, що мають у своєму значенні компонент оцінки, виражають почуття, позитивне чи негативне сприймання дійсності. Як виразник емотивної функції мови Е.л. характеризує ситуацію спілкування, соціальні відносини, психічний стан мовців. Безпосереднім виразником людських емоцій виступають вигукові слова (*цур! леле! тю!..*). З почуттєвою сферою пов'язані також слова, що називають: а) психічні, внутрішні стани, характер світовідчування, переживання (*радість, любов, щастя, журба, сум, ненависть, гнів; ніжний, любий, щирий, веселий; тяжко, сумно; радіти, гніватися* та ін.); б) будь-яке поняття з оцінним компонентом – позитивним або негативним… (*красень, лебідонька, пава, сонечко, пройдисвіт, баламут…*). Емоційне забарвлення слів досягається за допомогою типових словотворчих засобів української мови, суфіксів із значенням пестливості, здрібнілості або згрубілості..: слова *татусь, матінка, носище, старезний*» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 157-158].

«…Категорія слів, яка, крім об'єктивного лексичного значення, містить і суб'єктивне. Це додаткове стилістичне забарвлення може мати якнайширший спектр – урочисте, піднесене, шанобливе, ввічливе, пестливе, лагідне, схвальне, фамільярне, жартівливе, іронічне, зневажливе, грубе, вульгарне. Наприклад: *злато, знамено, предтеча, милий, донечка, бовкун, плентатись, бовдур, тюхтій, мудрагель.*

Щодо способу передачі експресивно-емоційних відтінків виділяються три групи слів: 1) слова, у яких емоційне забарвлення є частиною прямого значення: *вікопомний, перст, барахло, негідник*; 2) слова, у яких емоційне забарвлення виникає у переносних значеннях: *каша, дубина, гадюка, шкура, свиня* (про людину); 3) слова, що набувають емоційного забарвлення завдяки суфіксам: *дідусь, дідок, дідочок, дідуган, дідуганище; спатки, спаточки, спатоньки*» [СКМ. – С. 19].

Емоці́йність фразеологі́чної одини́ці – властивість фраземи, «пов'язана з функцією передавання настрою, почуттів, емоцій, переживань (радість, ненависть, гордість, захоплення, тривога, відраза, переживання, хвилювання, співчуття тощо: *…душа болить, аж душа радіє, серце теньκає*)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 245].

Енантіосемі́я – «(грец. ἐναντίος – протилежний і σῆμα – знак) – розвиток у мовної одиниці протилежних значень, поляризація її значень. Виявляється на різних мовних рівнях як при власне семантичних змінах (***слух*** *«те, що чується»* – *«здатність чути, слухати»*: ***немає ні слуху ні духу від когось – сприймати слухом***), так і при змінах емоційно-оцінної конотації (явище антифразису; з часом емоційно-оцінний компонент може зникати: ***пресловутий*** *«преславний, знаменитий»* > *«горезвісний»*)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 158].

«…Наявність у слові протилежних (антонімічних) значень; внутрішньослівна антонімія» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 357].

«…Розвиток протилежних, антонімічних значень у слові..: *слава* – почесна, широка популярність як свідчення визнання заслуг, таланту, доблесті і чутка, поголос про щось негативне…» [СУМ П і Ф. – С. 44-45].

«Особливий, непродуктивний різновид антонімії, який являє собою протилежність значень (ЛСВ) одного і того самого слова і знаходить зовнішнє вираження у синтаксичних і лексичних засобах… (***позичити*** *'дати* комусь у борг' і *'взяти* в когось у борг')» [СУЛМ ЛФп. – С. 83].

Енциклопеди́чний слова́ник – «енциклопедичні словники подають стислу характеристику предметів, явищ, абстрактних понять, осіб і тому включають до реєстру здебільшого тільки іменники та іменникові словосполучення, не дають власне мовних параметрів реєстрових слів (за винятком наголосу та етимології для іншомовних слів), широко наводять власні назви, вміщують графічні ілюстрації. До цього лексикографічного жанру належать енциклопедії, енциклопедичні словники та довідники, біографічні словники, одномовні термінологічні словники. Протиставлення мовних і енциклопедичних словників не є абсолютним. Так, серед термінологічних словників лише

перекладні можна вважати мовними; проміжним за своїм жанром є словник іншомовних слів. Тлумачні словники застосовують елементи енциклопедизму при поясненні значень слів, особливо етнографічної та термінологічної лексики, наводять графічні ілюстрації (у вітчизняній лексикографії останнє поки що не практикується) [Тараненко. – УМЕ. – С. 611-612].

«Лексикографічна праця проміжного типу, яка має ознаки і енциклопедії, і лінгвістичного словника, що виявляються в доборі реєстрових слів, особливостях укладання статей; в енциклопедичних словниках ілюстрації до статей менш поширені або зовсім відсутні. До цього типу словників ...належить, напр., *«Країнознавчий словник-довідник» І. Дубовича (Львів, 2003)*» [СУМ Ф. – С. 299].

«Е.с. описують світ, пояснюють явища, поняття, дають бібліографічні довідки про знаменитих ... людей, відомості про країни й міста, про видатні події тощо... До енциклопедичних належать і галузеві термінологічні словники... Філологи повинні бути обізнані зі словниками лінгвістичних термінів, серед яких слід назвати *«Словник лінгвістичних термінів» Є.В. Кротевича і Н.С. Родзевич (К., 1957).., «Словник лінгвістичних термінів» Д.І. Ганича і І.С. Олійника (К., 1985)...*» [Кочерган. – ВДМ. – С. 250].

Напр.: *Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики / І. Б. Штерн ; Міжнародний фонд «Відродження» — К. : АртЕк, 1998. — 335 с.*
Наприклад:

Глосематика □ **глоссематика** □ **glossematics** □ **die Glossematic** – назва лінгвістичного напряму, в межах якого було проголошено структуральний підхід до вивчення мови та розвинено відповідний концептуальний апарат. Цей напрям виник у 30-50 роки XX сторіччя як антитеза традиційній лінгвістиці, а його фундаторами стали всесвітньо відомі вчені Л.Єльмслєв, Х.Ульдалль та інші (Копенгагенський лінгвістичний гурток). Глосематика визнає виключно формальний опис мовної системи ♦ лінгвістична дисципліна.

Див. ПАРАДИГМИ ЛІНГВІСТИЧНІ СУЧАСНІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ельмслев Л.* Пролегомены к теории языка. Пер. с англ. // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры,

1960.
2. *Мельничук А.С.* Глоссематика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
3. *Ульдалль Х.И.* Основы глоссематики. Пер. с англ. // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960.

(ШВТ, с. 73-74).

Енциклопе́дія – «грец. enkyklopaideia – кругове (загальне) виховання (навчання) – наукове чи науково-популярне довідкове видання, яке містить зведення знань з усіх (універсальна енциклопедія) чи окремих (галузева енциклопедія) галузей знань» [МФЕ. – С. 127].

«Довідникове видання, у якому зібрані найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення. В Е. подана нелінгвістична інформація (опис понять, фактів, подій) із залученням різних графічних ілюстрацій» [СУМ Ф. – С. 298]. Напр., *«Українська мова». Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.», 2007. – 752 с.*; або: *Мала філологічна енциклопедія / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.* Наприклад:

> **КОНВЕ́РСІЯ** [< лат. conversio – перетворення, зміна] – **1.** Спосіб утворення *слова* внаслідок зміни його граматичних характеристик. Передусім це – перехід слова до іншої *частини мови* зі зміною *лексичного* й *граматичного значення*. Різновиди К.: *субстантивація, ад'єктивація, адвербіалізація*. **2.** Спосіб утворення нових слів шляхом зміни *парадигми* слова. Притаманний *аналітичним мовам* (англійській, французькій та ін.). У *слов'янських мовах* К. можна вважати утворення типу *кум – кума*.
>
> (МФЕ, с. 191).

Енцигма́тика – «один із трьох аспектів системного вивчення лексики, який визначається асоціативно-дериваційними зв'язками між словами за формою і за змістом» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 357].

Епідигматичні відношення – «це асоціативно-деривaційні зв'язки між словами за формою і змістом, наприклад, за формою: слово *земля* у значенні «ґрунт» асоціюється з такими словоформами, як *земелька, земляний, землистий, земельний, землекоп, землероб, землевласник, землеволодіння, землемір* тощо, тоді як *земля* у значенні «суша» асоціюється з такими формами, як *земний, наземний, підземний, земноводний* тощо. Асоціативно-деривaційні зв'язки за змістом мають місце тоді, коли переносне значення слова семантично не мотивується прямим. Так, слово *чорнити* має значення «ганьбити, знеславлювати кого-, що-небудь», яке пов'язане з його основним значенням «робити що-небудь чорним» чисто асоціативно» [Кочерган. – ЗМ. – С. 132].

«Внутрішньоструктурні інтегральні відношення у знаковій структурі між структурними елементами одного значення чи між значеннями того самого полісемічного слова, які відображають різні референти (предмети) чи денотати (класи предметів) дійсності» [Левицький. – АМВЛС. – С. 25].

«Асоціативно-деривaційні зв'язки за формою і за змістом, що виявляються на рівні слів та окремих значень і об'єднують в систему генетично пов'язані твірні й похідні одиниці, а також слова, відношення між якими базуються на псевдомотиваційному зв'язку (явище хибної етимології). У межах багатозначного слова асоціативно-деривaційні відношення об'єднують у систему (мікроепідигму) твірні й похідні значення» [Пітель. – С. 5].

Епітетів словник – «словник, де подано художні означення і обставини способу дії. До реєстру Е.с. входять прикметники, прислівники, рідше іменники та словосполучення» [СУМ Ф. – С. 313]. Напр.: *Бибик С. П. Словник епітетів української мови / Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. — 432 с.* Наприклад:

УСПІХ Удача, перемога в досягненні чогось, суспільне визнання досягнутого (часто вживається у множині).

Абсолютний, безсумнівний, безумовний, блискучий, божевільний, бурхливий, великий, величавий, видатний, визначний, винятковий, випадковий, вражаючий, галасливий, голосний, грандіозний, лучний, деякий, завидний, запаморочливий, зворушливий, казковий, камерний, колосальний, легкий, майбутній,

малий, малоймовірний, міцний, надзвичайний, надійний, наочний, небачений, невеликий, незвичайний, незначний, немалий, неослабний, неочікуваний, нестримний, нечуваний, однаковий, очевидний, певний, перемінний, повільний, повний, порядний, рішучий, сенсаційний, серйозний, скороминущий, скромний, справжній, тріумфальний, фантастичний, феноменальний, хвилевий, частковий, шалений, широкий, яскравий.

Під час загальною наступу, серед б л и с к у ч и х успіхів на всіх фронтах і раптом опинитися... в мішку? (О.Гончар).

Усім своїм виглядом Іван демонстрував, що ніколи не сумнівався в неперевершеності будь-якого ним народженого матеріалу, але цей к а м е р н и й успіх зовсім його не обходить (В.Дрозд).

Я був розігрітий, як віск, своїми планами, м а й б у т н і м и успіхами, романтичністю натури... (Ю.Яновський).

Марко поставив самовар і швидко вийшов. — Ну, як вам подобається мій Льоха? — запитав Андрій Андрійович. — Дуже цікавий і інтелігентний хлопчак. Вчу його і він робить п о р я д н і успіхи (У.Самчук).

Претич знав, що перемога ще не остаточна, лише х в и л е в и й успіх (Б.Лепкий).

(СЕУМ, с. 372-373).

Етимологічний словник – «словник, що містить основні відомості про етимологію слів однієї мови чи групи або сім'ї споріднених мов. Існують різні види Е.с. Найбільш виразно розрізняються Е.с. **короткі** (популярні, шкільні) і Е.с. **повні** (наукові). Короткий Е.с. має обмежений реєстр слів, відзначається загальнодоступним викладом словникової статті, відсутністю бібліографічних посилань у статтях.

...Науковий Е.с. відзначається більшим (іноді максимальним) реєстром слів, докладнішим аналізом різних точок зору на етимологію відповідного слова, наявністю бібліографії. Реєстр наукового Е.с. однієї мови складається лише зі слів літературної мови... або, частіше, поряд з ними містить у більшому чи меншому обсязі також слова діалектні (напр.: *Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. / укл. : Г.В.Болдирєв, В.Т. Коломієць, І.П. Кочерга та ін.; Ред-кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.].*

– К. : Наук. думка. Т.І. – 1982. – 631 с., Т.ІІ. – 1985. – 570 с., Т.ІІІ. – 1989. – 550 с., Т.4 – 653 с., Т.5 – 704 с.).

Численні відмінності між різними Е.с. наукового типу існують у будові словникових статей. Кожна стаття будується як розгляд етимології одного слова, кореневого чи похідного, або має гніздову структуру, коли під розглядуване реєстрове слово підводяться похідні від нього слова. В Е.с. групи або сім'ї споріднених мов роль реєстрового слова в статті виконує реконструйоване слово відповідної прамови або його основа чи корінь» [Мельничук. – УМЕ. – С. 176].

Словник, «...у якому представлено походження слів однієї мови, групи або сім'ї споріднених мов. Існують різні види Е.с. Найбільш виразно розрізняються Е.с. **короткі** (популярні, шкільні) і Е.с. **повні** (наукові). Короткий Е.с. має обмежений реєстр слів, відзначається загальнодоступним викладом словникової статті, відсутністю бібліографічних посилань у статтях. Науковий Е.с. відзначається більшим (іноді максимальним) реєстром слів, докладнішим аналізом різних точок зору на етимологію відповідного слова, наявністю бібліографії. Реєстр наукового Е.с. однієї мови складається лише зі слів літературної мови» [СУМ Ф. – С. 302]. Наприклад:

> **видноко́ло**; — власне українське складне слово пізнього походження, утворене з основ прикметника *ви́дний* та іменника *ко́ло* «обрій», можливо, під впливом п. widnocrąg «тс.». — Див. ще **вид, ко́ло**. — Пор. **виднокру**
>
> (ЕСУМ, Т.1, с. 371)

Етимоло́гія – «1. Походження та історія розвитку слова або морфеми. 2. Розділ мовознавства, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів та морфем» [Мельничук. – УМЕ. – С. 162].

Етимоло́гія наро́дна – «переосмислення в народній мові етимологічного складу незвичних слів (частіше запозичених) і зближення їх з відомими словами рідної мови за значенням та основі зовнішньої звукової подібності… Наприклад, слово *кокльош* ... часом у говорах вимовляється *кашлюк* унаслідок зближення з словом *кашель*…» [Ганич. – С. 77].

«…Намагання шукати в словах внутрішню форму в якості раціонального пояснення значення слів без урахування реальних

фактів їх походження» [Ахманова. – С. 529]. Див. **паронімічна аттракція**.

ЕТНОГРАФІЗМИ (ЕТНОГРАФІЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ) – «(від гр. ἔθνος – народ, γράφω – писати) – «різновид лексичного діалектизму, назва предмета, поняття, характерного для побуту, господарювання представників певної етнічної групи чи культурно-етнографічного регіону» [Гриценко. – УМЕ. – С. 163].

«…Слова на позначення традиційних форм побуту, звичаїв, обрядів народу і т.ін. Напр.: *полонина, паляниця, трембіта, кушнець, кутя* (українські), *кумис, аул, домбра, яничар* (тюркські), *хоровод, сарафан, самовар* (російські)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 58-59].

«…Назви місцевих реалій і понять, що не відомі або не використовуються поза межами певного говору чи групи споріднених говорів. З цієї причини етнографічні діалектизми звичайно не мають відповідників у загальнонародній мові, а означувані ними реалії й поняття або передаються описово, або позначаються тими словами, що й у говорах. Таким чином, етнографічні діалектизми можуть входити в систему загальнонародної лексики без змін, як єдино можливі слова для передачі означуваних ними понять..: 1) назви одягу і взуття, що мають поширення тільки серед жителів певної місцевості: *гуня* – довга свитка з сукна домашнього виробу..; *чипиці* – чоловічі черевики без застібок, подібні до чобіт..; 2) назви страв місцевої народної кухні: *…потапці* – їжа з накришеного хліба, перемішаного з олією; *потрібка* – їжа з подрібненої печінки; 3) назви житлових і господарських приміщень та їх частин, знарядь праці, робочих процесів, предметів побуту, пов'язаних з специфікою природно-кліматичних умов і занять населення: *…банькир* – бічна кімната, відокремлена тонкою стінкою, що використовується як спальня; … *лампач* – велика цегла з глини та соломи; сирцева цегла..; *сапетка* – велика корзина; 4) назви, пов'язані з місцевим народним мистецтвом: *трембіта* – музичний інструмент, довга сурма; *флояра* – вид чабанської сопілки..; 5) деякі слова, пов'язані з місцевою народною демонологією: *мольфар* – чаклун, ворожбит, чорнокнижник; *нічниці* – демонологічні істоти – душі загиблих не своєю смертю» [СУЛМ Л і Ф. – С. 187-188].

«…Слова, що називають предмети і явища, поширені лише в

певній місцевості, наприклад, назви предметів побуту, одягу, виробів, знарядь виробництва, об'єктів природного середовища тощо..: *керсетка* – жіночий одяг без рукавів, ...*балабухи* – вид печива, *дримба* – залізний інструмент у вигляді пружинистої залізної пластинки» [СУЛМ П. – С. 187].

Етноейде́ма – «(гр. ethnos – народ, і eidos – образ, форма, сутність) – наскрізні словесно-образні лейтмотиви дискурсу (тексту); закріплені у межах певної ідіоетнічної культури в мовному коді емоційні стани і ситуації, притаманні певному етносу; специфічні в межах певної культури національно-образні концепти» [Бацевич. – С. 49].

Етнолінгві́стика – «наукова дисципліна, яка перебуває на межі етнографії і лінгвістики та вивчає стосунки між етносами і мовами. Включає елементи соціолінгвістики, етнології, паралінгвістики, охоплює сфери етногенезу та етнічної історії, етномовні процеси у внутрішніх і міжмовних контактах, роль мови у формуванні етнічних спільнот, специфіку комунікативної поведінки членів певної національної лінгвокультурної спільноти тощо» [Бацевич. – С. 50].

«Напрям у мовознавстві, який вивчає мову в її зв'язках з культурою, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні та розвитку мови» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 358].

Етно́нім – «(від гр. ἔθνος – народ, плем'я, і ὄνυμα – ім'я, назва) – термін на позначення назви будь-якого етносу – роду, племені, народності, народу, нації, а також групи народів, націй» [МФЕ. – С. 132].

«...Назва народу, племені, етнографічної групи, народності, нації. Напр.: *українці, слобожанці, сіверяни, древляни, анти, склавіни, скіфи* та ін.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 59].

Етносема́нтика – «(грец. etnos – плем'я, народ і semantikos – той, що позначає) – розділ семантики, який вивчає специфіку і неповторність значень елементів мовного коду (мови) різних національних лінгвокультурних спільнот» [Бацевич. – С. 52].

ЕТНОТЕ́КСТ – «текст, мовний код котрого (мова) є рідним для автора – носія певних етнокультурних рис, в структурі семантиці одиниць якого відбились особливості світосприйняття (мовна картина світу) конкретного етносу» [Бацевич. – С. 52].

Ж

ЖАРГО́Н – «(франц. jargon, первісно – пташина мова, щебетання, незрозуміла мова, від галло-романського garrire – базікати) – один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови. У широкому розумінні Ж. часом називають мову неосвічених верств суспільства, зокрема спотворену міжмовною інтерференцією» [Винник. – УМЕ. – С. 179].

«…Соціальний діалект, яким користуються мовці, об'єднані спільними інтересами, захопленнями, професією, віком, ситуацією. Відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, існує не окремо, а на основі певної мови. *Ж. військовий, Ж. спортивний, Ж. молодіжний, Ж. канцелярський*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 60].

ЖАРГОНІ́ЗМИ (ЖАРГО́ННА ЛЕ́КСИКА) – «лексеми або вислови **жаргону** (соціального, професійного) певної мови. На відміну від **арготизмів**, жаргонізми використовуються не для приховування інформації, а для надання експресивного забарвлення назвам предметів та явищ, що важливі для членів соціальної групи, яка послуговується даним жаргоном. Наприклад, студентський жаргон: *хвіст (академічна заборгованість), читалка (читальний зал)…* **Професійні ж.** – неофіційні назви предметів чи понять у сфері тієї чи іншої професії. Наприклад, із жаргону музикантів такі лексеми: *лабух (музикант), лабати (грати), фанера (фонограма)*. Жаргонізми охоплюють невелике коло понять і предметів. Вжиті без почуття міри й художнього такту, засмічують і вульгаризують мову. У художній літературі жаргонізми використовуються зі стилістичною метою» [СКМ. – С. 22].

«Позанормативні слова, вживання яких обмежене певним соціальним середовищем (певною субкультурою) і які виникають у

великих, переважно молодіжних, групах мовців, об'єднаних спільними інтересами (фахом, однаковими захопленнями чи уподобаннями, тривалим перебуванням у певному середовищі). Жаргонізми вирізняються високим ступенем експресивності, напр.: *адіки* (кросівки фірми «Адідас»), *бабло* (гроші), *в'їжджати* (розуміти)» [СУМ Ф. – С. 275].

«Термін «професійні жаргонізми» вживають на позначення образно-експресивних, лаконічних слів та висловів, що мають нейтральні відповідники і побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціяльного стану. Розмовне мовлення будь-якого професійного середовища завжди включає певну кількість емоційно забарвлених слів вузького вжитку, що відбивають професійну спеціялізацію носіїв мови» [Ставицька. – С. 37-38].

Жарго́нний (сле́нговий) словни́к – «словник із зафіксованою лексикою соціальних діалектів, що виникає і функціонує у великих групах мовців (переважно молодіжних), об'єднаних спільністю інтересів, насамперед професійних, однаковими захопленнями чи уподобаннями (спорт, мисливство, рибальство, театр, філателія та ін.), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару, ув'язнення тощо). Напр.: *Словник сучасного українського сленгу / Тетяна Михайлівна Кондратюк (упоряд.). — Х. : Фоліо, 2006. — 352 с.*; або: *Ставицька Л. Український жаргон : словник : містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Л. Ставицька ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту ; Інститут критики ; НАН України; Інститут української мови. — К. : Критика, 2005. — 496 с.*)» [СУМ Ф. – С. 305]. Наприклад:

> **ДРА́ЙВ,** -у, ч.
>
> **1.** *муз.* Особливе звучання, емоційна насиченість, внутрішня напруга музичної композиції. [У мові металістів] *драйв (англ. «енергія») вживається на позначення музичної енергетики* (Шовгун). БСРЖ, 166, ПСУМС, 23.
>
> **2.** *жрм.* Почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення; велика емоційна напруга. *Напевно, це великий драйв – звести храм за свої гроші* (Кг, 2001, № 18). *От часи ж були! Стільки оптимізму, стільки надій на драйв і декласований відчай, на автентику першоспіву, на*

аморальність першотворення... (Там само, 2001, № 16). * Образно. <...> *писання в порожнечу / країна з аграрним драйвом* <...> (С. Жадан, Балади про війну і відбудову).

♦ Важкий драйв, *комп.* Жорсткий диск. БСРЖ, 166, Синишин, 25.

(СУЖ, с. 127-128).

З

Забáрвлення (мóвної одúниці) – «додаткові стилістичні відтінки, яких набувають у мові одиниці, уживаючись у конкретних текстах і виконуючи емоційно-експресивну чи оцінну функції. Поряд із загальною оцінкою, напр., позитивною або негативною, можна виокремити у висловлюванні З. урочистості, доброзичливої іронії, фамільярності, грубуватості тощо» [Єрмоленко – УМ. – С. 61].

Загальновжúвана (загальнонарóдна, міжстильова) лéксика – «найбільший тематично-стилістичний шар лексики мови, використання якого вільне, необмежене. З.л. становить основу словника. Включає в себе слова, пов'язані зі спільними для більшості носіїв мови поняттями, а також є звичайними, зрозумілими для всіх назвами предметів і явищ довколишньої дійсності (напр.: *земля, людина, пшениця, батько, рука, дім, ліжко, Україна, каша, сірий, слабкий, думати, весело, ти, один, і, за, ой, ось*) [Муромцева. – УМЕ. – С. 172].

«...Лексика, яку використовують усі носії мови незалежно від професії і спеціальності, освіти, місця проживання тощо. Це слова, що вживаються на всій території, де функціонує мова, представниками всіх верств суспільства. До загальновживаної лексики належать насамперед назви реалій і понять, що зв'язані з суспільним життям людини, виробничою діяльністю, побутом тощо. Наприклад: *дерево, стіл, рука, читання, червоний, ти, працювати*. Ця лексика стилістично нейтральна, однаковою мірою використовується в усній і писемній мові, в усіх функціональних стилях, а тому її ще називають **міжстильовою**» [СКМ. – С. 23].

Загальномóвні антóніми – антоніми, що характеризуються суспільно усвідомленими системними

відношеннями, стійкою належністю до певної системи лексико-граматичної парадигми, регулярністю відтворювання в однакових (або подібних) синтагматичних умовах, закріпленістю у словниковому складі, відносно стійкою стильовою приналежністю і стилістичною сутністю (наприклад, емоційно-експресивними відтінками) тощо. Такі антоніми існують у лексико-семантичній системі мови відносно незалежно. Вони складають так звану об'єктивну сукупність антонімічних можливостей мовної системи» [СУЛМ ЛФп. – С. 84].

Загальномо́вні сино́німи (ві́льні, постійні) – «слова, що перебувають у синонімічних зв'язках незалежно від контексту, бо їх значення усталене, пов'язане з лексичною системою мови в цілому: *сміливий, відважний, хоробрий, мужній; сум, смуток, журба, печаль*» [Ганич. – С. 250].

Заголо́вкові одини́ці – «одиниці, що формують, творять реєстр словника. Кожна реєстрова одиниця паралельно є елементом мікроструктури словника – заголовковою одиницею, пояснюваним» [Демська. – С. 25]. Див. **вока́була, реєстрова одини́ця**.

Запере́чні слова́ – «слова, що виражають заперечення, до них належать частки *не, ні, ані,* які передають заперечення, займенники і прислівники *ніхто, ніщо, ніякий, ніде, ніколи, нікуди, аніскільки, анітрохи* та ін., заперечні сполучники *ні...ні, ані...ані,* заперечний предикатив *немає* та ін.» [Озерова. – УМЕ. – С. 178].

Запози́чені слова́ – «іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. З.с. не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомовних слів, які розглядаються у спеціальних словниках, З.с. подаються у загальних словниках разом з питомою лексикою» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 179].

Запози́чені фразеологі́зми – «стійкі сполуки слів, що як готові відтворювані одиниці склалися в іншій мові і були перенесені на український мовний ґрунт без перекладу – в транслітерованому чи нетранслітерованому вигляді. Напр., *Колєги,*

ми відбилися від теми, почнім ***ab ovo*** *і приймім* ***ad hoc*** *без доказу, що і скульптура вічна* (Леся Українка)» [СУЛМ Л і Ф. – С. 397].

ЗАПОЗИ́ЧЕННЯ – «звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення. Найчастішим є З. окремих слів, напр.: *глас* (*голос*) із ст.-сл. (давньоболгарської) мови, *директор* – з латинської, *хлопець* – з польської, *майстер* – з німецької» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 179].

«1. Звернення до лексичного фонду інших мов для визначення нових понять і предметів, причому часто самі ці поняття і предмети разом з їх назвами засвоюються від інших народів. 2. Слова, словотворчі афікси, конструкції, що ввійшли в мову внаслідок запозичення. **Запозичення книжне** – слово чи вислів, що засвоєні з іншої мови через літературу. **Запозичення прямі** – запозичення, які засвоєні певною мовою безпосередньо з іншої мови. **Запозичення лексичні** – … **іншомовні слова**» [Ганич. – С. 82].

«…Процес переміщення різних елементів однієї мови в іншу, а також самі елементи чужої мови (слова, морфеми, синтаксичні конструкції тощо), які перейшли з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів» [Бацевич. – С. 56].

«1. Звертання до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, подальші диференціації уже наявних і позначення невідомих раніше предметів (нерідко саме ці поняття і предмети стають відомі носіям даної мови лише внаслідок контактів із тими народами, із чиїх мов запозичуються відповідні слова. 2. Слова, словотворчі афікси і конструкції, які ввійшли у … мову внаслідок запозичення (в 1 значенні))» [Ахманова. – С. 150].

ЗАСТАРІ́ЛЕ ЗНАЧЕ́ННЯ – «значення або одне зі значень слова, яке сучасні мовці сприймають як елемент попередніх періодів розвитку мови. Напр.: *кобила* (раніше не тільки назва свійської тварини, але й назва колоди, до якої прив'язували людей для покарання різками; друге значення – застаріле), *пенсія* (раніше вживане в значенні 'платня', 'стипендія') тощо» [МФЕ. – С. 143].

ЗАСТАРІ́ЛІ СЛОВА́ – «слова, а також їхні окремі значення та номінальні словосполучення, що на даному етапі розвитку мови вийшли із загального вжитку. За ступенем застарілості виділяють:

1) слова, що вже зовсім не вживаються в мовній практиці, напр., такі назви спорідненості, як *братучадо, братанич, братичич, синовець* ‘син брата’; …2) слова, що в сучасній мові вживаються рідко (належать до пасивного словника), з певними, переважно стилістичними настановами і здебільшого зрозумілі мовцям: *брань* ‘битва’, *вікторія* ‘перемога’. …Серед З.с. виділяють **історизми** та **архаїзми**. Історизми – це слова або їх окремі значення (семантичні історизми), що вийшли з ужитку разом з позначуваними ними реаліями і не мають у сучасній мові синонімічних замінників. Це назви понять матеріальної культури (одягу, їжі, знарядь праці та зброї, грошей і т. п.), соціально-політичної сфери, професій, звичаїв та обрядів і т.ін. минулих епох: *кобеняк, саламаха, рало, гаківниця, злотий, боярин, соцький, волость, зборня, панщина, непман, дружина* (військо князя), *магдебурзьке право, кожум’яка, гувернер, досвітки, справляти колодія*.

Архаїзми – це витіснені іншими синонімами назви понять, що існують і в наш час (напр., *аероплан* – літак, *перст* – палець). Розрізняються такі типи архаїзмів: 1) власне лексичні – слова, що застаріли в цілому (*чадо, ректи, понеже*); 2) лексико-фонетичні, що відрізняються від сучасних варіантів тільки одним чи кількома звуками або місцем наголосу (*сей, пашпорт, глас, піїт, філозоф*); 3) лексико-морфологічні – застарілі словоформи та граматичні характеристики слова (*люде* – сучасне *люди, авто* – раніше ч.р.); 4) лексико-словотвірні, що відрізняються від сучасних однокореневих синонімів словотворчим формантом – суфіксом або префіксом (*податель, подаяніє, возгордитися*); 5) лексико-семантичні, у яких застарілими є лише окремі значення (*броня* у знач. ‘зброя’, *худий* ‘поганий’, *машина* ‘паровоз, поїзд’, пор. *машиніст*)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 180]. Див. **архаїзми.**

Зворо́тний слови́ник. Див. **інверсійний словник.**

Зву́ження зна́чення сло́ва. Див. **десемантиза́ція.**

Звуконасліду́вальні слова́ – «слова, що передають акустичні уявлення мовців про звуки і шуми природи, деяких процесів, крики тварин: *дзінь-дзінь!, «ку-ку»*» [Мацько. – УМЕ. – С. 186].

Зв'я́зане (невíльне) зна́чення слíв – «значення слів, лексична сполучуваність яких обмежена не тільки предметно-логічними, а й власне мовними відношеннями… Серед лексично невільних значень виділяють фразеологічно зв'язані і синтаксично зумовлені» [СУЛМ ЛФп. – С. 37]. Див. **синтаксúчно зумóвлене значення слóва, фразеологíчно зумóвлене знáчення слóва.**

Змíни зна́чення (семантúчні змíни) мóвної одúниці – «порушення у співвіднесеності між одиницею мови і об'єктом її позначення, що призводять до модифікації її значення аж до розвитку в її семантичній структурі нового значення, до утворення полісемії і навіть енантіосемії» [Тараненко. – УМЕ. – С. 190]. Див. **полісемія, енáнтіосемія, десемантизáція, семантизáція.**

Зна́к (мóвний) – «показник, виразник певного мовного значення» [Ганич. – С. 85].

«…Матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передачі інформації» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 358].

«Єдність формальної та змістової сторін, що передає в процесі комунікації необхідний мінімум натякової інформації і відзначається при цьому «асиметричною непостійною рівновагою» (Закон Куриловича-Карчевського)» [Левицький. – АМВЛС. – С. 26].

Зна́ковий рíвень мóви – «рівень мови, на якому її одиниці виступають як знаки (словосполучення, слова і морфеми)» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 359].

Зна́чення слóва – «закладений у слові зміст, відображення предмета, явища чи відношення у свідомості носіїв мови, що утворює в структурі слова його внутрішній бік, щодо якого звучання виступає як матеріальна оболонка» [Ганич. – С. 87].

«1. Відбиття предмета дійсності (явища, відношень, якості, процесу) у свідомості, яке стало фактом мови внаслідок закріплення сталого й непорушного його зв'язку з певним звучанням. Це відбиття дійсності входить до структури слова як його внутрішній бік (зміст), а звучання цієї ж мовної одиниці виступає як матеріальна оболонка, потрібна не тільки для

вираження З. й повідомлення його іншим, але й для самого його виникнення, формування, існування й розвитку. З. слова – закладений у ньому зміст, закріплений історичною традицією народу. Загальне З. слова складається з лексичного З., тобто сенсу слова, закріпленого народним досвідом, і граматичного З., що виступає в ролі показника різних відношень і зв'язків з іншими словами в реченні. 2. Сукупність функцій мовних одиниць. Усе те, що ці мовні одиниці позначають, виражають, і становить їхній зміст…» [МФЕ. – С. 148].

«…Це зміст, створюваний у конкретній мові на основі наявних у ній опозицій у лексико-семантичній системі. Значення в принципі неперекладні» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 304].

«…Конвенційні, умовні знання (про сукупність мовних та позамовних ситуацій, предметів та відношень між ними), що ґрунтуються на процесі відображення оточуючої дійсності в процесі комунікації. … Здобуваються партнерами завдяки їх мовному досвіду в процесі комунікації для того, щоб бути використаними відповідно до ситуації в реченні. Звідси виникає образ багатовимірного значення, що містить: а) сукупність понятійних ознак (сем як відображальних елементів дійсності); б) сукупність синтагмо-парадигматичних характеристик (семантична синтактика); в) сукупність правил про умови вживання, що залежать від комунікативних дій (синтаксична прагматика)» [Левицький. – АМВЛС. – С. 10; 26]. Див. **пряме значення (вихідне), переносне значення (вторинне).**

Зневáжлива лéксика – мовні одиниці «стилістично обмеженого вжитку, що в грубій формі виражають незадоволення, фамільярність, несхвалення та ін., напр.: *волоцюга, голодранець, погань* тощо» [МФЕ. – С. 148].

Така лексика «…вказує на відсутність поваги до когось, як правило, з приниженням чиєїсь гідності, напр.: *базіка* (тюхтій), *канючити* (просити), *лакуза* (лакей)» [СУМ Ф. – С. 274].

Зóвнішні причúни мóвних змíн – «причини, які знаходяться поза мовою; суспільно-політичні, економічні, історичні, географічні та інші чинники, пов'язані з розвитком і функціонуванням мов…» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 359].

Зо́ни мікроструктури́ (зо́ни словнико́вої статті́) – «розділи мікроструктури, у яких міститься певний тип інформації про заголовкову одиницю. Загальновизнаними є такі типові зони: граматичні (морфологічні, синтаксичні) і стилістичні відомості про пояснюване, транскрипція (у мікроструктурі перекладних словників), скорочена етимолого-семантична інформація, опис, з'ясування, трактування значення пояснюваного, прикладовий матеріал» [Демська. – С. 25-26].

І

Ідеографі́чний слова́рик – «[грец. idea – образ, поняття, і graphō – пишу, креслю] – словник, у якому слова розміщені не за алфавітом, а за тематичним принципом» [МФЕ. – С. 150].

Ідеографі́чні (семанти́чні, поняттє́ві, логі́чні) синоні́ми – «стилістично нейтральні слова, які відрізняються додатковими значеннєвими відтінками, обсягом семантики, напр.: *...безмежний, безкраїй, безкрайній, безбережний, безмірний, безмірний, неосяжний, неозорий...*» [Ганич. – С. 25; 50].

«Логічні або ідеографічні, за термінологією В.В. Виноградова, синоніми виникають внаслідок фіксування в слові диференціальних ознак поняття. Вони відрізняються тим, що в синонімічному слові фіксується якась нова риса самого явища, риса, що в значення синонімічних слів, які існували до цього, не включалася. Основна функція синонімів цього типу – уточнювати характеристику поняття... Так, слова *підозрілість* і *недовіра* відрізняються тим, що *підозрілість*, крім недовіри, передбачає ще й підступний задум підозрюваного» [Лисиченко. – С. 71].

«Слова, інтенсіонали яких (домінантні когнітивні і прагматичні семи) тотожні, а імплікаціонали (недомінантні семи) відрізняються когнітивними семами..: *недолік* («негативна риса» – інтенсіонал, «відхилення від норми взагалі» – імплікаціонал) – *вада* («негативна риса» – інтенсіонал, «фізичний недолік» – імплікаціонал)» [СУМ Ф. – С. 225].

«...Характерна особливість понятійних синонімів полягає в тому, що вони, позначаючи те саме поняття, різняться між собою додатковими значеннєвими відтінками, тобто обсягом семантики, що притаманна кожному з них. Напр.: *хотіння, охота, бажання,*

жадання, жадоба, жага…» [СУМ Л і Ф. – С. 69]. Див. **семантичні синоніми**.

Ідіоетнічний інтерпретаційний компонент слова (компонент слова етнокультурний, компонент слова національно-культурний) – «специфічно національний компонент у значенні слова, зумовлений місцем слова в національно-мовній системі, яка виконує функцію інтерпретатора значення» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 359]. Напр., *Щедрий вечір* – «вечір напередодні старого Нового року (13 січня)..; відзначався *щедрою вечерею*; у цей вечір звучать щедрівки; їх виконують частіше діти й дівчата, беручи участь у старовинному українському обряді щедрування» (В. Жайворонок «Знаки української етнокультури»).

«…Складова значення слова, яка віддзеркалює окремі особливості етнічної (національної) культури, мовної картини світу» [Бацевич. – С. 80]. Див. **сема культурна.**

Ідіолект – «(від гр. ἴδιος – свій, особливий і dialektos – розмова) – мовна практика окремого носія мови; сукупність формальних і стилістичних ознак, що вирізняють індивідуальну мову» [Єрмоленко. – УМ. – С. 67].

«Сукупність формальних і стилістичних особливостей, характерних для мови окремої людини. Властиві кожному мовцеві манера висловлюватись, спілкуватись у різних ситуаціях, своєрідний словник» [СКМ. – С. 24].

«Характерні особливості мовлення індивіда як сукупність стилістичних, словотвірних та інших властивостей. Найчастіше пов'язується з кількісним і якісним володінням словниковим запасом мови» [Бацевич. – С. 64]. Див. **словник мовця, тезаурус**.

Ідіома – «(гр. ἰδίωμα – особливість, самобутній вислів) – одиниця мови, якій притаманна ідіоматичність, тобто властивість слів, словосполучень і речень виражати свої значення цілісно, нерозчленовано. Значення в таких випадках не виводиться із суми значень складових частин мовних одиниць… Лексична І. – словосполучення або речення з узагальнено-цілісним значенням, що не розкладається на значення слів-компонентів. Функціонально вона еквівалентна слову … (*віддати сторицею*)» [Алефіренко.

УМЕ. – С. 38].

«…Властиве лише даній мові нерозкладне словосполучення, значення якого не збігається із значенням окремо взятих його складників. Напр.: *піймати облизня, як Пилип з конопель, варити воду, бити байдики, дати відкоша.* І. здебільшого не перекладаються. При перекладі послуговуються І.-відповідниками, властивими мові перекладу» [Єрмоленко. – УМ. – С. 67].

Стійка сполука, семантика якої «не виводиться зі значень її складників, а інтегрована нею формально; виникає внаслідок утрати мотиваційних відношень» [Селіванова. – С. 192].

Ідіоми – «…своєрідні вирази з певних мов, що за своїм ужитком є цілісні й одиничні за змістом, звичайно не можуть бути точно передані іншими мовами й вимагають при перекладі замін схожого стилістичного забарвлення: *гнати чимдуж (щодуху)*» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 122].

ІДІОМА́ТИКА – «1. Сукупність ідіом певної мови. 2. Розділ мовознавства, що вивчає ідіоматизми» [Ахманова. – С. 166].

«1. Сукупність усіх ідіомних засобів конкретної мови (фразеологізмів, крилатих слів, прислів'їв, приказок тощо); 2. Неповторність кожної ідіоетнічної мови; сукупність особливостей мови, які відрізняють її від інших етнічних мов» [Бацевич. – С. 64].

ІДІОМАТИ́ЧНІСТЬ – «(від гр. ἰδίωμα – особливість, своєрідність) – властивість мовних одиниць формувати цілісне значення не із суми значень їх складників або незалежно від семантики компонентів» [Селіванова. – С. 192].

ІДІОСТИ́ЛЬ – «індивідуальний стиль, у якому виразні, марковані засоби мови утворюють певну систему. І. часто ототожнюють з ідіолектом» [Єрмоленко. – УМ. – С. 67].

«(…Гр. ἴδιος – свій, особливий, + стиль) – неповторний спосіб вживання, притаманний окремій особі; сукупність мовних і позамовних складових, чинників мовної й комунікативної компетенції окремого представника національної лінгвокультурної спільноти» [Бацевич. – С. 64].

ІЄРАРХІ́ЧНІ ВІДНО́ШЕННЯ У МО́ВІ – «відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонеми до морфеми, морфеми

до лексеми, лексеми до речення» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 359].

Ізогло́са – «лінія, якою на лінгвістичних картах позначають межі поширення певного мовного явища (фонетичного – ізофона, морфологічного – ізоморфа, лексичного – ізолекса та ін.)» [Прилипко. – УМЕ. – С. 198].

«…Лінія, нанесена на лінгвістичну карту, яка показує територіальне поширення того чи іншого мовного явища» [Ахманова. – С. 170].

Ізоле́кси – «(гр. isos – рівний, однаковий і lexis – слово) – однакові в зіставлюваних мовах лексичні одиниці» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 359].

Ізосе́ми – «(гр. isos – рівний, однаковий, і sema – знак) – однакові в зіставлюваних мовах семи» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 359].

Іменнико́ві фразеологі́зми – фразеологічні одиниці, що «...називають предмет чи явище: *козацьке сонце, рятівна соломинка, наріжний камінь, сім чудес світу*» [Ющук. – С. 231].

Вони «…виступають здебільшого в ролі образних характеристик людини – розкривають певні ознаки її вдачі, поведінки тощо… Значна група таких фразеологічних одиниць формується навколо іменників, що в прямому значенні є найменуваннями тварин, птахів, а метафорично – означають особу: *старий лис; біла ворона; ...мокра курка*» [СУЛМ Л і Ф. – С. 379].

Іме́нні части́ни мо́ви – «загальна назва повнозначних частин мови, об'єднаних граматичною категорією відмінка – іменників, прикметників, числівників» [Єрмоленко. – УМ. – С. 68].

Ім'я́ – «1) спільна назва змінних слів, що мають форми відмінка, числа та роду, на противагу дієсловам, які характеризуються формами часу, способу та особи; 2) у вужчому розумінні – слово, що називає предмет (річ) або істоту. В українському мовознавстві поняттям «ім'я» звичайно поєднують слова чотирьох частин мови: 1) слова, що означають предмети та істоти, тобто мають граматичне значення предметності (**іменники**), 2) слова, які виражають ознаку предмета (**прикметники**); 3) слова

на означення кількості предметів або астрономічно-математичного числа (**числівники**); 4) слова, які вказують на предмет, істоту, ознаку предмета і кількість, але не називають їх (**займенники**)» [Вихованець. – УМЕ. – С. 202-203].

«…Слово, рідше сполучення слів, що називає, іменує річ або людину. Відмітні риси І. як типу слів пов'язані з особливостями процесу іменування… та з роллю І. в реченні» [Степанов. – ЛЕС. – С. 175].

«1) Загальна назва іменних частин мови, яким властива категорія відмінка; 2) слово, рідше словосполучення, що виконує роль називання, найменування осіб чи предметів» [Єрмоленко. – УМ. – С. 68].

Ім'я культу́ри прецеде́нтне – «(лат. praecedens – той, що йде попереду) – індивідуальне ім'я, географічна чи історична назва, пов'язані або з широковідомим текстом (прецедентним текстом культури), наприклад, *Тарас Шевченко, Тарас Бульба, Гонта*, або з прецедентною ситуацією (*Богдан Хмельницький, Переяславська рада*). І.к.п. – особливий складний знак, у випадку вживання якого в першу чергу актуалізуються конотативні ознаки, пов'язані з національною (етнічною) культурою. Знання І.к.п. – необхідна умова соціалізації особи, її культуризації» [Бацевич. – С. 66].

Інверсі́йний (зворо́тний, обе́рнений) словни́к – це такий словник, у «... якому слова розміщені у зворотному порядку, за кінцевими літерами. Серед них розрізняють: **одноджерельні** — побудовані на основі реєстру одного словника; **різноджерельні** — охоплюють слова, взяті з різних словників (в українській лексикографії такі словники відсутні). Використовують їх переважно з науковою та навчальною метою» [СУМ Ф. – С. 308].

«...В українській лексикографії відомий *Інверсійний словник української мови / уклад. : С. П. Бевзенко, О. І. Бондар, І. І. Волосевич [та ін.] ; відп. ред. С. П. Бевзенко. – К. : Наук. думка, 1985. – 811 с.*, що є інверсованим словником-індексом до «Словника української мови» (т. 1-11, К., 1970-1980). Разом з додатками він включає понад 137 000 слів і статистичні таблиці кількісні характеристики розподілу слів за кінцевими літерами, кінцевих дво- і трилітерних сполук тощо).

І.с. використовуються як посібники для наукових досліджень різних структурних рівнів мови, зокрема словотвору, фонетики, морфології, у програмах машинного опрацювання текстів тощо. З деякими застереженнями ними можна користуватися і як словниками рим» [Бевзенко. – УМЕ. – С. 221].

Наприклад:

...ши́сть
ме́ншість
нацме́ншість
пе́ршість
бі́льшість
ви́щість
тя́мущість
нетя́мущість
скороми́нущість
невси́пущість
невми́рущість
зна́чущість
посидю́щість
ці́лющість
робо́тящість...
(ІСУМ, с. 771).

Індоєвропе́йська ле́ксика – «слова (точніше, корені слів), що ведуть свій початок від праіндоєвропейської епохи і мають відповідники в інших індоєвропейських мовах» [Тараненко. – УМЕ. – С. 273].

«...Найдавніший шар корінної української лексики, що є її ядром, ...слова, успадковані через праслов'янську та давньоруську мови від індоєвропейського лексичного фонду» [СУМ Л і Ф. – С. 101].

Виокремлюють такі тематичні групи індоєвропейської лексики:

- «назви об'єктів і явищ природи, рослин: *земля, небо, сонце, день, вечір, весна, зима, вогонь, дим, вода, роса, вітер, дерево, береза, жолудь, зерно, солома, льон, біб, мак*;
- назви тварин, птахів, комах: *бобер, вивірка, видра, вівця, вовк, свиня, їжак, миша, олень, порося, тур, ягня, ворона, гуска, журавель, орел, сорока, оса, муха, блоха*;

- назви на позначення частин і органів тіла людини та організму тварин: *брова, волосся, вуста, вухо, долоня, жила, зуб, кров, лікоть, лоб, мозок, ніготь, ніс, око, селезінка, серце, череп, вим'я*;
- назви спорідненості і свояцтва: *брат, вдова, дівер, дочка, жінка, мати, свекор, сестра, син*;
- назви помешкання та його частин: *дім, двері*;
- назви продуктів харчування: *мед, сіль, юшка*;
- назви знарядь праці та засобів сполучення: *ярмо, вісь, жорно, віз, путь, стежка*;
- назви основних життєвих процесів: *вести, відати, жити, знати, їсти, лежати, мерти, мішати, молоти, текти, орати, пити, плести, просити, сидіти, спати, стояти, сьорбати, терти, тесати, шити*;
- назви якостей: *високий, жовтий, довгий*» [СУМ Ф. – С. 241].

Інновáція – «поява нового явища, закономірність змін у мові, які не були характерні для неї в попередній період розвитку. Наприклад, абревіація як засіб словотворення була І. в українській мові на початку XX ст. Лексичними І. в українській літературній мові 90-х років є активізація запозичень з англійської мови» [Єрмоленко. – УМ. – С. 69-70]. Напр.: *вінчестер, Інтернет-сайт, ноутбук* тощо.

Інструкція – «практичні правила користування словником для читача, або ж практичні правила укладання словника для укладача. І. характеризує, які саме одиниці увійдуть до реєстру і за яким порядком вони розташовуватимуться (абетковим чи оберненим, гніздовим чи тематичним), яким чином лексикографуватимуться, як оформлено граматичну і стилістичну інформацію, як організовано дефінітивну частину мікроструктури, які символьні позначення використано і за яких умов, як оформлено прикладовий матеріал, які саме шрифти використано для виділення тих чи тих зон» [Демська. – С. 29].

Інтенсіонáл / Імплікаціонáл – елементи структури лексичного значення, яке «складається з інтенсіоналу (ядра ЛЗ) та імплікаціоналу (периферії – семантичних відтінків ядра)» [Нікітін. – С. 52].

Інтернаціоналізація мови – «розповсюдження мови за етнічні (національні) межі, і як результат – ця мова стає спільною для низки етносів (народів) і може використовуватись як засіб міжкультурної комунікації» [Бацевич. – С. 69].

Інтернаціоналізми, інтернаціональні слова (міжнаціональні, міжнародні слова) – «(від лат. inter – між і natio (nationis) – народ)'– слова або вислови, що належать до спільноетимологічного фонду ряду мов, близьких походженням або історичною належністю до певної зони. І. становлять важливе джерело спільної лексики та фразеології, особливо термінів, у мовах, де вони поширені» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 180].

«…Слова, запозичені більшістю мов світу з мови народу, який створив чи ввів у загальне використання позначувані ними предмети» [Ахманова. – С. 180].

«…Слова, які виражають поняття міжнародного значення й існують у багатьох споріднених і неспоріднених мовах світу, зберігаючи близьке або спільне значення і фонетико-морфологічну будову. Інтернаціоналізми, як правило, позначають поняття науки, техніки, економіки, мистецтва, спорту, політики. В українській мові інтернаціоналізми в основному грецького та латинського походження: *географія, біологія, еволюція, диференціація*. Джерелами інтернаціоналізмів є також живі європейські мови: англійська (*старт, бізнес*), французька (*парфуми, карт-бланш*), німецька (*штаб*)» [СКМ. – С. 25-26].

Інтернет-словник. Див. **електронний словник.**

Інтерференція – «(від лат. inter – між і ferens (ferentis) – той, що несе, приносить) – «взаємодія мовних систем при двомовності, яка виникає при мовних контактах або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови. …У лексиці – уживання слів із невластивою їм семантикою: *я рахую, що…* під впливом «*я считаю, что…*»» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 209].

«…Перенесення особливостей однієї мови на іншу, спричинене мовними контактами» [СКМ. – С. 26].

«…Взаємодія мовних систем, мовленнєвих механізмів, впливи системи рідної мови на мову, що вивчається, в процесах оволодіння нею. Виявляється у відхиленнях від норми і системи другої мови

під впливом рідної. І. може бути міжмовною і внутрішньомовною» [Бацевич. – С. 72].

Іншомо́вних слі́в словни́к – словник, у якому «дається пояснення слів іншомовного походження, тобто слів, що на тому чи іншому мовному рівні зберегли сліди вихідної мови і відчуваються в даній мові як чужі (на відміну від запозичених слів узагалі). В І.с.с. переважно зазначається джерело запозичення, тобто мова, через яку слово прийшло...» [Паламарчук. – УМЕ. – С. 229].

Словник, «...у якому пояснюється значення слів іншомовного походження, зазначається мова, з якої або через яку було запозичено дане слово, вказується його звуковий склад і значення у цій мові та значення у мові, що запозичила дане слово» [СУМ Ф. – С. 306].

Напр.: *Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних сполучень / укл. : Л. О. Пустовіт, С. І. Скопенко, Г. М. Сюта, І. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.*; або: *Словник іншомовних слів : 10 000 слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.* Наприклад:

> **МОЗАЇКА** (італ. mosaico, з лат. musivum, від грец. μουσεῖον — святилище *муз*) — 1) Зображення або візерунок із *смальти*, кольорового каменю, керамічних плиток, які закріплюють на *цементі* або спеціальній мастиці безпосередньо на стіні чи на площині, яку декорують. 2) Вид мистецтва — складання мозаїчних картин. 3) Переносно — строката суміш різнорідних частин. 4) Вірусна хвороба рослин.
>
> (СІС, с. 366).

Іншомо́вні слова́ – «слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і у семантиці» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 214]. Напр..: *кіно, метро, табло* (фр.); *шпинат, мольберт, бутерброд* (нім.) тощо.

Істори́зми (матеріа́льні архаї́зми) – «це слова або їх окремі значення (семантичні історизми), що вийшли з ужитку разом з позначуваними ними реаліями і не мають у сучасній мові синонімічних замінників. Це назви понять матеріальної культури

(одягу, їжі, знарядь праці та зброї, грошей і т.п.), соціально-політичної сфери, професій, звичаїв та обрядів і т.ін. минулих епох: *кобеняк, саламаха, рало.., злотий.., справляти колодія*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 180].

«…Застарілі слова, які вийшли з ужитку внаслідок зникнення реалій, які вони позначали. Наприклад, *вурда, зупці, лемішка, путря, соломаха, шпундри, шулик, щерба, варенуха, сирівець, сита* (назви страв і напоїв); *жупан, запаска, кирея, намітка, очіпок, плахта, сап'янці, свита, сіряк, чемерка* (назви одягу); *гака, драпак, копистка, коцюба, жорно, рало, рогач, ціп* (назви знарядь праці); *булава, гаківниця, меч, мущир, мушкет, пірнач, самопал, ятаган* (назви зброї); *бондар, гутник, кушнір, лакей, лимар, покоївка, стельмах* (назви професій); *волость, земство, панщина, подушне, ратуша, війт, гетьман, градоначальник, осавула, пристав, соцький, урядник, комнезам, кріпак, неп, трудодень, челядь* (назви суспільно-політичних утворень, урядових чинів тощо); *братчина, постриженини, зливки, вертеп, вечорниці, досвітки, гилка, дук, перестриби, цурка* (назви народних звичаїв, традицій, розваг); *аршин, верста, гони, гріш, золотник, копа, лікоть, вершок, пуд, сажень, чисниця, шаг, шеляг* (назви одиниць виміру)» [СУМ Ф. – С. 264].

«Історизми, звичайно, не мають синонімів у сучасній літературній мові. Тому до цієї категорії лексики звертаються тоді, коли виникає потреба дати характеристику минулим епохам, назвати якусь реалію старовини, зникле явище чи поняття. Використовують історизми із стилістичною метою. Можливий процес реактуалізації історизмів, повернення їх до активного словникового складу. Наприклад: *віче, гривня*» [СКМ. – С. 26].

Історичний словник – «словник, у якому подається з поясненням та документацією лексика давніх писемних пам'яток» [Гринчишин. – УМЕ. – С. 231].

Лексикографічна праця, яка «...подає історію всіх слів, що функціонували протягом певного часового проміжку, із вказівкою на виникнення нових слів та значень і на їх зникнення» [СУМ Ф. – С. 301]. Напр.: *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : у 2-х т. / ред. колегія : Л. Л. Гумецька (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977–1978.* Наприклад:

***ПРАВДИВЫИ** *прикм.* (3) 1. справедливий, слушний, правильний (1): Пєтръ жалова(л) на соу(д)ю и(ж) нєисправєдливє єго соудилъ а тамь на соудѣ єго нє нагонилъ мы такы осоужєни (!) нє нагонєны сказоуємь мы правдивє а пєтра сказоуємы оу винѣ которая(ж) пїсана о соу(д)яхъ (XV ст. *ВС* 23).

2. (*який має законну силу*) дійсний, правомочний (2): иио якоубово свїдо(ч)ство є(ст) правдиво (XV ст. *ВС* 20 зв.).

ФОРМИ: *наз. одн. с.* **правдиво** (XV ст. *ВС* 20 зв.; СЯ 42 зв.); *знах. одн. с.* **правдивє** (XV ст. *ВС* 23).

(ІстСУМ, Т.2, с. 219).

К

Каламбу́р – «(фр. calembour – гра слів) – алогічний мовний вигвір, дотеп, побудований на грі слів, зокрема, на смисловому поєднанні в одному контексті або різних значень одного слова, або різних слів (словосполучень), тотожних чи подібних за звучанням; або слів, що формально є синонімами чи антонімами, а за змістом перебувають у різних синонімічних чи антонімічних рядах… Засобами створення К. є полісемія слів і сполук, омонімія різних типів, подібність слів і сполук за звучанням (парономазія) та ін.» [Селіванова. – С. 218-219].

«Стилістична фігура, яка виділяється специфічністю своєї мовної форми: слово вживається у такому лексичному оточенні, яке примушує сприймати його у двох планах, з двома значеннями, що подає думці несподіваного комічного напрямку. Наприклад: *Йшов дощ і два студенти*. Комічне переосмислення слів і виразів відбувається переважно на основі їх багатозначності або омозвучності: *Цей критик розсмішив мене – / І то ж була в житті серйозно; / Писав* ***серйозно*** *про* ***смішне****, / А вийшло* ***смішно*** *про* ***серйозне*** (Д. Білоус)» [СКМ. – С. 27].

Ка́лька – «(франц. calque, італ. calco – копія, від лат. calcare – давити, тиснути, гнітити, топтати) – слово, його окреме значення, вирази, запозичені з інших мов шляхом буквального перекладу (як правило, за частинами). …Однослівні К. поділяються на словотвірні (*світогляд* < нім. Weltanschauung, *міжнародний* < франц. international) і семантичні, утворені завдяки семантичному перенесенню за іншомовним зразком (*мережа* < рос. сеть,

навантаження < рос. нагрузка, політичні терміни *лівий, правий* < франц. gauche, droit)… В окрему групу об'єднують напівкальки – проміжний тип між запозиченнями і К., що поєднують у собі особливості перших і других. При цьому одна частина слова запозичується матеріально, а інша калькується: *міні-спідниця* < англ. mini-skirt» [Клименко. – УМЕ. – С. 227].

«Слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови; буквальний переклад кожної частини іншомовного слова. **Лексична К.** (словотвірна) – слово, створене за іншомовною моделлю з матеріалу своєї мови. Напр.: *літописець* (гр. chronographos), *хмарочос* (англ. sky-scraper), *землеробство* (лат. agricultura), *прамова* (нім. Ursprache). **Семантична К.** – це нове переносне значення, якого набуває слово під впливом відповідного іншомовного слова. Напр., слово *гуманітарний* у сучасній мові вживається у значенні *гуманний, добродійний*, як К. англ. humanitarian «гуманний, гуманістичний»… **Синтаксична К.** – синтаксична модель, що складається в певній мові під впливом іншої мови. **Фразеологічна К.** – дослівний переклад фразеологічної одиниці за частинами. Напр.: *жереб кинуто* (лат. alea jacta est), *поставити крапки над «і»* (фр. mettre les point sur les «i»)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 74].

Калькува́ння – «процес творення нових слів, словосполучень, фразеологізмів, при якому засвоюється лише значення та принцип організації іншомовної одиниці, що передається засобами (морфемами, словами) даної мови» [Клименко. – УМЕ. – С. 227].

«…Творення нових слів і виразів шляхом копіювання лексико-семантичних та синтаксичних моделей іншої мови. Напр., складноскорочене слово *лікнеп (ліквідація неписьменності)* утворене К. відповідного російського вислову *ликбез (ликвидация безграмотности)*…

Калькуватися можуть не всі частини іншомовного слова. Напр., слово *телебачення* утворене з гр. *tele – далеко* і українського *бачення*… Інколи одне й те саме слово калькується і запозичується паралельно. Напр., *інтернаціональний* – запозичення, й *міжнародний* – калька з фр. internationale (від лат. inter – між і natio – народ)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 74].

Канцеля́ризм – «(від пізньолат. cancellaria – відділ установи, що відає діловодством, з лат. cancelli – решітка, рамки, межі) – слово, стійке словосполучення, граматична форма, конструкція, що є специфічною одиницею офіційно-ділового стилю літературної мови, зокрема його канцелярсько-ділового підстилю. Відзначається сухістю, безбарвністю, беземоційністю, словотвірною одноманітністю, часто архаїчними кліше (мовними штампами) з переважанням багатокомпонентних іменних конструкцій, безособово-предикативних форм (на **-но**): *...циркуляр, заява, нижчепідписаний, заактовано, доповідна записка, доводити до відома*» [Муромцева. – УМЕ. – С. 228].

«Слово, сполука, граматична форма чи конструкція офіційно-ділового стилю (сфер діловодства, судочинства і т.ін.), що використовуються в іншому стилі, сфері спілкування, де таке вживання призводить до порушення стилістичних норм або створює певний стилістичний ефект. К. переважно є шаблонними формами, характеризується відсутністю емоційного забарвлення» [Селіванова. – С. 219].

Карти́на сві́ту – «сукупність знань, думок, уявлень тощо учасників спілкування стосовно реальної або уявної дійсності. Формується за допомогою мови конкретної національної лінгвокультурної спільноти»; К.с. «**аксіологічна** – складова концептуальної і мовної картин світу, яка моделюється як сукупність взаємопов'язаних оцінних суджень, що співвідносяться з юридичними, релігійними, моральними кодексами, загальноприйнятими судженнями здорового глузду, типовими фольклорними, літературними сюжетами тощо»; К.с. **концептуальна** – «(лат. conceptus – думка, уявлення) – …уявлення певної національної лінгвокультурної спільноти, людства в цілому про елементи, організацію тощо об'єктивної дійсності (чи дійсності, яка вважається об'єктивною), відображені в наукових поняттях» [Бацевич. – С. 71]. Див. **мовна картина світу.**

Категорі́йна се́ма (класе́ма, категоріа́льна се́ма) – «різновид семи, що представляє ядерний компонент дефініції слова в аспекті його частиномовної належності та найбільш загального категорійного значення (*стіл* – іменник, предметність)» [Селіванова. – С. 222].

«…Найбільш узагальнена за змістом сема, що відповідає значенню частин мови (предметність, ознака, дія тощо)» [Кочерган. – ЗМ. – С. 239].

Катойконіми – «(грец. κάτοικος – мешканець і ὄνυμα – ім'я) – назви людей за місцем їхнього народження або проживання, напр., *кияни* < *Київ, …галичани* < *Галичина*» [МФЕ. – С. 170].

Класема – «найбільш узагальнена за змістом сема, що відповідає значенню частини мови (предметність, ознака, дія тощо)» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 362].

Кліше́ – «(від фр. cliché – відбиток) – «мовний засіб, стандартний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах; мовний стереотип з позитивною функцією. На відміну від штампа, який характеризується «стертістю» лексичного значення, заяложеністю, К. є конструктивними одиницями мовлення, що відображають у свідомості часто повторювані явища дійсності, зберігають свою семантику і виразність, служать характерними ознаками певного стилю чи певної ситуації (форми привітання, прощання, пробачення, зачини та кінцівки казок, словесні рамки документів тощо)» [Сологуб. – УМЕ. – С. 237].

«…Стандартні відтворювані засоби мовлення, які регулярно повторюються в певних контекстах і служать ознаками певного стилю або мовленнєвого акту (привітання, вдячності, вибачення, резолюції на документах тощо). На відміну від штампів, які характеризуються «утертістю», К. виконують функцію економії мовленнєвих зусиль, забезпечують відтворення певних жанрів ділового спілкування» [Селіванова. – С. 230].

«Будь-яка готова мовленнєва формула, критерієм виділення якої є регулярність її вживання у мовленні й комунікації в певних повторюваних мовленнєвих і комунікативних ситуаціях. К., як правило, мають національно-культурні особливості й характеризують ідіоматику мови…» [Бацевич. – С. 73]. Напр.: «у весільному обряді..: *благослови, Боже, і отець та мати*» (В. Жайворонок «Знаки української етнокультури»).

Ключові слова́ – «1. У лексичному складі мови – слова з високою частотністю, що позначають поняття важливих для

суспільства сфер життя і характеризують лексику певних історичних етапів, періодів… 2. К.с. як ознака стилю – слова, яким належить визначальна роль у звуковій і семантичній організації поетичного тексту» [Тараненко. – УМЕ. – С. 237-238].

«Виділена в тексті лексична одиниця, яка несе на собі стильове навантаження залежно від особливостей вияву індивідуального стилю, а також від змістової, художньо-естетичної структури тексту» [Єрмоленко. – УМ. – Є. 76].

Кни́жна ле́ксика – «слова, що вирізняються на тлі стилістично нейтральної лексики літературної мови своїм походженням, особливістю словотвірної будови та вузькою сферою вжитку. Вони вносять у спілкування відтінок офіційності, урочистості, науковості, часом штучності книжної мови. Як К.л. сприймаються старослов'янізми типу *животворящий, благовіст, предковічний, древній*, слова-терміни, що співвідносяться із стилістично нейтральними назвами (пор. *асоціація – об'єднання, апробація – перевірка*). Ознакою книжності виступають суфіксальні утворення на **-ація, -изація, -изм, -ість, -ання**, слова з префіксами **архі-, ультра-** і т. п.» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 238].

«Слова, що використовуються в діловому, науковому, художньому й публіцистичному стилях і майже не вживаються в розмовному: *корифей, ізотоп, благословенний, деструктивний, диференціювати* та ін.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 76].

«…Лексика.., властива писемній формі літературної мови (*ідеал, репрезентувати.., креатура*…)… До книжної лексики належить насамперед багато слів, що означають різного типу абстрактні поняття: …*старанність, нездоланність*.., книжно-урочисті слова: …*возз'єднання, достоїнство, корифей, первенство*.., старослов'янського походження: *благоговійний*.., *слава, хранитель*..; слова з виробничо-професійної галузі.., наукова, технічна, суспільно-політична й офіційно-ділова термінологія.., поетичні слова» [СУМ Л і Ф. – С. 154-156].

Ко́вані слова́ – «неологізми, що творилися діячами укр. культури кін. 19 – поч. 20 ст., «коли українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять» (І. Франко). К.с. виникали насамперед у перекладах на укр. мову творів світової літератури, у публіцистичних і наукових працях.

«Кованими» їх називали тому, що вони часто творилися за моделями, відсутніми у тодішній укр. мові. …М. Старицькому належать слова *нестяма, байдужість, загарт, приємність, млявий, страдниця, противовага* (сучасне *противага*); Олені Пчілці – *мистецтво, переможець, променистий*; Лесі Українці – *невідворонно*; І. Франкові – *недвижно, невпинний, отвір, привид, припис, пречудовий, проблиск, прямовісно, свідоцтво*; А. Кримському – *зміст* та ін.» [Регушевський. – УМЕ. – С. 240].

Кодифіка́ція – «1. Цілеспрямовані й свідомі селективні процеси вироблення норм літературної мови. 2. Закріплення кодифікаційних норм у загальновизнаних авторитетних текстах (кодифікаційних текстах)» [МФЕ. – С. 183].

«…Навоскована дощечка для письма, книга, і лат. ficatio, від facio – роблю) – становлення і фіксація об'єктивної літературної норми, її офіційне визнання й опис у граматиках, словниках, довідниках, що мають авторитет у суспільстві. Кодифікація характерна тільки для літературної мови. Норма живої мови є категорією динамічною. Кодифікація, навпаки, статична. З моменту вироблення і введення в дію кодифікація виступає – і в цьому її особлива суспільна роль – як стабілізатор і регулятор функціонування і розвитку літературної норми. Із статичності кодифікації не випливає висновок про те, що вона не може активно впливати на вживання мовних засобів і здійснювати вплив на зміни в узусі та нормі.

Перспективність кодифікації стає можливою завдяки кодифікації варіантів у літературній мові і відповідному ставленню до них з боку мовців» [СКМ. – С. 29].

Код культу́ри духо́вний – «код, у якому відображені моральні цінності й еталони і пов'язані з ними базові опозиції культури, такі як «*добро – зло*», «*погано – добре*», «*верх – низ*» тощо. К.к.д. певною мірою аксіологічний» [Бацевич. – С. 75].

Код мо́вний – «сукупність засобів мови, що використовуються у комунікації і характеризуються певною однорідністю (літературна мова, соціальні чи територіальні діалекти)» [Бацевич. – С. 76].

Койне́ (загáльна мóва) – («грецьк. koinè… – спільне наріччя) – назва загальнонародної грецької мови, що утворилася на основі іонійсько-аттічного наріччя і в період III-I ст. до н. е. витіснила старі давньогрецькі діалекти. Койне лягло в основу розвитку середньогрецької (візантійської), а потім новогрецької мов…» [Ганич. – С. 108].

«1. Загальнонародна мова, яка виникла в древній Греції на базі аттичного діалекту. 2. Мова, яка виступає засобом міждіалектного спілкування для різномовних груп (колективів) і яка виникла на базі одного (чи декількох) діалектів, що є природними мовами цих груп» [Ахманова. – С. 180].

«…Функціональний тип мови, що використовується як основний засіб повсякденного спілкування з широким діапазоном комунікативних сфер в умовах регулярних соціальних контактів між носіями різних діалектів чи мов» [СКМ. – С. 29].

Колокати́вна (коокуре́нтна) се́ма – сема, яка «прогнозує» «лексичну сполучуваність… Колокативною семою в слові *лементує* є «людина», а у слові *ячить* – «птах», у слові *карий* – «очі», а у слові *гнідий* – «кінь» [СУМ Ф. – С. 219-220].

Колока́ція сло́ва – «його звичне асоціювання з іншими словами в реченнях, …чи **колокабельність**, яку можна передбачити та яка характерна для певного стилю відповідних соціальних груп. Колокабельність визначається як «новий спосіб аналізу синтагми, який ґрунтується на лексичній очікуваності користувачів мови стосовно ймовірності появи тих чи інших комбінацій лексичних одиниць, які творять разом синтагму». У західноєвропейській лінгвістиці звично розрізняють два інші терміни: валентність та сполучуваність» [Левицький. – АМВЛС. – С. 28]. Див. **валéнтність, сполýчуваність**.

Колоквіалі́зм – «(від лат. colloguim – розмова, бесіда)» [УМЕ. – С. 240] – мовна одиниця розмовної лексики. Див. **розмовна лéксика.**

Комбінато́рна семáнтика – «напрям лінгвістичної семантики, який вивчає правила й умови семантичної сполучуваності слів, що дозволяють одні сполучення та

забороняють інші, розрізняють зміст одних сполук й ототожнюють зміст інших» [Селіванова. – С. 230].

Компоне́нт значе́ння. Див. **се́ма, ма́ркер.**

Компоне́нтний ана́ліз – «методика опису структурної організації значення як набору мінімальних семантичних компонентів, кожний з яких виконує свою функцію і пов'язаний з іншими певними ієрархічним відношеннями. К.а. ґрунтується на парадигматиці й синтагматиці лексичного рівня мовної системи» [Селіванова. – С. 258].

«…Система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами. Для компонентного аналізу важливими є встановлення не тільки сем, а і їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, векторних відношень між ними тощо» [Кочерган. – ЗМ. – С. 237-238]. Напр.:

семи/ слова	'перемі-щення'	'земля'	'вода'	'повіт-ря'	'одно-спрямо-ваність'	'різно-спрямо-ваність'	'інтенсивність'
іти	+	+	-	-	+	-	-
ходити	+	+	-	-	-	+	-
бігти	+	+	-	-	+	-	+
плавати	+	-	+	-	-	+	-
летіти	+	-	-	+	+	-	-

[Кочерган. – ЗМ. – С. 239]. Див. **класе́ма, архісе́ма, диферéнційна се́ма, потенційна се́ма, градуа́льна се́ма, конотема**

Компоне́нт сло́ва етнокульту́рний. Див. **ідіоетні́чний інтерпретаційний компоне́нт.**

Компоне́нт сло́ва національно-культу́рний. Див. **ідіоетні́чний інтерпретаційний компоне́нт.**

КОМПРЕ́СІЯ – «вияв мовної економії, стягнення складеної номінативної одиниці до одного графічного слова при збереженні семантики вихідної сполуки (*залікова книжка – заліковка, електричний потяг – електричка*). Різновидом К. може бути й абревіація за умови скорочення слова чи сполуки до звуків і букв, складів, частин слів… Те саме, що й **універбація**» [Селіванова. – С. 260].

КОМП'ЮТЕ́РНА ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ – «лінгвістична дисципліна, у якій розробляються та використовуються комп'ютерні методи лексикографічних досліджень, підготовки лексикографічних баз, термінологічних банків тощо; напрям комп'ютерної лінгвістики» [Шери. – С. 198].

«Комп'ютерна лексикографія займає чільне місце в комп'ютерній лінгвістиці як комп'ютерний лексикографічний інструментарій у мовознавстві.

...Лексикографічні системи дають змогу формувати словникові статті; зберігати текстову, візуальну та звукову інформацію; здійснювати обробку словникової інформації (аналіз, пошук, фільтрування, відтворення тощо). Використання у словникових статтях аудіо- та відеоінформації вимагає потужного програмного та технічного забезпечення і призводить до ускладнення структури баз даних та інтерфейсу користувача лексикографічних систем.

...Комп'ютерні лексикографічні системи і програми залежно від мети їх використання можна поділити на дві великі групи:

- програми підтримки лексикографічних робіт;
- автоматичні словники різних видів, що містять лексикографічні бази даних.

Автоматичні словники розробляють як для інших програм обробки текстової інформації (програм-перекладачів, програм перевірки орфографії та автоматичного виправлення граматичних помилок тощо), так і для кінцевого споживача у вигляді окремого програмного лексикографічного виробу» [СУМ Ф. – С. 319].

КОМП'ЮТЕ́РНИЙ СЛОВНИ́К. Див. **електро́нний словни́к**.

КОНВЕРСИ́ВИ (ЛЕКСИ́ЧНІ КОНВЕРСИ́ВИ) – «1) синонімічні речення, що мають однакові семантичні компоненти й позначають

ту саму ситуацію, змінюючи синтаксичні позиції (*Поет написав вірш – Вірш написаний поетом*); 2) лексеми, які виражають відношення зворотності, можливої інверсії (*відкрити – закрити, продавець – покупець*). Термін введений Дж. Лайонзом, явище конверсивності досліджено Ш. Баллі й О. Єсперсеном» [Селіванова. – С. 279].

«…(Семеми), які характеризуються семантичною спільністю і протиставляються за значенням на основі причиново-наслідкових та умовних зв'язків, наприклад, *якщо Іван сусід Петра, то Петро сусід Івана*» [СУМ Ф. – С. 232].

«…Виділяють два основні типи лексичних конверсивів – структурні і семантичні. **Структурні типи К.** виділяють залежно від того, до якої частини мови вони належать: конверсиви-дієслова (*лякати – боятися…*), конверсиви-іменники (*автор – твір…*), конверсиви-прикметники (*…дорожча за ту – дешевша за цю*)… **Семантичні типи К.** виділяють на основі узагальненого значення, властивого групі лексичних конверсивів. Такі значення відображають взаємозалежність, взаємодію, причиново-наслідкові зв'язки предметів і явищ тощо, наприклад: 'передача' – 'набуття' … Основна функція конверсивів – бути центральним семантичним і конструктивним елементом при формулюванні еквівалентних висловлювань, які представляють у мові одну і ту саму ситуацію в різних напрямках: від одного її учасника до іншого, й навпаки» [СУЛМ ЛФп. – С. 77-78].

Конве́рсія – «(від лат. conversio – обертання, перетворення) 1. У семантиці – зміна перспективи мовного подання позамовної ситуації (дії або стану) на протилежну, зображення однієї ситуації попеременно з двох протилежних сторін зі зміною логіко-комунікативних акцентів у її висвітленні..: *Риба кишить у річці – Річка кишить рибою…*» [Клименко. – УМЕ. – С. 246].

«…Спосіб вираження суб'єктно-об'єктних відношень в еквівалентних за смислом реченнях. Конверсія виражає зворотні відношення у мовних одиниць у вихідному і похідному висловлюваннях… **Лексична К.** – це категоріальне лексико-семантичне відношення протилежно спрямованих за своїм значенням слів (ЛСВ), що виражають їх суб'єктно-об'єктні відношення в прямому й оберненому висловлюваннях, які позначають одну і ту саму ситуацію» [СУЛМ ЛФп. – С. 76-77].

КОНКОРДА́НС – «(франц. concordance — узгодження, від лат. concordia — згода, від лат. cum — з, разом, і cor, cordis — серце) — словник, у якому біля кожного слова подано його контекст. Укладається здебільшого на одному тексті або на текстах одного письменника (див. **авторський словник**).

В основі К. завжди лежить певний закінчений текст чи закрита однорідна група таких текстів (твір, ряд творів, усі твори одного автора). Цим К. відрізняються від тлумачних словників, де наводяться уривки з текстів. К. задають синтагматику, тобто обов'язково показують хоча б мінімальне лексичне оточення кожної словоформи. Словопокажчики фіксують синтагматику слова непрямо, вказуючи сторінку і рядок, де слово зустрілося, а К. — прямо, подаючи оточення словоформи. На відміну від тлумачних словників, у К. відсутні пояснення значень слів і (відповідно) розподіл ілюстративних прикладів за значеннями. Реєстровою одиницею К. можуть бути слова, словоформи (упорядковані за алфавітом), компоненти складних слів, кожен з яких поданий окремо. Для кожного слова наведено набір словоформ, що зустрілися у тексті. Характеристиками реєстрових одиниць виступають абсолютна і відносна частота, рідше статистичні дані про використання в одному чи кількох творах.

К. укладають як вручну, так і за допомогою ЕОМ. На сучасному етапі створюють словниково-довідкові служби конкордансного типу (такі, напр., передбачені в межах машинного фонду української мови, в системах автоматизованого аналізу українських текстів, розроблених в Інституті мовознавства НАН України). Вони забезпечують точність, надійність зберігання текстової інформації, дають відповіді про всі контексти вживання певного слова чи словоформи, всі типи їх варіантів як в окремому джерелі, так і в усій сукупності текстів» [Дарчук. – УМЕ – С. 267].

Напр., *Ільницький О. Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка : в 4 т. / Ільницький О., Гавриш Ю. – Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001.*

КОНОТАТЕ́МА – «…у межах системно-структурного підходу до мови – матеріальний носій (морфема, лексема, фразеологізм тощо) різноманітних конотацій (національно-культурних переважно)»; **К. національна** – «матеріальний носій (морфема,

лексема, фразеологізм та ін.) конотацій національно-культурного характеру, які віддзеркалюють етнічні особливості осмислення «культурних предметів», культурних феноменів» [Бацевич. – С. 85-86]. Напр.: *-есеньк-, благовіст, підносити гарбуза* тощо.

Конота́ція – «(від. лат. connote – маю додаткове значення) – додаткові семантичні і прагматичні особливості («співзначення») лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і внутрішньою формою слова. На рівні власне семантичного аспекту К. – це різноманітні асоціації, пов'язані в сприйнятті мовців з тим або іншим позначуваним предметом, які можуть об'єктивуватися в переносних значеннях слова, фразеологічних одиницях та порівняннях на його основі тощо (напр., К. швидкості, стрімкості в лексичних значеннях слів *куля, стріла*, пор. *«летіти як стріла, стрілою»)*… На рівні прагматичного аспекту К. виявляється в різних мовних формах емоційного ставлення мовця до позначуваного об'єкта і взагалі до предмета мовлення та його емоційної оцінки (напр., несхвально: *смаківщина, красунчик, тютюнище*; зневажливо: *людці, молокосос*; пестливо: *доня, голубчик* та ін.)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 248].

«…Додатковий компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст суб'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, ідеологічними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації. К. протиставляється денотації як предметно-логічному компоненту значення, хоч таке протиставлення є не завжди логічним і чітким. Зв'язок денотата й конотата переважно розглядають як залежність другого від першого при вторинності другого. Дискусійним є питання щодо місця К. у семантичній структурі слова. К. розглядають як складову семантики номінативних одиниць (В. Телія, П. Арнольд, В. Шаховський) або виводять її за межі мовної семантики, зважаючи на її відношення до мовця у процесі мовлення (Ю. Апресян, Д. Шмельов, М. Комлєв й ін.)» [Селіванова. – С. 281].

«1. Елементи смислу повідомлення (висловлення), які виникають із взаємодії вихідних значень речень і слів з фоновим

знаннями учасників спілкування під впливом контексту і ситуації. 2. Додаткові до основного значення семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні, національно-культурні тощо відтінки основного значення, фразеологізму, словосполучення, висловлення тексту (дискурсу), які надають їм особливого, неповторного забарвлення в спілкуванні» [Бацевич. – С. 86].

«Доповнення до денотативно-сигніфікативного змісту слова, смислові відтінки, асоціації, а також емоційні, експресивні, оцінні і стилістичні компоненти» [Левицький. – С. – С. 93].

Конотема (конотативна сема) – «… конотативна сема» [Левицький. – С. – С. 87]. Напр.: *носище* (сема згрубілості).

«…**Конотативні семи** бувають оцінними (*гава, орел*), емотивними (виражають симпатію, захоплення, презирство тощо (*справний, колосальний, вояка*)), стилістичними (*візуальний, ефемерний, піїт, протокол*)» [СУЛМ ЛФп. – С. 46].

Контамінація – «(лат. contaminatio – забруднення, змішування…) – взаємодія мовних одиниць, яка приводить до утворення нового слова чи виразу шляхом об'єднання, схрещення двох синонімічних чи близьких за звучанням слів або виразів. Наприклад, контамінованими є українські слова *хилитати* (з *хитати* і *хилити*), *цурпалок* (з *цурка* і *палка*)» [Ганич. – С. 111].

«…Об'єднання мовних (номінативних) одиниць або їхніх частин на підставі структурної, функціональної або асоціативної близькості чи з певною комунікативно-прагматичною метою, що зумовлює творення нової мовної (номінативної) одиниці» [Селіванова. – С. 285].

«…Контамінація близькозначних чи співзвучних фразеологізмів на зразок:

не нюхати пороху – не бачити смаленого вовка

↓

не нюхати смаленого вовка»

[СУЛМ Л і Ф. – С. 392-393].

Контекст – «(лат. contektus – поєднання, зв'язок) – мовне оточення або ситуація, в яких уживається лінгвістична одиниця. К. не зводиться лише до безпосереднього мовного оточення і не може

розглядатися поза такими факторами, як мовленнєва ситуація, культурно-історичний чинник тощо, які істотно впливають на розуміння мовної одиниці… 1. К. є засобом відбору та актуалізації потрібного значення… 2. К. модифікує смисл у межах одного значення, уточнює його, розширюючи або обмежуючи клас денотатів… 3. К. служить засобом синкретизації значень полісемічного слова… 4. К. формує оказіональне значення… 5. К. виступає засобом десемантизації… Мінімальним К. для слова є словосполучення, максимальним – завершений текст» [Кочерган. – УМЕ. – С. 252].

«1) Уривок тексту, який визначає основний і додатковий зміст вислову; 2) мовне оточення певної одиниці, особливості вживання її поряд з іншими одиницями» [Єрмоленко. – УМ. – С. 79].

«1. Завершений у смисловому відношенні відрізок усного або писемного мовлення, який об'єднує значення усіх мовних елементів, що входять у нього. 2. Умови вживання даної мовної одиниці в мовленні, її мовне оточення, а в широкому сенсі – ситуація мовленнєвого спілкування. 3. Дискурс (текст) разом із усіма можливими обставинами його творення: часом, простором, психічним і психологічним станом учасників спілкування, культурним середовищем, соціально-історичними і політичними умовами, особливостями технічних засобів його розповсюдження (каналами) тощо» [Бацевич. – С. 88].

Системний К. – «це такий контекст, коли сполучуваність зумовлена індивідуальним значенням слова», **несистемний** – «…коли сполучуваність не випливає з його [слова] семантики», **ситуативний (побутовий)** – «час, місце спілкування, учасники комунікативного акту тощо» [Кочерган. – ЗМ. – С. 131].

«Позамовні умови вживання слова: культурно-історичний фактор у вигляді суспільних установок, позамовні ситуації, в яких відбувається комунікація; учасники комунікації; текст як предмет комунікації з його найважливішими характеристиками (мотив, тема, стиль), які простежуються у сфері словесного вжитку» [Левицький. – АМВЛС. – С. 28-29].

Контекстуальні (текстуальні) антоніми – антоніми, які «виникають унаслідок переносного вживання слова в значенні, яке не закріплене в мові, а з'являється тільки в певному контексті. Наприклад: *Мати в'яне, дочка червоніє* (Т. Шевченко)» [Ганич. – С. 17].

«…Слова, що «набувають протилежного значення тільки в контексті внаслідок переносного вживання слова. Напр., у вислові *Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля* (М. Рильський) завдяки контексту сприймаються як антоніми пари слів *пишний – сумний, яр – провалля*» [Ющук. – С. 177].

Контекстуа́льні (текстуа́льні) синоні́ми – «слова, які зближуються своїми значеннями і вступають в синонімічні зв'язки лише в умовах певного контексту. Поза контекстом слова *повний* і *мертвий*, *глибокий* і *німий* не усвідомлюються як слова-синоніми, але вони синонімізуються, коли вживаються як означення до іменника *тиша*» [Ганич. – С. 250].

«…Слова, які в словнику не є синонімами, але виступають у певному контексті як синонімічні» [Лисиченко. – С. 88]. Напр.: *Від погляду, що обіцяє втечу У світ, давно для Тебе не чужий, Але від цього* ***праведніший, легший?*** (О. Слоньовська).

Контрасти́вні відно́шення, антоні́мічні, конверси́вні. Див. **анто́німи, конверси́ви**.

Концепт – «[лат. conceptus – думка, поняття, від concipio – збираю; задумую] – …у логіці – смисл знака (імені)» [Пустовіт. – С. 556].

«…Абстрактна одиниця ментального рівня, яка відображає зміст результатів пізнання людиною довкілля та в якій зосереджено відомості про пізнаваний об'єкт, його властивості, місце в культурі народу й результати емоційно-оцінного сприйняття цього фрагмента світу людиною… Концепти здатні розростатися і збагачуватися завдяки індивідуальному емоційному і культурному досвіду носіїв мови, що спричиняє їхню еластичність, нестійкість і рухомість» [Скаб. – С. 5-6].

«У когнітивній лінгвістиці – одиниця ментальних або психічних ресурсів свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку.., усієї картини світу, відображеної в мозку людини; відомості про те, що індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 365].

«Термін, уведений для пояснення процесів мислення і

пов'язаний з одиницями ментальних і / або психічних ресурсів людської свідомості; оперативна одиниця пам'яті й усієї картини світу (зокрема мовної); смисли, якими оперує людина в процесах мислення і які віддзеркалюють зміст досвіду і знань, результатів усієї людської діяльності, а також процесів пізнання світу у вигляді певних «квантів» знання. К. – багатовимірне смислове утворення, що має фреймовий, понятгєво-дефінітивний і аксіологічний виміри. К. містять те, що людина знає, думає, передбачає, фантазує тощо про об'єкти світу. К. фіксується в одиницях і категоріях мови, мають національно-культурну специфіку; їх врахування – важлива умова успішності міжкультурної комунікації» [Бацевич. – С. 90].

«У будові концепту необхідно розрізняти «значення» і «смисл». Значення, наприклад, слова *вовк* – «хижак родини собачих, звичайно сірої масті» (СУМ). Проте для «наївного» мовця й ця дефініція дещо спеціальна («родини собачих»). Звичайно його сприймають насамперед як «страшний звір», «хижак». Спеціаліст-зоолог додав би: поширений у Європі, Азії і Північній Америці. В Україні не зустрічається лише в Кримській області. Вага до 49 кг.

Смисл концепту складають дещо інші, переважно імпліцитні, інгредієнти його семантичної структури, багато з яких усвідомлюються широким «наївним» суб'єктом. Вовк живе 1) у лісі, у глухомані; 2) далеко від людей, на відлюдді; вовк відлюдькуватий (*жити вовком*); 3) усамітнено (*як вовк*); 4) вовк уособлення ворожості, неприязні (*вовком дивитися*); 5) символізує найвище покарання (*бодай тебе вовки з'їли*!); 6) шкідник тваринництва, а тому підлягає винищенню; 7) найбільше йому до вподоби вівці, ягнята, телята (ці антиподи вовка відбиті відповідно у фраземах *вовк в овечій шкурі* і жарт. *дай боже нашому телятку вовка з'їсти*); 8) його боялися називати навіть на ім'я, а тому іменували *дядьком*; 9) один із найуживаніших персонажів фольклору (*вовк, заєць, лисиця*); 10) об'єкт народних вірувань, повір'їв (за міфологічними уявленнями людина може перекидатися у вовка, «вовкулаку»)... Концепт у своїй «смисловій» частині здійснює «стиснення» смислового коду, позачасовий вимір, знання представляє як результат... Концепти як інтерпретатори смислів весь час уточнюються й модифікуються... Зміст концепту як ментальної сутності визначається всією розмаїтістю контекстів уживання й залежить від світоглядних домінант» [Ужченко. – СГК. – С. 42-47].

Концепція словника – «система поглядів на статус, тип, призначення, обсяг, структуру, принципи відбору описуваних одиниць і засади їх словникового опису. К.с., за усієї своєї типовості, має індивідуальний характер, тобто кожен конкретний словниковий опис ґрунтується на власних засадах, вдається до власних рішень» [Демська. – С. 28].

Кореневі омоніми – «невивідні слова, які збіглися за своїм звуковим складом. Наприклад: *бал* – вечір з танцями і *бал* – одиниця виміру сили якогось природного явища; цифрова оцінка успішності» [Ганич. – С. 167].

«…Непохідні.., напр.: *біда* – лихо, нещастя і *біда* – двоколісний віз» [СУМ П і Ф. – С. 55].

Космонім – «(грец. κόσμος і όνυμα – ім'я) – власна назва природних космічних об'єктів. Серед К. виокремлюють наукові (*Венера, Мала Ведмедиця*…) та народні (*Зірниця, Пасіка, Київ*…). Інша назва **астронім**» [МФЕ. – С. 198].

Космонімів словник. Див. **ономастичний словник**.

Крилатих висловів словник – лексикографічна праця, що «...містить сталі словесні формули: влучні вислови, звороти мовлення видатних осіб, які набули узагальненого змісту (стали афоризмами) і подані як цитати з їхніх творів; окремі слова і словосполучення на позначення назв історичних та міфологічних подій, що набули переносного значення; власні імена історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними, тощо» [СУМ Ф. – С. 315].

Напр.: *Коваль А. П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.;* або: *Коваль А. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови / Коваль А., Коптілов В. – вид. 2-е перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1975. – 336 с.* Наприклад:

Альма матер

У прямому значенні латинський вислів "Alma mater" – мати-годувальниця. Так звичайно студенти називали ще з часів середньовіччя свій університет. У ширшому значенні

– місце, де хтось виховувався, навчався, здобував професійні навички.

— А Ольвію ми ще розкопаємо, — нагадав професор, коли Богдан, потиснувши йому руку, вже виходив. — Щасти ж вам і не забувайте свою *альма матер*! Гадаю, нічого поганого вона вас не навчила... (О. Г о н ч а р. Людина і зброя).

(КВУЛМ, с. 11).

Крилаті вислови (крилаті слова), афоризми – «1. Образні, влучні вислови, афоризми, що походять з літературних джерел або історичних документів і широко вживаються в мові як стійкі звороти з глибоким узагальнюючим змістом, довершеною формою і виразністю. Наприклад: *Бути чи не бути* (В. Шекспір); *Факти – уперта річ* (Е. Елліот); … *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко). 2. Слова з узагальнено-метафоричним значенням, які набули широкого вжитку і здебільшого мають експресивне забарвлення: …*сатрап* (деспотичний самодур-правитель), *фурія* (зла, сварлива жінка)» [Ганич. – С. 115].

«Влучні яскраві вислови, що стисло й образно передають думку. К.с. широко вживаються в мові. Вони є одним з важливих засобів образності літературної мови. За походженням К.с. – це вислови видатних історичних осіб, цитати з творів письменників різних епох і народів, вислови з античної літератури та міфології, з церковно-релігійних джерел тощо. Напр.: *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар), *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка) та ін.» [МФЕ. – С. 201].

«Образні, влучні вислови, афоризми, що походять з літературних джерел або історичних документів і широко вживаються у мові як стійкі звороти з глибоким узагальнюючим змістом, довершеною формою і виразністю. Крилаті вислови мають такі джерела: 1) антична література та історія: *ахіллесова п'ята, менторський тон, прокрустове ложе, дамоклів меч, канути в Лету*; 2) Біблія та Євангеліє: *кари єгипетські, вигнання з раю, манна небесна, віра без діла мертва*; 3) література та історія народів світу: *китайський мур, буря в склянці води, важко в навчанні, легко в бою, вікно в Європу, час – це гроші*; 4) українська література та історія: *великих слів велика сила, я на сторожі коло їх поставлю слово, вогонь в одежі слова, вільна неволенька, тіні забутих предків*» [СКМ. – С. 31].

«Структурні групи крилатих слів: а) **окремі слова** узагальнено-метафоричного вжитку, слова-символи, як-от: назви певних чимось визначних (часто за міфологічними уявленнями) географічних об'єктів (*Аркадія, Едем, Олімп, Парнас, Голгофа*...), у тому числі найменування населених пунктів, місцевостей, де відбувалися вирішальні бої чи якісь історично важливі події (*Ґрюнвальд, Канни, Полтава*...), особові назви певних історичних, міфологічних і літературних персонажів із світової та вітчизняної класики (*Крез, Колумб, Антей, Прометей*...); б) **словосполучення** типу: *мертві душі* (за назвою твору М.В. Гоголя); ...*гарматне м'ясо* – про безправну солдатську масу – слова французького письменника Шатобріана...» [СУЛМ Л і Ф. – С. 351].

«...Поширені й загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене» [СУЛМ ЛФп. – С. 137].

«...Влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальненого значення й часто повторюються в мовленні..: *доглядати свій сад* (Вольтер), *на крилах пісень* (Г. Гейне), *іскра Божа* (Ф. Шиллер), ...*мужича правда є колюча* (І. Котляревський), *конотопська відьма* (Г. Квітка-Основ'яненко)» [Ющук. – С. 256].

Кри́тика лексикографі́чна – «оцінювання словникової продукції» [СУМ Ф. – С. 296]. Див. **лексикогра́фія**.

Культу́ра мо́ви (мо́влення) – «дотримання усталених мовних норм ... усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування. Наука про К.м. – окрема галузь мовознавства, яка, використовуючи дані історії української літературної мови, граматики, лексикології, стилістики, словотвору, виробляє наукові критерії в оцінці мовних явищ» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 263].

«1) свідоме й критичне використання мовних засобів, володіння нормами усної та писемної літературної мови в різних сферах суспільної комунікації відповідно до мети й змісту висловлювання; 2) розділ мовознавства, а також навчальна практична дисципліна, що вивчає нормування і кодифікацію норм літературної мови, встановлює критерії нормативності й

стабілізаційні процеси в літературній мові, пропагує зразки досконалої мови, а також поширює лінгвістичні знання серед носів мови… Культуромовні тенденції по-різному виявляються в історії літературної мови. Це і явища пуризму, і антинормалізаторська діяльність, що суперечить одне одному…» [Єрмоленко. – УМ. – С. 81].

Л

Лаку́на – «(лат. lacuna – заглиблення, яма, пробіл) – 1. Пропуск (невідтворення) у перекладі якоїсь частини тексту оригіналу. 2. Слово чи вираз, який не має прямого відповідника в іншій мові» [Ажнюк. – УМЕ. – С. 268].

«…Відсутність лексичних еквівалентів у одній із мов, які вивчаються чи зіставляються (рідній чи іноземній). Л. пов'язані в основному з позначенням національних, історико-культурних реалій, «культурних предметів»» [Бацевич. – С. 97]. Напр., відсутність у чужих мовах лексем типу *дівич-гора* (стародавнє святилище біля с. Трипілля на Київщині, присвячене богині Діванні), *мати-пшениця* (у Галичині вінок, сплетений з останніх колосків), *козак Мамай* (втілення українського характеру, образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу) – В. Войтович «Українська міфологія». Див. **фонова лексика.**

Ланцюжко́ва полісе́мія – вид багатозначності слова, при якому «кожне наступне значення є похідним від попереднього. Прикметник *дозрілий*, наприклад, має три значення: 1) «який дозрів; доспілий»; 2) «який досягнув певного розвитку»; 3) перен. «який повністю сформувався (про абстрактні поняття – гнів, розум, любов тощо)». Тут друге значення мотивоване першим, а третє – другим» [Кочерган. – ЗМ. – С. 126].

Латині́зм – «(від лат. latinus – латинський, римський) – різновид запозичень; слово, його окреме значення, вислів, морфема тощо, запозичені з латинської мови або утворені за її зразком… Серед Л. укр. мови вирізняються латинські за походженням засоби словотворення: префікси **де-, екс-, ім-, ін-, інтер-, ре-, ультра-**; суфікси **–аль(ний), -ат, -ац(ія), -ент, -ій, -тор, -ту-, -ум, -ус**» [Семчинський. – УМЕ. – С. 270].

До латинізмів «…належать..:

- суспільно-політична лексика: *агітація, агресія, актив, архів, демонстрація, декрет, депутат, губернатор, диктатура, імператор, імперія, інспектор, інструкція, республіка, секретар*;
- правнича термінологія: *адвокат, алібі, нотаріус, прокурор, цивільний, юрист, юстиція*;
- медична та біологічна термінологія: *абсцес, ампула, ампутація, вегетація, галюцинація, депресія, інстинкт, компрес, корпус*;
- технічна термінологія: *агрегат, апарат, генератор, колектор, конденсатор*;
- математична, фізична та хімічна термінологія: *абсциса, коефіцієнт, лінія, радіус, синус, формула, вібрація, індукція, вакуум, абсорбція, амоній*;
- мовознавча термінологія: *адвербіалізація, акцент, алітерація, асиміляція, інфінітив, префікс, суфікс*;
- лексика освіти: *абітурієнт, атестат, декан, інститут, клас, лекція, університет*;
- адміністративно-ділова лексика: *атестація, директор, дисципліна, документ, резолюція, фактор, циркуляр*;
- лексика культури та мистецтва: *аквамарин, грація, декламація, декорація, дикція, диригент, овація, цирк*;
- власні імена: *Валентина, Валерій, Віктор, Вікторія, Віталій, Марина, Юлія* та ін.» [СУМ Ф. – С. 253-254].

Ле́кс. Див. **слововжи́ток.**

Лексе́ма – «(грец. lexis – слово, мовний зворот) – слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови – на відміну від слова в його конкретних реалізаціях (словоформах, слововживаннях, «словозначеннях» – окремих значеннях полісемічного слова)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 271].

«Слово у сукупності його лексичних і граматичних значень… Для багатозначного слова лексемою є сукупність його лексичних значень у різних граматичних формах. Так, для лексеми *зірка* властиві п'ять лексичних значень, що можуть виявлятися у 12 граматичних формах. У контексті ж реалізується тільки одна з

потенційно закладених у лексемі словоформ: «*У небі сяяли мільйони зірок*» (О. Довженко). Тут слово *зірок* виступає в лексичному значенні «самосвітне небесне світило» в граматичній формі родового відмінка множини… Лексема як одиниця мовної структури є певною абстракцією і для конкретизації своєї семантики потребує мовного оточення» [Лисиченко. – С. 20].

«…Знак, звукова чи графічна оболонка мовної одиниці» [СУЛМ ЛФп. – С. 26].

Ле́ксика (лексичний / словнико́вий скла́д мо́ви) – «(від грец. λεξικός – словесний, словниковий) – сукупність слів, словниковий склад мови в цілому або її діалекту, а також певної сфери спілкування, стилю мови (побутова, професійна, жаргонна, розмовна, ділова та ін. Л.), творів письменника або певного твору. Л. є об'єктом вивчення лексикології… Л. будь-якої мови – це складна і різнопланова сукупність слів, що об'єднуються в певні ряди, групи, шари на основі тієї або іншої спільності, подібності семантичного, формального, стилістичного, функціонального, генетичного та іншого характеру і водночас розрізняються, протиставляються в межах цих угруповань за вужчими, диференційними ознаками» [Тараненко. – УМЕ. – С. 273].

«1) Словниковий склад, сукупність слів якоїсь мови; 2) сукупність слів певної сфери вживання. **Л. загальновживана, Л. спеціальна, Л. термінологічна**» [Єрмоленко. – УМ. – С. 83].

«Усі слова, наявні в мові, становлять її лексичний, або словниковий, склад… Лексичний склад, як відомо, найбільш безпосередньо пов'язаний з позамовною дійсністю, при значній стійкості і традиційності він безперервно реагує на найменші зміни в природі і суспільстві; із змінами в позамовній дійсності пов'язане виникнення нових, зникнення, відхід на периферію лексичної системи застарілих слів і значень» [Лисиченко. – С. 8].

«Словниковий склад (лексику) можна розглядати в різних аспектах: в історичному, етимологічному, семантичному, стилістичному, соціолінгвістичному та ін.» [СУЛМ ЛФп. – С. 16].

«…Це словниковий склад мови з фразеологією включно. За допомогою лексики ми членуємо навколишній світ та внутрішній світ на частини і кожній із них присвоюємо назву-замінник» [Ющук. – С. 149].

Ле́ксика безеквівале́нтна. Див. **екзоти́зми, лаку́на.**

Ле́ксика білору́ського похо́дження. Див. **білорусизми.**

Ле́ксика еквівале́нтна – «слова (лексеми), значення котрих мають спільні семантичні компоненти (семи) зі словами (лексемами) рідної мови іншого учасника міжкультурної комунікації. Л.е. легко перекладається іншими мовами і при їх засвоєнні може спостерігатися семантичне перенесення» [Бацевич. – С. 99].

Ле́ксика екзоти́чна. Див. **екзоти́зми, безеквівале́нтна ле́ксика, лаку́на.**

Ле́ксика італі́йського похо́дження – лексика, що прийшла в українську мову з італійської і «…стосується переважно музики: *адажіо, акорд, алегро, альт, бас, сопрано, тенор, апасіоната, арія, баркарола, дует, унісон, імпровізація, інтермецо, кантата, соната, квартет, квінтет, композитор, віолончель, мандоліна, піаніно*. Невелика частина запозичених з італійської мови слів належить: а) до фінансово-економічної термінології: *брутто, нетто, валюта, каса, інкасатор, фірма*; б) до архітектурно-будівничої лексики: *бароко, арка, цоколь, фонтан, мозаїка*» [Ющук. – С. 209].

«Словами італійського походження є, як правило, музичні і сценічні терміни, а також деякі фінансово-економічні та інші терміни: *…клавесин, ...мозаїка, паста, торт, фонтан*» [СУМ Ф. – С. 258].

Лексикалі́за́ція – «(грец. λεξικός – словниковий) – перетворення компонента слова, словоформи чи сполучення слів на окреме слово або стійке словосполучення як еквівалент слова. Основні різновиди Л.: 1) Л. однієї з морфем або певного формального елемента слова (переважно в іншомовних словах) із збереженням його значення – префіксів: **контра-** «контрреволюціонер»; **екстра-** «дуже хороший» (на основі слів типу *екстраклас*); **-ізм** (на позначення різних теорій, напрямів); **хай** (з *нехай*), **фан** (з *фанатик*); …компонентів складного слова або неморфологічних елементів слова: **унтер-** (з *унтер-офіцер*)…

Способом лексикалізації утворені запозичені з інших мов слова: *авто, кіло, кіно, метро;* **алегроформи** *«ма»* (з *мамо*), *«диви!»* (з *дивись*); 2) Л. відмінкової.., числової та інших словоформ: напр., у назвах церковних свят (*Миколая, Покрова*), у прислівниках (*верхи, миттю, вгорі*), у вигуках (*Боже!*)..; 3) Л. словосполучень та речень як їх зрощення *(Великдень, добридень...)*; 4) перетворення вільного синтаксичного словосполучення на лексично і фразеологічно стійке словосполучення: *білий гриб* (боровик), *до схід сонця...*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 273-274].

«Перетворення словоформ або сполучень слів у повнозначні слова чи стійкі словосполучення, що функціонують у мові як еквіваленти слова: *заробітна плата, білий ведмідь, атомне ядро.* Наслідком Л. є перетворення в прислівники форм непрямих відмінків з прийменниками чи без них: *вниз, догори, гуртом, миттю, тим часом, поки що*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 83].

«Процес перетворення певного елемента (морфеми і т.п.) чи сполучення елементів (словосполучень) у стійкий елемент мови, який функціонує в якості еквівалента окремого слова; пор. фразеологічна одиниця» [Ахманова. – С. 215].

«…Перетворення сполучень слів на стійкі одиниці мови: *кліпати очима, ...розмахувати кулаками після бійки, ...ковтати слину*» [Ющук. – С. 247].

Лéксика питóма. Див. **питóма лéксика.**

Лéксика росíйського похóдження. Див. **русúзм (росíїзм).**

Лéксика фóнова. Див. **фóнова лéксика.**

Лéксика францýзького похóдження. Див. **галліцúзм.**

Лéксика чéського похóдження. Див. **богемíзм.**

Лéксико-граматúчний – той, що «характеризується єдністю лексичних і граматичних властивостей, який поєднує ті й інші властивості» [Ахманова. – С. 215].

Лéксико-граматúчні клáси слíв – «те саме, що і частини мови» [Ахманова. – С. 215].

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ПОРТРЕТУВАННЯ – «новий лексикографічний жанр: репрезентація лексикографічної структури лексеми у словниковій статті за концепцією інтегрального опису мови Ю.Д. Апресяна.

Принципи інтегрального опису мови вимагають, щоб словник та граматика узгоджувалися між собою за типами розміщуваної в них інформації та за способами її запису. Це означає, з одного боку, що кожній лексемі у словнику мають бути в явному вигляді приписані усі ті інформаційні одиниці, на які орієнтовані правила граматики (загальнолінгвістичні правила, у тому числі просодичні, семантичні, прагматичні, комунікативні та правила сполучуваності). З другого боку, кожне правило граматики має бути побудовано з урахуванням того, яка інформація приписана лексемам, що входять до сфери його дії.

Лексикографічні портрети лексичних одиниць, за Ю.Д. Апресяном, суттєво відрізняються від звичайного словникового опису: до них включаються деякі принципово нові типи інформації про лексему, що раніше ніколи не входили до словників. У той же час традиційні типи інформації, потрібні для тлумачення лексеми, суттєво розширюються. Таке тлумачення складається з цілої низки окремих семантичних структур, таких як асерція, пресупозиція, модальна рамка, рамка спостереження. Семантичні компоненти самого тлумачення розподіляються на сильні (такі, що зберігають вживання лексеми за будь-яких умов) та слабкі (такі, що знімаються, викреслюються більш сильними елементами контексту). Збільшується й обсяг інформації, що сполучується. Якщо раніше у словникових описах лексичних одиниць враховувалася, переважно, лексична сполучуваність, то у лексикографічному портреті, натомість, обов'язково наводяться і моделі сполучення іншої природи: просодичні (зв'язані з логічним акцентуванням), морфологічні, синтаксичні, семантичні, прагматичні та комунікативні, а також обмеження на сполучуваність.

Напр., у загальному випадку лексикографічний портрет дієслівної лексеми складається з восьми зон, відповідно до кількості типів лексикографічної інформації: 1) морфологічної, 2) стилістичної, 3) семантичної, 4) прагматичної, 5) просодичної та комунікативної, 6) синтаксичної, 7) зони моделей сполучення слів, 8) фразеологічної» [Штерн – С. 199-200].

Лексикогра́фія – «(від гр. lexicos *словниковий* або lexicon «словниковий запас» і grapho *пишу*) – розділ мовознавства, що займається укладанням, дослідженням словників і розробленням їх теоретичних засад.

...Незважаючи на те, що лексикографію вважають науково-прикладною дисципліною, вона має і практичну, і теоретичну частини. **Практична** частина цього розділу мовознавства являє собою процес укладання словників, який охоплює такі основні етапи, як збирання даних, укладання тексту і видання словника. **Теоретична** частина (**металексикографія**) розробляє засади укладання словників різного типу для забезпечення доступу до інформації, яку вони містять.

До теоретичної частини української лексикографії відносять також:

- вивчення **історичного розвитку лексикографії**, традицій укладання словників в Україні, умов, які впливали на укладання словників у минулі часи;
- **лексикографічну критику**, що виявляється в оцінюванні словникової продукції;
- **лексикографічну типологію**, яка пов'язана з класифікуванням словників за різними ознаками відповідно до призначення;
- вивчення **різних аспектів використання словників** (у навчальному процесі, як довідкова система даних, як матеріал для розгортання наукових досліджень) [СУМ Ф. – С. 296].

«Доцільно організоване знання, що дає цілісне уявлення про все різноманіття питань та завдань, пов'язаних зі словниковим описом мови, або, ширше, словниковим осмисленням мовної картини світу» [Демська. – С. 22].

Лексикогра́фія двомо́вна – «розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням двомовних (перекладних) словників та опрацюванням їх теоретичних засад» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 354].

Лексикогра́фія лінгвокульту́рна – «розділ лексикографії, у межах якого розглядаються теоретичні питання й випрацьовуються практичні рекомендації та прийоми створення лінгвокраїнознавчих словників» [Бацевич. – С. 100].

Лексикографува́ння – «процес і процедура опрацювання довільної мовної одиниці, факту, явища згідно з визначеними теоретичними засадами, концепцією та інструкцією у словниковій праці» [Демська. – С. 29].

Лексиколо́гія – «(від грец. λεξικόν – словесний, словниковий і λόγος– слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає слово як основну одиницю мови і словниковий склад мови – лексику. Лексикологічні дослідження ведуться в аспекті теорії слова, у семантичному, стилістичному, функціональному, історичному, етимологічному, соціолінгвістичному та інших аспектах» [Тараненко. – УМЕ. – С. 281].

«…Л. розглядає лексему як найважливішу структурно-семантичну одиницю мови відокремлено та у її зв'язках з іншими словами, аналізує лексику з погляду її походження тощо. З Л. пов'язані семасіологія, … етимологія, діалектологія, стилістика та ін. **Описова Л.** досліджує семантику слів, вивчає обсяг і структуру словникового запасу мови в плані синхронії, аналізує її з огляду на стилістичне вживання. **Історична Л.** вивчає словниковий склад мови в розвитку (залучає діахронічний аналіз)» [МФЕ. – С. 214].

«…**Загальна Л.** вивчає лексику різних мов і виявляє загальні закономірності її системної організації й функціонування. **Часткова Л.** досліджує словниковий склад окремої мови, його загальні закономірності і специфічні особливості. Словниковий склад мови може вивчатися у зіставленні з іншими мовами. Це є предметом **порівняльної Л.**, в якій співвідносні одиниці й категорії лексики розглядаються з погляду їх подібності та розбіжностей… Основними завданнями **теоретичної Л.** є вивчення найважливіших понять лексичної семантики, категоріальних й лексико-семантичних відношень (багатозначність, омонімія, синонімія, конверсія, антонімія), класифікація української лексики з погляду її формування (питомі й запозичені слова), характеру і сфери використання (застарілі й нові слова, діалектна, термінологічна і жаргонна лексика, нейтральні і стилістично марковані слова). **Практична Л.** вивчає важливі для практичного оволодіння мовою категорії» [СУЛМ ЛФп. – С. 16].

Лексиколо́гія загальна. Див. **лексиколо́гія**.

Лексиколо́гія зіста́вна. Див. **лексиколо́гія.**

Лексиколо́гія спеціа́льна. Див. **лексиколо́гія.**

Лексико́н – «(від гр. lexikon – словник). 1. Застаріла назва словника. Наприклад: «*Лексиконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе*» Памви Беринди (1627 р.). 2. Запас слів і виразів, що характерні для певної особи чи якоїсь галузі людської діяльності. *Багатий лексикон. Лексикон медиків*» [Ганич. – С. 120].

«1. Застаріла назва словника. 2. Запас слів певної особи або соціальної групи. 3. Іноді вживають на позначення фонду певної мови» [МФЕ. – С. 214].

«Словниковий склад, необхідний для здійснення мовної діяльності, частково знаходить своє вираження в лексиконі-словнику. Отже, словник виступає способом організації та вираження лексичного рівня мови. Л. як словниковий склад мови, що мовними засобами опосередковано виражає систему об'єктивної дійсності, поза сумнівом, передає і соціально перероблений суб'єктивний досвід кожної людини» [Левицький. – АМВЛС. – С. 29].

Ле́ксико-семанти́чна гру́па (ЛСГ) – «група слів однієї частини мови, об'єднаних одним словом-ідентифікатором або стійким словосполученням, значення якого повністю входить у значення інших слів групи і яке може замінити інші слова в деяких контекстах (наприклад, *молоток, лопата, граблі, лещата, викрутка – інструменти*)» [СУЛМ ЛФп. – С. 20].

«…Автономна в межах лексико-семантичного поля сукупність лексем, об'єднаних спільною гіперсемою меншого ступеня узагальнення, ніж польова гіперсема, напр.: лексико-семантичною групою лексико-семантичного поля темпоральності є «позначення часового перебігу: *розпочинати, продовжувати, тривати…*» [СУМ Ф. – С. 222].

Ле́ксико-семанти́чна систе́ма мо́ви – «один з ярусів мовної структури, що складається із слів та їхніх значень. Системність лексики полягає: 1) у вивідності одних лексичних одиниць з інших, тобто у можливості тлумачення будь-якого слова іншими словами тієї самої мови; 2) у можливості опису всіх

лексичних одиниць за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найважливіших слів; 3) у системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктивного світу. У Л.-с.с. існують відношення 4 типів: 1) внутрішньослівні, 2) парадигматичні, 3) синтагматичні, 4) асоціативно-деривaційні» [Кочерган. – УМЕ. – С. 282].

«…Складна єдність її частин (підсистем), що, виражаючи взаємопов'язані явища оточуючої дійсності, складається з окремих полів, а ті – із ЛСГ, синонімічних рядів та парадигм, ієрархічно організованих, як і їх складові частини, за гіперонімо-гіпонімічною моделлю» [Левицький. – АМВЛС. – С. 29].

Ле́ксико-семанти́чне по́ле (ЛСП) – відносно автономна «сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані одним і тим самим фрагментом дійсності. Так, скажімо, в лексико-семантичній системі будь-якої мови можна виділити поле руху (переміщення), поле часу (темпоральне), поле погоди (метеорологічне), поле розумової діяльності (мисленнєве), поле почуттів тощо» [Кочерган. – ЗМ. – С. 121].

«…Сукупність великої кількості слів однієї чи кількох частин мови, які об'єднуються спільним поняттям… Структурною специфікою польової моделі мови є виділення в полі **ядра (центра)** та **периферії**… Одиниця, яка має загальне значення поля та її найближче оточення (варіанти, синоніми, антоніми) утворюють **ядро семантичного поля**. Ядерні елементи поля відзначаються більшою частотністю функціонування.., характеризуються певними, досить чіткими ознаками. **Периферію** утворюють мовні одиниці, які мають більш індивідуальні і тому нечітко виражені ознаки поля» [СУЛМ ЛФп. – С. 21-22].

Ле́ксико-семанти́чний варіа́нт (ЛСВ) – «мовний знак, який складає єдність звучання та значення (тобто нормативу та семеми), «зберігаючи незмінним лексичне значення в межах властивої йому парадигми та системи синтаксичних зв'язків» [І.В. Арнольд]» [Левицький. – АМВЛС. – С. 29].

«Система значення, чи ЛСВ – змістовна сторона семеми, яка як складна єдність сем складається із мінімальних ієрархічно

організованих системних ознак (сем різного рівня узагальнення та відношень між ними)»; «складна єдність (комплекс, інтеграл) сем чи семантичних ознак, що є мовно неструктурованим відображенням ознак дійсності» [Левицький. – АМВЛС. – С. 34].

«…Елементарна «клітинка» лексичної системи, двобічна одиниця мови, яка являє собою єдність знака, представленого рядом граматичних форм, й елементарного значення. Отже, ЛСВ як елементарна лексична одиниця – це сукупність усіх граматичних форм слова, співвіднесених з одним конкретним значенням… Якщо слово є однозначним, то воно представлене одним ЛСВ…» [СУЛМ ЛФп. – С. 26]. Див. **семе́ма.**

Ле́ксико-семанти́чні катего́рії (розря́ди) – «у середині лексико-семантичних груп … ще тісніше пов'язані семантичні об'єднання… – синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми» [Кочерган. – ЗМ. – С. 120-123].

«…Граматично релевантні групи слів у межах певної частини мови, для яких характерна спільна семантична ознака (збірність, речовинність, зворотність тощо)» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 366].

Ле́ксико-фразеологі́чне по́ле (ЛФП) – «це семантичне поле, в яке входять і фразеологічні одиниці» [СУЛМ ЛФп. – С. 21].

Лексичні ана́фора – «повторення слів. Напр.: *Гнуться ясені до хвилі, Гнуться явори і квіти, Гнуться верби, гнуться лози, Гнеться, хилиться комиш* (О. Олесь)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 15].

Лексичні ка́лька. Див. **ка́лька.**

Лексичні мета́фора – «вживання слова в непрямому значенні. Напр., *бджілка* (працьовита, невтомна людина), *трутень* (людина, що живе за рахунок праці інших)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 88].

Лексичне зна́чення (ЛЗ) сло́ва – «конкретно-індивідуальний зміст слова, який являє собою відображення або тільки вираження (в різних типах слів) та фіксацію в свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого

стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості» [Тараненко. – УМЕ. – С. 284-285].

«…Закладений у слові зміст, який визначається співвіднесеністю слова з відповідним поняттям. Носієм лексичного значення є основа слова. Одне слово може мати кілька лексичних значень» [Єрмоленко. – УМ. – С. 84].

«…Мовне відображення об'єкта, його коротка характеристика, мінімальний набір суттєвих ознак, узятих із числа ознак поняття, які дозволяють розпізнати цей об'єкт… Воно закріплене суспільно-мовною практикою і є основою семантичної структури слова» [СУЛМ ЛФп. – С. 30].

«…Конкретно-індивідуальний зміст слова, який відображає через поняття реалію дійсності і закріплений за певною звуковою формою» [СУМ Ф. – С. 206].

Лексичний – «(грец. λεξικός – словниковий) – той, що стосується слів, словника…» [МФЕ. – С. 214].

«Прикметник до **лексика**…» [Ахманова. – С. 216].

Лексичний / словниковий склад мови. Див. **лексика.**

Лексичні діалектизми – «найчисельніша група Д.; серед них розрізняють **власне лексичні Д. і етнографізми**. Лексичні Д. становлять дублети до літературних відповідників (*легінь – парубок, майстра – торба, фудульний, бутний – гордий*) або синоніми часто з виразним експресивним забарвленням (*баскалічитися – посміхатися.., єретуватися – сердитися...*)» [Гриценко. – УМЕ. – С. 136].

«…Слова діалектного вжитку, що позначають поняття, для вираження яких у загальнонародній мові вживаються назви, утворені від іншої непохідної основи. Критерієм для виділення цієї групи територіально обмеженої лексики є, таким чином, її семантична спільність у межах означуваних понять зі словами загальнонародної мови і відмінність від них у матеріальній оболонці. Лексичні діалектизми – це власне своєрідні дублети до загальновживаних слів..: *бараболя, крумплі – картопля*» [СУЛМ Л і Ф. – С. 183-184].

Лексичні діалектизми «відрізняються від слів літературної мови всією лексемою (і звуковою формою, і змістом), або

семантикою… Це найбільша група діалектизмів, серед яких можна виділити власне лексичні, етнографічні та лексико-семантичні» [СУЛМ ЛФп. – С. 90]. Див. **власне лексичні діалектизми.**

Лексичні запозичення з інших мов – це слова різних мов, що з'явилися в українській мові: «а) …внаслідок прямого запозичення..; б) …за посередництвом слів (таким шляхом засвоюються звичайно іншомовні морфеми); в) …внаслідок калькування» [СУЛМ Л і Ф. – С. 121]. Наприклад: «…з голландської мови запозичено здебільшого терміни мореплавства та суднобудування: *боцман, вахта, вимпел, гавань, гарпун, каюта, камбуз, кіль, матрос, лоцман, трюм, фарватер, шлюпка, шкіпер, шторм, штурвал..*; з португальської: *кашалот, кобра, макака*; з іспанської: *сигара*; норвезької: *акула*; ісландської: *гейзер*; фіно-угорських мов: *нарти, салака, севрюга, сьомга, тундра*; угорської: *гуляш, гусар, чардаш*; румунської: *бринза, кукурудза, мамалига*; грузинської: *сакля, тамада, чурек*; китайської: *чай, чесуча* тощо» [СУМ Ф. – С. 258]. Див. **іншомовні слова, кальки.**

Лексичні норми – «узвичаєне вживання словникових одиниць у відповідному значенні» [Єрмоленко. – УМ. – С. 106].

Лексичні омоніми – «слова, що належать до однієї частини мови, однакові за звучанням або написанням, але мають різне значення» [Єрмоленко. – УМ. – С. 84].

«…Слова, які являють один звуковий комплекс, що має два і більше лексичних значення, не пов'язаних семантично в сучасній системі» [Лисиченко. – С. 54].

«…Слова, що звучать однаково, але не мають спільних елементів смислу (сем) і не зв'язані асоціативно» [СУЛМ ЛФп. – С. 64]. Див. **омофони, омоформи, омографи (повні / часткові, неповні омоніми)**.

Лексичні семи – семи, яким «властивий менший ступінь узагальнення, ніж граматичним та словотвірним, вони входять до складу лексичного значення, що пов'язане з одиницями (словами), здатними самостійно виконувати номінативну функцію» [СУМ Ф. – С. 217].

Ле́ма. Див. **вока́була, заголо́вкова одини́ця, реєстро́ва одини́ця**.

Літерату́рна цита́та – «(нім. Zitat, від лат. cito – наводжу, виголошую) – фрагмент іншого тексту, що в художньому творі використовується для надання експресії, як засіб створення образності: *Могутній голос говорить стиха: «Нічого, брате, я не зрікаюсь, **караюсь, мучусь, але не каюсь**»* (А. Малишко)» [СУЛМ ЛФп. – С. 138].

М

Мадяри́зм – «різновид запозичення; слово або вислів, запозичені з угорської мови або утворені за її зразком..: *гуляш, паприка, чардаш*» [Лизунець. – УМЕ. – С. 298].

Макарони́зми – «(фр. makaronisme, з італ. maccherononi – макарони) – слова або вирази з іноземної мови, введені в текст з неминучим спотворенням їхньої звукової форми і наданням текстові гротескного характеру: *Енеус ностер магнус панус і славний троянум князь* (І. Котляревський). Це мало значити: *Еней, наш великий пан і славний князь троянців*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 87].

«1. Чужомовні слова або вислови зі збереженням властивих їм граматичних форм… 2. Чужомовні слова, надміру вживані в усній та писемній мові» [МФЕ. – С. 228].

Макарони́чна мо́ва – «механічна суміш слів чи висловів з різних мов або переінакшення їх на іноземний лад..: «*Мерсі, што прийшли*» (М. Старицький)» [Ленець. – УМЕ. – С. 299].

Макроструктура (структура словника) – «наповнення, співвідношення та принципи організації усіх частин словникової праці, які й творять сам словник: передмова, інструкція, граматична інформація, власне словник, додатки, література тощо. Тобто М.с. – це загальна структура словника, включно з характером лексикографічного опрацювання мовних одиниць у ньому. М.с. становить змістову основу словника» [Демська. – С. 24].

Ма́ркер. Див. **се́ма**.

Ма́ксима – «(від лат. maxima – основне правило) – афоризм, у якому в короткій формі виражене певне моральне правило, етичний принцип: *…в здоровому тілі – здоровий дух*... (Б. Вашингтон)» [СУЛМ ЛФп. – С. 138].

Матро́нім – «(лат. mater і грец. ὄνυμα – ім'я, назва) – власна назва сина або дочки за іменуванням (особовим іменем, прізвищем чи прізвиськом) матері або когось із предків по материнській лінії. Напр.: *Катериненко, Тетянчук, Оксанич*. Інша назва – **метронім**» [МФЕ. – С. 232].

Мезо́німи – «слова, які за своїм лексичним значенням знаходяться на семантичній осі між двома антонімами. Напр.: *провідник – **напівпровідник** – ізолятор*» [Регушевський. – УМЕ. – С. 305].

Ме́талексикографія. Див. **лексикогра́фія.**

Метамо́ва слóвника́ – «...набір типових формул при опису значень слів. Крім формул, М.с. включає пояснення, позначки, види скорочень, умовні позначення» [Демська. – С. 66].

Мета́фора – «(гр. μεταφορά, буквально – переміщення, віддалення) – вид тропа, що побудований на основі вживання слів або виразів у переносному значенні за подібністю, аналогією тощо і служить одним із засобів посилення образності й виразності мови. Наприклад: … *І небо невмите, і заспані хвилі* (Т. Шевченко)» [Ганич. – С. 125].

«…Тип семантичних змін та полісемії, який полягає в утворенні нового значення на основі подібності за формою, …внутрішньою ознакою, характерною рисою чи функцією» [Левицький. – АМВЛС. – С. 30].

«…Троп, побудований на вживанні слів у переносному значенні на основі подібності за кольором, формою, призначенням. Наприклад, *вушко голки, язик полум'я* ... – так звані стерті метафори, які вже не є засобом створення образності, а джерелом виникнення нових лексичних значень, тобто одним із чинників

розвитку багатозначності. Є метафори теж загальномовні, але такі, що не втратили своєї образності, емоційності: *голубе, лебідонько, пташечко, соколе.* Вони є надбанням народнопоетичного мовлення. ...Випадки нової, оригінальної метафоризації: так звані індивідуальні авторські метафори: «*Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина ввесь у* ***море лісових звуків***» (М. Коцюбинський)» [Пономарів. – С. 43-44].

Мета́фор слови́к – це лексикографічна праця, у якій «...кожне слово може бути вжите в переносному значенні за певного контексту, проте більшість метафор є оказіональними. У М.с. подаються лише слова, переносне вживання яких уже усталене. Метафоричного перенесення можуть зазнавати не лише окремі слова, а й лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, тематичні групи. Так, систему термінів медицини використовують у публіцистичному стилі для опису економічних понять. Такі метафори теж вносять до М.с.» [СУМ Ф. – С. 313].

Напр.: *Святовець В. Ф. Словник образотворчих засобів. Тропи та стилістичні фігури : навч. посібник для студ. ін-ту, ф-тів та від-нь журналістики вищих навч. закл. / В. Ф. Святовець ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. — К., 2003. — 178 с.*

Мето́дика семанти́чного по́ля – «спосіб дослідження лексико-семантичних систем двох чи більше мов, який полягає в тому, що семантичне поле однієї мови накладається на відповідне поле іншої мови, і таким чином установлюються їх відмінності, зумовлені неоднаковим членуванням мовами навколишнього світу» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 368]. Напр., укр. *лікарня* (внутрішньоформна сема «ліки») – рос. *больница* (сема «біль»).

Метоні́мія – «(гр. μετωνυμία – перейменування) – вид тропа, суть якого полягає в перенесенні назви одного предмета на інший на основі внутрішніх чи зовнішніх зв'язків між цими предметами (назва матеріалу вживається як назва речі, назва предмета замість називання того, що в ній уміщується; властивість замість носія її, прізвище автора замість його творів, назва країни замість народу, що там проживає; назва знаряддя дії замість самої дії, назва предмета іноді разом з ознакою замість часу його вияву тощо).

Наприклад: *…відвага мед п'є…*» [Ганич. – С. 127].

«…Тип семантичних змін та полісемії, який полягає в перенесенні найменувань на основі відношення між предметами. Серед лексичних метонімій відрізняють перенесення з частини на ціле… і, навпаки, перенесення з назви приміщення на осіб у ньому.., з імені творця на його виріб» [Левицький. – АМВЛС. – С. 30].

«…Троп, побудований на перенесенні значення за суміжністю, тобто на основі тісного внутрішнього чи зовнішнього зв'язку між зіставлюваними поняттями. Зв'язок цей може бути між автором і його твором (*читати Шевченка*); між дією і знаряддям дії (*усе пішло під ніж*); між посудиною і вмістом (*хоч відро випий*); між предметом і матеріалом (*ходити в золоті та діамантах*); між місцевістю і людьми, які в ній перебувають (*місто спить*)» [Пономарів. – С. 44].

«…Метонімічні перенесення найменувань з'являються внаслідок асоціації за просторовою, часовою чи логічною суміжністю, тобто за безпосередньою близькістю, тісним внутрішнім і зовнішнім зв'язком предметів і явищ» [СУМ П і Ф. – С. 35].

Міжмо́вні омо́німи – «слова двох мов, які мають однакову форму, але різняться значенням. Наприклад, укр. *луна* «відгомін, відлуння» – рос. *луна* «місяць», укр. *булка* «хліб із білого пшеничного борошна» – болг. *булка* «молода, наречена», укр. *диван* «рід великих меблів для лежання і сидіння» – польськ. *dywan* «килим», укр. *геніальний* «винятково талановитий» – англ. *genial* «добрий, сердечний, веселий»» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 324].

«Лексичні міжмовні омоніми (їх іще часто називають «фальшивими друзями перекладача») – це однакові за звучанням, але відмінні (або частково відмінні) за лексичним значенням та вживанням слова двох мов.

Розходження в семантиці міжмовних омонімів (або паронімів) мають різний характер. У сфері українсько-польської міжмовної омонімії та паронімії можна виділити кілька семантичних типів таких пар слів:

1) слова, які повністю розходяться за своїм значенням (або за всіма значеннями, якщо слово полісемічне), напр., укр. ***чашка*** (1. Посудина..; кількість рідини, яку вона вміщує...

2. *бот.* Віночок квітки такої форми... 3. *анат.* Надколінна кістка... 4. *спец.* Частина приладу або пристрою...) – пол. ***czaszka*** (1. Скелет голови хребетних тварин та людини... 2. Голова, верхня частина голови...);

2) слова, які розрізняються лише окремими лексичними значеннями (якщо хоча б одне слово пари полісемічне), напр., укр. ***сепарація*** (1. *тех.* Відокремлення однієї речовини від іншої... 2. *політ.* Відособлення, відокремлення від певної держави частини території, заселеної національною меншістю...) – пол. ***separacja*** (1. *юр.* Окреме проживання подружжя під час періоду, що переважно передує розлученню, коли ні чоловік, ні дружина не можуть укласти новий шлюб... 2. *книжн., перен.* Відокремлення, ізоляція... 3. = **сепарація 1**... 4. = **сепарація 2**.);
3) слова, які входять до одних лексико-семантичних або тематичних груп, але позначають різні предмети чи явища, напр., укр. ***мотиль*** (яскраво-червона личинка комара-дзвонарика, що є цінним кормом для риб) – пол. ***motyl*** (1. Метелик... 2. Краватка, яка формою нагадує метелика...);
4) слова, що розходяться передусім за стилістичними характеристиками, пор.: укр. ***губа*** (нейтр.) – пол. ***gęba*** (розм.)» [Кононенко. – С. 6].

Мікроструктура (словникова стаття) – «базова одиниця словника. Певний текст, що пояснює, з'ясовує, трансформує (у перекладному словникові) тощо заголовкову, чи реєстрову, одиницю словника, задаючи її основні характеристики, залежно від типу словника. Залежно від типу та призначення словника мікроструктура може подавати тлумачення слова чи фразеологічної одиниці, наводити синонімічні, омонімічні, паронімічні ряди або антонімічні пари, перекладати, з'ясовувати походження чи структуру тощо описуваних мовних одиниць» [Демська. – С. 25].

Міфонім – «власна назва, найменування вигаданого об'єкта або суб'єкта в казках, міфах. Напр.: *Ох, Коза-Дереза, Баба-Яга* та ін.» [МФЕ. – С. 244].

Мо́ва-дже́рело́ – «1. Мова, з якої запозичаються слова. 2. Мова, з якої здійснюється переклад; мова оригіналу» [Ганич. – С. 131].

Мо́ва дити́ча – «а) мова дітей молодшого віку, що характеризується спрощеною фонетичною, граматичною системою, наявністю специфічних дитячих слів; б) дитячі вислови, якими дитина називає найближчих родичів, заявляє про свої бажання, потреби тощо. Фонетично вони близькі до звуків природної мови, напр., *баба, вава, нана, тата, ляля* і под.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 91].

Мо́ва літерату́рна – «унормована, стандартна, правильна (з погляду усталених кодифікованих норм) форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти, виконує консолідуючу функцію шляхом використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури. М.л. протиставляється діалектам, жаргонам, просторіччю; має усну та писемну форми; у її межах існують функціональні стилі» [Бацевич. – С. 110].

Мо́ви письме́нника словни́к. Див. **а́вторський словни́к, конкорда́нс.**

Мо́вна карти́на сві́ту – «членування предметного і поняттєвого світу засобами мови – словниковими, граматичними одиницями. У М.к.с. відбиваються особливості сприймання мовцями навколишньої дійсності. Розрізняють національну, соціальну, індивідуальну М.к.с., кожна з яких залежить від культурно-історичних умов життя суспільства, соціуму, від індивідуального лінгвопсихологічного досвіду. Через М.к.с. пізнається ментальність народу, його міфологічне мислення, виявлення мовних форм, що відтінюють універсальні логічні закони людського мислення» [Єрмоленко. – УМ. – С. 93].

«…Цілісне відбиття конкретною мовою всього того, що існує в людині й навколо неї. Здійснюване засобами мовної номінації зображення людини, її внутрішнього світу, дійсності, природи тощо...» [Бацевич. – С. 72].

«…Спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 368].

«Мозаїкоподібна польова структура взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку» [Жайворонок. – УЕ. – С. 15].

Мо́вна компете́нція – «(лат. competentia, від compete – взаємно прагну; відповідаю, підходжу) – рівень знання своєї мови певним індивідом» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 368].

Мо́вний (мовленні́вий) етике́т – «національно специфічні правила мовної поведінки, які реалізуються в системі стійких формул і виразів, що рекомендуються для використання в різних ситуаціях ввічливого контакту зі співбесідником, зокрема під час привітання, знайомства, звернення до співбесідника, висловлення подяки, прощання тощо. Кожна ситуація спілкування обслуговується групою висловлювань, які нерідко утворюють синонімічні ряди. Наприклад: *добрий день, здоровенькі були; будь ласка, прошу...*» [Ганич. – С. 133].

«…Усталені мовні звороти, типові формули, які використовуються у певних ситуаціях спілкування і відповідають національно-культурним традиціям певного соціуму» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 368]. Напр., *Слава Богові (Богу), Слава тобі Господи, Слава Ісусу! – Навіки слава, славайсу* (скорочена форма) = *слава Йсусу* (В. Жайворонок «Знаки української етнокультури»).

Мо́вні конта́кти – «(лат. contactus – дотик) – взаємодія двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словниковий склад однієї чи багатьох із них» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 369].

Мода́льні слова́ – «лексико-граматична категорія, яка об'єднує незмінні слова і словосполучення, що виражають

суб'єктивно-об'єктивні відношення людини до явищ дійсності та їх зв'язків, оцінюючи ці явища і зв'язки з точки зору їх імовірності, можливості, необхідності тощо. Модальні слова не виконують номінативної функції, бо втратили своє конкретне лексичне значення, не виступають у реченні в ролі його членів… За своїм значенням модальні слова поділяються на дві групи: а) слова, що виражають модально-логічну оцінку висловлення з погляду його реальності, ймовірності, прямого ствердження: *безумовно, безперечно, дійсно, звичайно*..; б) слова, що виражають значення можливості, впевненості, невпевненості, вірогідності, припущення: *видно, здається, можливо, може, мабуть, певно, напевно*» [Ганич. – С. 133].

Мода́льні фразеологі́зми – фразеологічні звороти, які «не є членами речення й позначають ступінь упевненості: *звісна річ, треба думати, швидше за все*; емоційну оцінку: *дивна річ, як на лихо, легко сказати*; манеру мовлення, спосіб передачі думки: *між нами кажучи, так би мовити*; джерело повідомлення: *як той казав, як кажуть*; відношення між частинами висловлювання: *одним словом, таким чином, між іншим*; звертання до співрозмовника: *будь ласка, коли ваша ласка* та ін.» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 135].

Моносемі́чний – «(грец. monos – один, єдиний і sema – знак) – однозначний. **М. слово** – слово, що має тільки одне значення…» [МФЕ. – С. 251]. Напр.: *сом, минтай, традесканція*.

Моносемі́я – «(грец. monos – один, єдиний і sema – знак) – наявність у слові тільки одного значення» [МФЕ. – С. 251]. Див. **однозна́чність.**

Морфе́мний слова́рик. Див. **грама́тичний слова́рик.**

Морфологі́чний слова́рик. Див. **грама́тичний слова́рик.**

Мотиво́ваність мо́вного зна́ка – «певна закономірність, невипадковість відношення (зв'язку) між позначуваною і позначальною сторонами знака, між змістом і формою мовної одиниці, між поняттям і його назвою» [Тараненко. – УМЕ. – С. 353].

Н

НАГОЛОСІВ СЛОВНИК. Див. **акцентологічний словник.**

НАЗВА (НАЙМЕНУВАННЯ) – «мовне позначення пізнаного і вичленованого фрагмента дійсності (предмета, явища, ознаки, процесу і т.ін.) як результат пізнавально-номінативної діяльності суб'єкта. …Мовними одиницями, що виступають у функції Н., є насамперед слово або його окреме лексичне значення – словозначення (при полісемії) та еквівалентні слову стійкі словосполучення» [Тараненко. – УМЕ. – С. 360].

«…Слово, використане в мові в називній (номінативній) функції» [МФЕ. – С. 256].

«…Те саме, що найменування. Найменування (ім'я, назва, номінативне значення, предметна віднесеність слова). Використання слів у мовленні у їх називній функції» [Ахманова. – С. 247].

НАЙДАВНІШІ ЗАПОЗИЧЕННЯ (СТАРОДАВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ) – це слова, походження яких сягає «ще праслов'янського періоду і тому [вони] мають відповідники в інших слов'янських мовах. Відомі З.с. цього періоду походять з готської або діалектів прагерманської мови (*хліб, хижа, котел, князь, лихва, пила, скло, шолом*) чи запозичені через давні германські мови з латинської (*дошка, купити, миска, оцет, осел*) або грец. мови (*церква*)» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 179].

До найдавніших запозичень «…належать праслов'янізми, а також запозичення періоду VII-XIII ст., здебільшого зі старослов'янської, старогрецької мов і менше з давніх германських, латинської, арабської, тюркських та іранських мов» [СУМ Ф. – С. 247]. Див. **старослов'янізми, старогерманізми, грецизми, слова давньогерманського походження.**

НАРІЧЧЯ – «…найбільша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить сукупність близьких за визначальними рисами говірок, об'єднаних у говори» [Гриценко. – УМЕ. – С. 370].

«…Найбільша одиниця діалектного членування мовного простору, різновид загальнародної мови, її відгалуження, що

поширене на певній території. Складається з менших структурних одиниць – говорів. В українській мові виокремлюють три Н.: північне, південно-західне й північно-східне» [МФЕ. – С. 257].

«Найширше діалектне угрупування певної мови, до складу якої входять однотипні діалекти цієї мови, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших наріч або діалектних груп цієї самої мови» [СКМ. – С. 41].

Наро́дна етимоло́гія – «назва, яка вживається (на противагу науковій етимології) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Ґрунтується на основі дії аналогії: «*Хто в* ***маї*** *вінчається, буде вік* ***маяться***» (прислів'я)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 371].

«Переосмислення запозиченого незрозумілого слова за зразком близького за звучанням слова рідної мови, встановлення між ними семантичних зв'язків на підставі зовнішнього випадкового збігу, без урахування походження. Напр.: *гульвар* замість *бульвар* (від *гуляти*); *вазелін* (від нім. Wasser – вода і гр. elaion – оливкова олія) трапляється у формі *мазелін* (за зближенням до *мазати*)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 103].

Нау́ковий сти́ль – «функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 372].

«…Один із функціональних стилів літературної мови. Сфера використання – наукова діяльність: наукові праці (статті, монографії), шкільні і вузівські підручники, науково-популярні журнали. Основне призначення – повідомлення про результати дослідження, доведення теорій, обґрунтування гіпотез, роз'яснення явищ, систематизація знань. Основні ознаки: понятійність, предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, переконливість, аргументація, висновки. Основні мовні засоби: велика кількість термінів, вживання слів у прямому значенні, слів з абстрактним значенням (часто іншомовних), цитати, посилання; відсутність емоційної лексики… Науковий стиль має такі підстилі: власне

науковий (з жанрами текстів – монографія, стаття, наукова доповідь, повідомлення, тези); науково-популярний (виклад наукових даних для нефахівців – книги, статті у неспеціальних журналах); науково-навчальний (інформація про досягнення науки і техніки в газетах і журналах); виробничо-технічний (мова літератури, що обслуговує різні сфери господарства й виробництва – інструкції, проспекти)» [СКМ. – С. 42].

Нейтра́льна ле́ксика (міжстильова́ ле́ксика), стилісти́чно нейтра́льна ле́ксика – «загальновживана лексика, яка не пов'язана з певними функціональними різновидами (стилями) мови і не має експресивного забарвлення» [Нечитайло. – УМЕ. – С. 375].

«Загальновживані слова, що називають звичні, поширені поняття, предмети, ознаки, дії тощо і не мають зв'язку з певним стилем чи сферою вживання, а також не позначені експресивним забарвленням, напр.: нейтральним словам *йти, зрозуміти, стілець* протиставляються стилістично виразні *плентатись, второпати, дзиглик*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 104, 175].

Нелітерату́рні слова́ – «слова, які не входять до лексичного складу літературної мови, а вживані на певній території або в якійсь соціальній групі людей. До Н.с. зараховують діалектизми, арготизми, вульгаризми та простомовні (просторічні) слова» [МФЕ. – С. 262].

Неологі́зм – «(від гр. νέος – новий і λόγος – слово, поняття) – «слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі її розвитку і новизна яких усвідомлюється мовцями (загальномовні Н.) або були вжиті тільки в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські.., оказіоналізми)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 377].

Слова або мовний зворот, створений «для позначення нового предмета чи поняття. З'являючись у мові, кожне слово спочатку є Н., згодом воно набуває широкого вжитку, входить до активного словникового складу. Розрізняють **загальномовні** (загальновживані) та **індивідуальні** (авторські) Н. До перших належать, напр.: *...етнодержавознавство...* Індивідуальні Н. мають конкретне авторство. Так, з іменем П. Тичини пов'язані поетичні

новотвори *яблуневоцвітно, історики, грохнути*, у поезії М. Рильського зафіксовано Н. *буйнокрилий, веселокрилий, розкрилювати, ясновидь*)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 105].

«...Загальномовні неологізми можна поділити на: 1) **лексичні Н.** – нові слова, утворені за наявними в мові моделями, або запозичені з інших мов, або семантичні кальки: *шоу, піар, спічрайтер.., блютуз, органайзер..*; 2) **семантичні Н.** – відомі в мові слова, що на сучасному етапі функціонують з новим значенням, вони виникають з появою нових значень у раніше вживаних словах: *…дерев'яні* (неконвертовані гроші), *…перегони* (виборча кампанія)» [СУЛМ ЛФп. – С. 118]. Інші приклади: *фортунатка* (жінка під покровом фортуни), *фанеросп'івачка, суржиконосиця, натякальченко, неповерненець* (емігрант), *офшорник, наметянин* (житель наметового містечка), *чужорай* та ін.

Неологі́змів слова́рик – словник, який «...укладають на основі реєстру нових слів, що недавно з'явилися в мові, новизна яких відчувається мовцями. Н.с. дають цінний матеріал для доопрацювання інших лексичних словників відповідно до змін у лексичному складі мови» [СУМ Ф. – С. 308]. Напр.: *Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006) : словник / Нелюба А., Нелюба С. – Х. : Майдан, 2007;* або: *Нові слова та значення : словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали : Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К. : Довіра, 2009. – 271 с.* Наприклад:

> **Клеймс**, у. Претензія, вимога покупця до продавця, зумовлена недоліками у якості або станом запропонованого товару.
>
> *На вітчизняному ринку доволі часто поняття клеймсу взагалі невідоме ані продавцям, ані покупцям* (із газети).
>
> (НСЗ, с. 105).

Неоло́гія – «розділ мовознавства, що досліджує нові слова (способи їх творення, типи значень, вживання)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 105].

Непо́вні (часткові) омо́німи – «омоніми, в яких звуковий склад збігається тільки в частині граматичних форм. Так, слово *кадри*, що означає склад працівників, вживається тільки у множині, а слово *кадри*, що означає окремі сцени чи епізоди з кінофільму,

знімки на кіноплівці, є формою множини іменника *кадр*» [Ганич. – С. 167].

«…Омоніми, у яких не всі граматичні форми мають однаковий фонемний склад» [Лисиченко. – С. 57].

Такі омоніми «…збігаються лише в частині граматичних форм.., тут має місце омонімія певного слова у відношенні до частини парадигми, морфологічних форм чи навіть однієї форми іншого» [СУМ П і Ф. – С. 49] слова. Див. **омофо́ни, омофо́рми, омо́графи.**

Непо́вні сино́німи. Див. **семанти́чні, стилісти́чні, семанти́ко-стилісти́чні, загальномо́вні, контекстуа́льні сино́німи.**

Неповнозна́чні слова́ – «слова, що виражають різні семантико-синтаксичні відношення між словами, реченнями і частинами речень, а також різні відтінки суб'єктивної модальності» [Вихованець. – УМЕ. – С. 579].

«…Слова без самостійного лексичного значення, які не мають граматичних значень, не функціонують у ролі членів речення, а виконують службову синтаксичну функцію. До Н.с. належать службові частини мови (сполучник, прийменник, частка), допоміжні дієслова, зв'язки та слова, які утворюють аналітичні ступені порівняння» [МФЕ. – С. 265].

«…Слова, що належать до неповнозначних частин мови» [Єрмоленко. – УМ. – С. 106].

Номенкла́тура – «(від лат. nomenclatura – перелік, список імен) – сукупність назв (номенів) конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо (на відміну від термінів, що позначають певні абстраговані поняття галузей науки… (напр., у географічній номенклатурі – *Чорне море, Шацькі озера, ріка Десна* і т.п.)» [Панько. – УМЕ. – С. 360].

«…Номенклатурні слова становлять перелік (найчастіше систематизований) предметів тієї чи іншої спеціальної сфери діяльності» [СУЛМ ЛФп. – С. 106].

Номінати́вна фу́нкція мо́вної оди́ниці – називна. «За характером вираження номінативної функції слова поділяються на:

а) **власне-номінативні лексичні одиниці**, що мають як номінативну, так і сигніфікативну (вираження певного узагальненого поняття) функції, це – іменники-апелятиви (назви предметів та опредметнених ознак, дій, ситуацій), прикметники, дієслова, прислівники (крім займенникових), а також числівники та інші рахункові слова..; б) **іменники-власні назви**, номінативна функція яких полягає в ідентифікації одиничного об'єкта серед класу однорідних об'єктів..; в) **невласне-номінативні лексичні одиниці** – займенники й займенникові прислівники, які не називають об'єкт, а лише вказують на нього або заступають його назву; г) **несамостійно-номінативні** – службові слова, які виконують номінативну функцію лише разом з повнозначними словами, виражаючи різноманітні відношення між елементами дійсності через вираження семантико-синтаксичних відношень між повнозначними словами (прийменники, сполучники), конкретизуючи в певному аспекті елемент дійсності через конкретизацію повнозначного слова (артиклі, окремі розряди часток) та ін.; ґ) **неномінативні** – вигуки, які лише виражають емоційні та емоційно-вольові реакції на навколишню дійсність, та звуконаслідувальні слова, що імітують звуки дійсності» [Тараненко. – УМЕ. – С. 385].

«Пізнаючи явища, людина дає їм назву, тобто закріплює за кожним з них певний звуковий комплекс. При цьому слово стає елементом мови тільки в тому разі, коли назва стає спільною для всього колективу… Таким чином, слово дає назву явищу, отже виконує в мові номінативну (називну) функцію» [Лисиченко. – С. 11].

«…Функція позначення предметів і явищ зовнішнього світу і свідомості. Синоніми: **репрезентативна функція, референтна функція**» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 371]. Див. **функції слова.**

Номінати́вні слова́ – «слова, які позначають (номінують) предмети і явища об'єктивного світу» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 371].

Номіна́ція – «1) творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вичленуваним фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і т.ін.); 2) результат цього процесу, тобто сама назва; 3)

називання як використання вже готових найменувань у процесі мовленнєвих актів» [Тараненко. – УМЕ. – С. 383].

Но́рма (мо́вна но́рма) – «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства. Н.м. – головна категорія культури мови, а також важливе поняття загальної теорії мови» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 387].

«…Сукупність найбільш стійких традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації. Норми характерні не тільки літературній мові. Вони властиві й іншим формам існування мови (наприклад, діалектам)» [СКМ. – С. 43].

Но́рма літерату́рної мо́ви – «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови у процесі спілкування» [СКМ. – С. 43].

Носі́й мо́ви – «представник певної соціокультурної та мовної спільноти, який володіє нормами мови, активно використовує певну ідіоетнічну мову (як правило, рідну) в побутових, соціокультурних, професійних тощо сферах спілкування» [Бацевич. – С. 122].

О

О́бразність – «1. Мотивувальна ознака (мовна реалізація чуттєвого уявлення або асоціації), що лягла в основу найменування певного елемента дійсності і з різним ступенем виразності виступає як внутрішня форма відповідного мовного знака… 2. У лінгвостилістиці – наявність у мовної одиниці слововживань або вже сформованого переносного значення з яскравим, «живим» виражально-зображальним ефектом, побудованим на метафоричних (***золоте*** *волосся*), рідше метонімічних (***сивина*** *– про*

старість) та інших асоціаціях» [Тараненко. – УМЕ. – С. 390-391].

«Образність мови – комунікативна якість мови, орієнтована на виникнення додаткових асоціативних зв'язків, тобто вживання слів і словосполучень у їх незвичному оточенні, зокрема, їх переосмислення у тропах» [СКМ. – С. 44].

Образно-ідіоматична фразеологія – «продукт народного образного мислення, який постає передусім через порівняння: предмета з іншим предметом (…«*паляниця, як дух, як пух, як милеє щастя, як пір'ячко*»…), ознаки з предметом, якому властива та сама ознака («*гарна, наче рожа, як весна, як зіронька в небі, як калина*...»), дії з предметом, для якого така дія також характерна («*держиться, як ...реп'ях кожуха, як смола*»)…» [Жайворонок. – УЕ. – С. 34].

Однозначні (моносемічні) слова – слова, що співвідносяться «лише з одним предметом думки» [Ганич. – С. 162].

Слова, що мають «одне лексичне значення, стійко закріплене за їхнім звуковим комплексом… Ці слова мають чітко виражену предметну співвіднесеність, одне стійке значення (представлені одним ЛСВ). Семантичні межі таких слів цілком визначені» [СУЛМ ЛФп. – С. 47].

«Звичайно, кожне слово в час свого виникнення було однозначним, і поява його викликана потребою дати назву якомусь одному предметові, одному явищу чи одному класові їх. Якщо слово в процесі розвитку лексичної системи не використовувалося для позначення іншого предмета або явища іншого класу, то воно й збереглося в мові як однозначне. До однозначних слів належать назви деяких рослин (*вільха, ліщина.., осока*…), тварин, риб, птиць (…*судак, сазан*…), речей (*олівець* ...), а також числівники (*п'ять, двадцять*) та ін. До однозначних слів тяжіють термінологічні назви, тобто слова, що служать для точного вираження спеціальних понять у галузі науки, політики, мистецтва, культури. Сама природа терміна як лексичної одиниці вимагає однозначності, і ця семантична особливість великої кількості термінів нашої мови безсумнівна: *суфікс, префікс, ямб, дактиль*…» [СУМ П і Ф. – С. 37].

Однозна́чність (моносемі́я) – «наявність у слова тільки одного значення. Однозначними в більшості є терміни, номенклатурні назви» [Ганич. – С. 162].

«…Здатність слова мати одне лексичне значення» [СУЛМ ЛФп. – С. 47]. Напр.: *алані́н* – ациклічна амінокислота, дуже поширена в живій природі.

Ознáки літерату́рної но́рми – риси, властивості, особливості літературної норми: «1) відповідність літературної норми системі мови, 2) стабільність літературної норми, 3) варіантність літературної норми, 4) стилістична диференціація літературної норми, 5) кодифікованість літературної норми» [СКМ. – С. 44].

Ознáки сло́ва – риси, властивості, особливості слова, які полягають у тому, що «… структура С. складається з двоярусної форми – фонетичної (певним чином організованої сукупності сегментних і суперсегментних елементів, що становлять його звукову оболонку) і граматичної форми та двох принципово відмінних типів мовного значення – лексичного значення і граматичного значення. …1) за **формою** – як найменша (для виконання зазначеної функції знакової репрезентації об'єкта) і відокремлено оформлена, виокремлювана одиниця… а) у фонетичному аспекті: як велика імовірність відокремлення С. в звуковому потоці паузами, наявність єдиного наголосу; …б) у внутрішньоструктурному (морфемному) аспекті: як лінійна цілісність (нерозривність і непроникність) С., що виявляється в неможливості його розчленування і встановлення якоїсь іншої одиниці; …в) у морфологічному аспекті: як граматичне оформлення (форми роду, числа, відмінка і т. ін.); 2) за **змістом**: а) протиставляючись в ономасіологічному плані, з одного боку, разом із словосполученням і реченням морфемі, яка не має номінативної функції, С., з другого боку, разом із стійким словосполученням протиставляється синтаксичному словосполученню і реченню за характером цієї функції; б) у власне семасіологічному плані С. має свій специфічний тип мовного значення – лексичне, виражаючи його разом з граматичним значенням; 3) за **функціонуванням**: С. (разом із стійким словосполученням) як самостійна, відносно автономна одиниця протиставляється морфемі і синтаксичному

словосполученню, а як вільно відтворювана в мовленні одиниця – синтаксичному словосполученню і реченню» [Тараненко. – УМЕ. – С. 565-566].

Ознаки терміна – риси, властивості, особливості термінологічної одиниці: «1) термін однозначний (Р. Будагов, Т. Секунда), виявляє тенденцію до однозначності (В. Даниленко, Л. Кутіна), однозначний у межах певної термінологічної системи (О. Реформатський, Т. Панько); 2) термін точний та байдужий до контексту (Т. Секунда, О. Толикіна); 3) значення терміна дорівнює поняттю в обсязі пізнаного (О. Вюстер, А. Дрезен); 4) термін стилістично нейтральний (О. Реформатський); 5) термін системний. Однак системність терміна розуміють по-різному. Одні автори вбачають у ній класифікаційну сутність (І. Ковалик, В. Даниленко), інші вважають, що термінові властива системність словотвірна (Л. Канделакі, Л. Лагутіна). На думку третіх, системність терміна є подвійною: як елемента терміносистеми і як елемента системи мовної (О. Реформатський, Т. Панько); 6) термін конвенційний, навіть двічі (В. Овчаренко): по-перше, існуючому поняттю можна дати назву за задумом мовця і за змістом існуючого знака-терміна; по-друге, найменування і зміст можуть бути конвенційно лише притяжними, але назви і зміст можуть бути конвенційно встановлені, вибрані; 7) наявність у терміна чіткої дефініції (майже усі дослідники); 8) у терміна не повинно бути синонімів чи омонімів (у межах однієї теріносистеми); …9) …короткість (стислість) у плані вираження» [Панько. – С. 146-147].

«1. **Системність**… Кожна наукова термінологія обов'язково становить впорядковану систему, в якій місце кожного терміна визначається співвідносністю означуваного ним поняття з іншими поняттями цієї галузі науки… 2. **Наявність дефініції** (визначення)… 3. **Тенденція до однозначності** в межах свого термінологічного поля… 4. **Емоційна нейтральність**… Отже, основні ознаки термінів – системність, моносемічність, наявність визначення, відсутність емотивного тла – реалізуються лише в межах певної термінології. Поза нею термін втрачає свої дефінітивні та системні характеристики і детермінологізується, тобто переходить в загальновживану лексику» [СУЛМ ЛФп. – С. 105-108].

Ознаки фразеологізму – риси, властивості, особливості фразеологічної одиниці: «…універсальні (загальномовні) й специфічні. До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семантичне перетворення фраземотворчих компонентів, смислова цілісність та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики. Одним з головних наслідків цих перетворень є цілісне значення Ф.» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 708].

У лінгвістиці визначено такі ознаки ФО: «**Цілісність** – «семантична монолітність» (С. Абакумов), «цілісність номінації» (О. Ахманова) – формується внаслідок переосмислення вільного словосполучення-прототипу, мотивувального фрагмента дійсності… Цілісність семантики фразеологізмів виявляється у відносній (приблизній) ідентифікації їх словом (*як маків цвіт* – гарний; *і вуст не розтулити* – мовчати), у здатності їх виступати окремим членом речення, у відтворюваності в мовленні і в стабільності (з допуском варіантності) компонентного складу й структури. **Фразеологічна відтворюваність** зворотів у мовленні пояснюється тим, що вони існують в мовців (свідомості і пам'яті) вже як готові блоки, з яких ми й конструюємо (разом зі словами) речення та які використовуємо для образної вторинної номінації реалій, найчастіше – ситуацій. **Відносна постійність компонентного складу та структури** виявляється як діалектична єдність константного (інваріантного) й змінного (варіативного). Фразеологізми відтворюються в мовленні в обмеженому, – *грошовий (золотий) мішок* «багатство» … (однак неможливо сказати *діамантовий мішок*) – а саме тому й постійному складі слів-компонентів. **Експресивність** як онтологічна риса ФО постає з їхнього призначення – передавати через почуття наше ставлення до фактів навколишньої дійсності, підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Фразеологізми виступають не для позначення нових реалій, а для оцінної характеристики вже названого. Експресивність базується насамперед на образності (вага каменя → *з каменем на душі*…), тобто на імпліцитному зіставленні вільного й фразеологічного омонімічних словосполучень, словокомплексу-прототипу з нейтральними його складниками й цілісної метафоричної одиниці» [Ужченко. – ФУМ. – С. 21-24].

Ойко́нім – «(від гр. оікος – помешкання, дім, житло і о́νυμα – ім'я…) – вид топоніма, власна назва будь-якого поселення (міста, селища, села, виселка, хутора)» [Горпинич, Клименко. – УМЕ. – С. 399].

«…Власне ім'я будь-якого поселення..: *м. Одеса, м. Прилуки, с. Семенівка, Африка* тощо» [Єрмоленко. – УМ. – С. 113].

Ойконімі́чний слова́рик. Див. **ономасти́чний слова́рик.**

Ойконімі́я – «сукупність власних назв поселень різних типів (ойконімів) певної території. Напр.: *О. Наддніпрянщини, О. України*» [МФЕ. – С. 274].

Оказіоналі́зм, індивідуа́льно-а́вторський, а́вторський, стилісти́чний неологі́зм – «(від лат. occasionalis – випадковий) – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законів словотворення чи норми мовної й існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. О. зіставляються зі словами узуальними, від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від реального часу їх утворення: «*У кутку на гнилій соломі* ***захльобисто*** *хріп суверенів помічник, він же підсуверен, Оверко Блиськп'ята*» (Остап Вишня)» [Пустовіт. – УМЕ. – С. 400].

Оказіоналізми «утворюються за наявними в мові моделями, але не використовуються в загальновживаному словнику. О. мають індивідуальний характер, вживаються тільки в умовах певного контексту, який дає змогу розкрити їхнє значення. Напр.: *Я не люблю, як на мене кричать. Я змалку* ***закричаний*** (В. Близнець)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 113].

Оказіона́льний – «такий, що не відповідає загальноприйнятому вживанню, має поодиноке рідкісне значення» [Єрмоленко. – УМ. – С. 113-114].

Оксиморо́н (оксюморо́н) – «(гр. όξύμωρον, όξύς – гострий, колючий і μωρός – дурний, безглуздий) – фігура мови, що полягає в навмисному поєднанні слів з протилежними або просто взаємовиключними значеннями для вираження нового цілісного поняття або окремого явища, в оригінальній формі привертаючи

увагу до його суперечливої природи. В основі О. часто лежить поєднання двох антонімів: *гірка радість, красномовна мовчанка, знайомий незнайомець, неінтелігентні інтелігенти* (Ю. Мушкетик)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 400-401].

«…Стилістична (риторична) фігура – поєднання протилежних за змістом, контрастних понять, що зумовлює виникнення нового уявлення, викликає експресивний ефект: *лунка тиша, сталева ніжність, гарячий сніг; Ви чуєте, Як всюди дзвонить тиша, Як без Тичини тиша громом вибухає* (І. Драч)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 114]. Інший прилад: *Я вільна й в неволі. Ти навіть на волі невільний. Що буде зі мною? Невже ти мене приручив?* (О. Слоньовська).

Омо́графи (графі́чні омо́німи) – «(від гр. ὁμός – однаковий і γράφω – пишу) – слова, які однаково пишуться, але по-різному вимовляються і мають різне значення: *му́зика* (мистецтво) і *музи́ка* (музикант), *білизна́* (білий колір) і *білизна* (спідній одяг), *обі́д* (прийняття їжі) і *о́бід* (частина колеса)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 114].

«…Ряд слів, які відрізняються фонемним складом, але мають однаковий графічний вигляд на письмі, тобто по-різному вимовляються, але однаково пишуться» [Лисиченко. – С. 53].

Омо́німи – «(грец. ὁμώνυμος – однойменний…) – слова або їх окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від полісемії)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 401].

«…Слова, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні, цілком самостійні за своїм значенням» [СУМ П і Ф. – С. 45].

«…Слова або окремі словоформи, тотожні за звуковим складом, але відмінні за значенням, напр.: *кран* («пристрій для перекриття трубопроводу»), *кран* («механізм для підіймання вантажів»)» [СУМ Ф. – С. 234]. Див. **кореневі (непохідні)** і **словотвірні (похідні) омоніми.**

Омо́німи абсолю́тні (по́вні омо́німи) – «омоніми, в яких звуковий склад збігається в усіх граматичних формах. Вони існують лише в межах однієї частини мови. Наприклад: *коса*

(заплетене волосся) і *коса* (сільськогосподарське знаряддя)…» [Ганич. – С. 167].

«…Омоніми, в яких усі морфеми, що їх утворюють, повністю збігаються за звучанням, маючи абсолютно різне значення» [Ахманова. – С. 287].

Слова, у яких «…цілком ідентичні граматичні значення й способи їх вираження …» [СУМ П і Ф. – С. 48].

Омо́німів слові́ник – словник, «...у якому вміщені слова, що однаково звучать чи пишуться, але мають різне значення. Словники омонімів є водночас і тлумачними» [СУМ Ф. – С. 308]. Напр.: *Демська О. Словник омонімів української мови / Демська О., Кульчицький І. – Львів : Фенікс, 1996. – 224 с.*; або: *Різниченко О. С. Одноримки (словник омонімів та схожозвуків) / О. С. Різниченко. – Одеса : Друк, 2002. – 408 с.* Наприклад:

МАНДАРИН
Сидить під балдахіном мандарин,
їсть соковитий, свіжий мандарин.

МАРКИ
Коли були у франків марки, (гроші)
листи ходили ще без марки.

(РО, с. 200).

Омонімі́я лексичні́ – «звуковий збіг слів із різними значеннями, що виник внаслідок розпаду полісемії чи випадкового збігу» [Левицький. – АМВЛС. – С. 31].

«…Категоріальне лексико-семантичне відношення не пов'язаних за значенням слів, які збігаються за формою (написанням, звучанням) і розрізняються у тексті завдяки різним контекстуальним оточенням» [СУЛМ ЛФп. – С. 64].

«…Явище збігу різних слів за звуковою формою» [СУМ Ф. – С. 234]. Див. **лексичні омоніми.**

Омофо́ни – «(грец. ὁμόφωνος – однозвучний), або фонетичні О., – різні слова (переважно їхні окремі граматичні форми), що збігаються звучанням при відмінності їх фонемного складу і, відповідно, графічній передачі: *лежу* (від *лежати*) і *лижу* (від *лизати*), *мене* (до *я*) і *мине* (від *минати*), *біль* і *білль*, а також синтаксичні конструкції або слово й конструкція: *за шию* й *зашию*,

сонце і *сон це*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 403].

«…Слова, які однаково звучать, але мають різне написання: *любов – Любов, незабаром* (прислівник) – *не за баром* (іменникова відмінкова форма), *плету* (дієслово) – *плиту* (іменник у знахідному відмінку)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 114].

«…Різні відрізки мовлення, що збігаються звучанням при розрізненні морфологічного складу» [Лисиченко. – С. 53].

Омофо́рми – «(від гр. όμός – однаковий і лат. forma – форма) – слова різних частин мови, які однаково звучать в окремих граматичних формах: *мило* (прислівник) і *мило* (іменник), *три* (числівник) і *три* (наказовий спосіб дієслова), *мати* (іменник) і *мати* (недоконаний вид дієслова), *посивіла* (дієслово минулого часу жіночого роду) і *посивіла* (дієприкметник)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 115].

«…Слова, звуковий склад яких збігається тільки в одній граматичній формі. Як правило, омоформами є лексеми, що належать до різних частин мови, напр.: іменник *мати* … і дієслово *мати*» [СУМ Ф. – С. 235-236].

Ономасіоло́гія – «(гр. όνομασια – назва, найменування) – розділ семасіології, в якому вивчаються способи номінації, принципи називання» [Єрмоленко. – УМ. – С. 115].

«…Аспект лексичної семантики, в якому значення вивчається у напрямку: від плану змісту до плану вираження. Вона вивчає номінацію: перехід від предмета чи явища до їхнього позначення в мові» [СУЛМ ЛФп. – С. 39-40].

«…Теорія номінації; один із двох аспектів семантики (поряд із семасіологією), який вивчає природу, закономірності й типи мовного позначення елементів дійсності» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 372].

Онома́стика – «(гр. όνομαστική – майстерність давати імена) – розділ мовознавства, що вивчає історію виникнення, розвитку власних імен у літературній мові та діалектах. Відповідно до категорії власних імен має кілька розділів – антропоніміку, топоніміку, астроніміку» [Єрмоленко. – УМ. – С. 114].

Ономасти́чний слова́рик (ономасти́кон) – «словник або список, складений, як правило, окремо для різних категорій власних назв – антропонімів, топонімів тощо з лінгвістичними та екстралінгвістичними поясненнями» [Лобода. – УМЕ. – С. 82].

«Словники власних назв, які укладають на основі реєстру індивідуальних найменувань окремих одиничних об'єктів. Залежно від типу власної назви виокремлюють:

- **антропонімічні** (власних назв людей, напр.: *Скрипник Л. Г. Власні імена людей : словник-довідник / Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. ; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1996. – 333 с.*);
- **космонімічні** (власних назв небесних об'єктів);
- **топонімічні** (власних географічних назв), серед яких розрізняють:
  - **гідронімічні** (власних географічних назв водних об'єктів, напр.: *Габорак М. М. Гідронімія Івано-Франківщини : словник-довідник / М. М. Габорак ; Інститут українознавства при Прикарпатському ун-ті ім. Василя Стефаника ; Науково-дослідна лабораторія «Гуцульська етнопедагогіка і гуцульщинознавство» АПН України. — Снятин : Прут Принт, 2003. — 284 с.*);
  - **ойконімічні** (власних географічних назв населених пунктів, напр.: *Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник / В. П. Шульгач ; І. М. Желєзняк (відп. ред.) / НАН України; Інститут української мови. — К. : Кий, 2001. — 189 с.*) та ін.

О.с. можуть бути **етимологічними** (напр.: *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / за ред. І. Желєзняк, А. Корепанової, Л. Масенко, О. Стрижака. – К., 1985*), і **перекладними** (напр.: *Бурячок А. А. Українсько-російський траслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ / А. А. Бурячок. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. – 168 с.*)» [СУМ Ф. – С. 306]. Наприклад:

> **РОСТИСЛА́В** *слов.*; від *рост- (рости)* і *слав- (слава)*. РО́СТИК, РО́СТИЧОК, РО́СТЯ; СЛА́ВА, СЛАВКО́, СЛА́ВЦЬО, СЛА́ВИК, СЛА́ВЧИК.
>
> — Не можу без *Ростислава*. Він же такий гарячий, як і Іванко. *Ростику* мій, воїну ти мій! (А. Хижняк).
>
> (ВІЛСД, с. 95).

Орфографі́чний слова́рик – «словник, в якому в алфавітному порядку дано перелік нормативного написання слів та їх окремих форм відповідно до чинного правопису. О.с. належать до найпоширеніших лексикографічних посібників, оскільки вони безпосередньо використовуються в навчальному процесі й повсякденній практиці. Будь-які зрушення в правописному кодексі, що регламентує всі орфографічні зміни й нововведення, спричиняються до оновлення існуючих або створення нових О.с.» [Паламарчук. – УМЕ. – С. 443].

Словник, що «...подає в алфавітному порядку нормативне написання слів та окремих їх форм (напр.: *Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.*). Реєстр О.с., як правило, обмежений лексикою, що викликає труднощі при написанні, однак можливі й повні орфографічні словники» [СУМ Ф. – С. 311]. Наприклад:

...**корегова́ний** *і* **коригова́ний**
корегува́льний *і* **коригува́льний**
корегува́льник *і* **коригува́льник**
корегува́ння, -я *і* **коригува́ння**
корегува́ти, -ую, -уєш *і* **коригува́ти**
кореєць, -е́йця, *ор.* -е́йцем, *мн.* -е́йці, -е́йців...
(СУОС, с. 298).

Орфоепі́чний слова́рик – «словник, в якому зафіксовані норми літературної вимови біля кожного з реєстрових слів, поданих в алфавітному порядку. Транскрипція застосовується у всіх випадках, коли треба передати вимову, відмінну від написання» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 444].

Словник, «...у якому представлена літературна вимова слів (напр.: *Орфоепічний словник української мови : в 2 т. / уклад. : М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. – К. : Довіра, 2001*). Як правило, створюють комбіновані орфоепічно-акцентологічні словники, напр.: *Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник / за редакцією М. Жовтобрюха. – К., 1973*» [СУМ Ф. – С. 310]. Наприклад:

...напо́внений [напо́ўне^{и}ний], -на, -не; -ні [н´і]
напо́внення [напо́ўне^{и}н´:а]
напо́внити [напо́ўни^{е}ти], -ню, -ниш, -нить, -нять; *нак.* -о́вни...
(ОС, с. 358).

офіційний папір повинен мати характер документа), стабільність (довго зберігає традиційні форми), стислість, чіткість, висока стандартизація вислову, сувора регламентація тексту. Основні мовні засоби: широке використання суспільно-політичної та адміністративно-канцелярської термінології, специфічна фразеологія на зразок *порушити питання, подати пропозицію*; відсутність емоційно-експресивної лексики, обмежена синонімія, наявність безособових і наказових форм дієслів; чітко регламентоване розміщення і будова тексту, наявність обов'язкових стандартних висловів (тому в діловому спілкуванні прийнято користуватися готовими бланками)… Підстилі: законодавчий (закони, укази, статути, постанови), дипломатичний (міжнародні угоди-конвенції, повідомлення-комюніке, звернення-ноти, протоколи), адміністративно-канцелярський (накази, інструкції, розпорядження, довідки, заяви, звіти)» [СКМ. – С. 46].

ОЦІ́ННІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНОЇ ОДИНИ́ЦІ – здатність стійкої одиниці передавати «…схвальну / несхвальну характеристику предмета, пор. *битий вовк* «досвідчений моряк» – *вовк в овечій шкурі* «лицемірна людина, що приховує злі наміри»» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 245].

П

ПАЛІ́НДРОМ – «(гр. palindromos – той, що вертається) – слово, фраза, віршовий рядок, який однаково читаються зліва направо і справа наліво. Інші назви: «вірш-перевертень», «рак літеральний». Напр.: *Козакую у казок; Хижих / мечем / мирим* (А. Мойсієнко)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 120].

ПАРАДИ́ГМА – «(грец. παράδειγμα – приклад, зразок) – 1) у широкому розумінні – ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношеннями до інших; 2) у вужчому розумінні – об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може у мовленні бути замінена іншою одиницею цього класу» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 372].

«…Системне угруповання, складова частина ЛСГ, що містить декілька взаємозамінних компонентів із близькими чи ідентичними епідигматичними, парадигматичними та синтагматичними

Освоєння запозичених слів – «пристосування запозичень до графічної, фонетичної, граматичної та семантичної будови української мови» [Єрмоленко. – УМ. – Є. 117]. Напр.: в українській мові дифтонги передаємо по-різному: *ау – автор, аудиторія*; усі іменники засвоюються без артиклів; втрачаються іншомовні суфікси: лат. *порт, актив* без суфікса *-ус-*; слово може в новому мовному середовищі, зберігаючи первинне значення, локалізувати й інше: фр. *пудра (порох) – косметичний засіб* та ін.

Основа лексична мови – «слова, виділені з лексичного континууму певної ідіоетнічної мови за критерієм найвищої частотності та функціонально-стилістичного об'єму, з метою компактного представлення всього словника мови. Має велике значення при вивченні якоїсь мови як іноземної» [Бацевич. – С. 124].

Основний словниковий фонд – «лексична база мови, найбільш стійка частина словникового складу, що служить основою для творення нових слів. Найважливішими ознаками основного словникового складу є його стійкість, довготривалість, загальнонародність, загальновживаність слів, що входять до нього, їх здатність бути основою для творення нових слів. В основний словниковий фонд входять всі кореневі слова як його ядро» [Ганич. – С. 173].

Офіційно-діловий стиль – «функціональний різновид літературної мови, що використовується в офіційному спілкуванні (між установами, окремою особою та установою, між посадовими особами; ділові взаємини на виробництві тощо). Це і стиль державних документів – указів, договорів, законів, кодексів, актів та ін. Належить до виразно об'єктивних стилів, виділяється найвищою мірою книжності» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 173].

«…Один із функціональних стилів літературної мови. Сфера використання – спілкування у державно-політичному, громадському й економічному житті, законодавство, адміністративно-господарська діяльність. Основне призначення – регулювати ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничий сферах, обслуговувати мовні потреби людей у типових ситуаціях. Основні ознаки: документальність (кожний

характеристиками» [Левицький. – АМВЛС. – С. 31].

«…Група елементів (мовних знаків), що мають певну загальну властивість, але розрізняються за якоюсь ознакою… Парадигмами можна вважати структуру багатозначного слова, синонімічні ряди, антонімічні пари, лексико-семантичні групи, семантичні поля» [СУЛМ ЛФп. – С. 19].

Парадигма́тика – «1) один із аспектів системного вивчення мови, ґрунтується на виявленні і протиставленні парадигматичних, або асоціативних, і синтагматичних, або лінійних, відношень між одиницями мови; розділ мовознавства, що займається парадигматичними відношеннями, будовою і класифікацією парадигм; 2) галузь граматики, яка вивчає сукупність парадигм у морфології (парадигми змінних частин мови або її розряди), синтаксисі (парадигми простих речень, словосполучень), словотворі (парадигми словотвірних афіксів) тощо; 3) система парадигм» [Єрмоленко. – УМ. – С. 120].

«…Один із двох системних аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структурних елементів, об'єднуваних у пам'яті мовців і пов'язаних відношенням протиставлення» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 372].

«Парадигматика передбачає розгляд однотипних одиниць мови у їх спільних і відмінних рисах. На лексичному рівні основними є семантичні особливості слова. Риси, які дають підставу включати слова до однієї парадигми на основі спільності, називаються рисами ототожнюючими. Семантичні особливості, за якими значення слів протиставляються, називаються диференціальними семантичними ознаками… Так, слова антонімічної пари *рух – спокій* ототожнюються за загальним значенням «стан» і протиставляються за характером стану. Це приклад простої парадигми. Більш складними є парадигматичні відношення між членами синонімічної групи, окремими значеннями полісемантичного слова, у семантичних групах. Так, у семантичній групі *діброва, гай, байрак, бір* ототожнюючим семантичним елементом є «ліс». Крім цієї основної ознаки, кожне зі слів має ще й диференціальні ознаки: діброва – «листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб», гай – «невеликий, переважно листяний ліс», байрак – «ліс у яру, в долині», бір – «шпильковий ліс». Отже, слова *діброва* і *гай*, крім значення «ліс»,

ототожнюються ще ознакою «листяний ліс», але протиставляються розмірами (гай – «невеличкий ліс») і наявністю / відсутністю ознаки за породою дерев (діброва – «ліс.., у якому переважає дуб»). Слова *діброва* і *гай* разом протиставляються слову *бір* за наявністю семантичної ознаки листяний / шпильковий ліс (*бір* – шпильковий, *діброва* і *гай* – листяний ліс). Слово *байрак* протиставляється іншим членам даної парадигми наявністю семантичної ознаки за місцем розташування «у яру, в долині»» [Лисиченко. – С. 9-10].

Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі – «відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень. Слова, як і фонеми, морфеми, конструкції, знаходяться між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми. Найкрупнішим парадигматичним об'єднанням є лексико-семантичне поле» [Кочерган. – ЗМ. – С. 120-121].

«Парадигматичні відношення між словами дають можливість носіям мови добирати з мовної системи слово з найбільш точним і відповідним змістові висловлювання значенням» [Лисиченко. – С. 10].

«Відношення чергування при зайнятті певної позиції; стосуються, як правило, системних відношень слова в парадигматичному угрупованні (групі слів, полі тощо)» [Левицький. – АМВЛС. – С. 31].

Парадигматичні відношення «…виявляються шляхом протиставлення одних лексичних одиниць іншим однорідним одиницям і встановлення їхніх подібних і специфічних ознак» [СУЛМ ЛФп. – С. 19].

Парадокс – «(від грец. paradoxos – несподіваний, дивний) – думка, що різко розходиться з усталеними поглядами і спочатку нібито суперечить собі: *...не говори своєму другові того, що не повинен знати твій ворог* (А. Шопенгауер)» [СУЛМ ЛФп. – С. 138].

Пареміологічний словник – «словник, що подає в певному порядку (за алфавітом або частіше тематично, нерідко з покажчиком опорних слів) той чи інший різновид паремій.

П.с., поряд із фразеологічними словниками й словниками або збірками крилатих слів (висловів) та афоризмів, перифразів,

фіксують і коментують різні усталені звороти народної мови. Найпоширенішим П.с. є словник прислів'їв і приказок та добірки різноманітних примовок (переважно при словниках прислів'їв і приказок), зокрема жартівливих (часто римованих, каламбурних) вітань і прощань, побажань, тостів, припрошувань (*Будьте здорові, в кого чорні брови!; Великий рости!; Дай, Боже, щоб усе було гоже!; Чим багаті, тим і раді!; Земля йому пухом!*), прокльонів і погроз, часто несерйозних (*Матері їх ковінька!; Щоб тебе дощ намочив!*).

Менше представлені словники (добірки) загадок (напр., «Малоруські та галицькі загадки» К. Сементовського, 1851; розділ «Загадки» в книзі «Українські приказки...» М. Номиса, 1864), народних порівнянь (*Лле як з відра; Темний як ніч*), скоромовок (*Кипить окріп, біжить окріп, без Прокопа ніхто не вийме окропа!*) та дитячих примовок, лічилок і дражнилок (*Гикавко, гикавко, піди до води, кого схочеш, того й нападе; — Гарбуз! — Твій батько загруз!*), видані окремо й у словниках прислів'їв та приказок і в збірках дитячого фольклору, а також добірки примовлянь, замовлянь, ворожінь (*Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!*), народних прикмет і забобонів (*Сіль розсипати — сваритися з кимось*), лайок, сонники і т. ін. (переважно у словниках прислів'їв і приказок, у різноманітних фольклорних, етнографічних збірках)» [Тараненко. – УМЕ – С. 460].

Паремі́ологія – «(грец. παροιμία – притча, вислів, прислів'я, приказка і λόγος – слово, учення) – «філологічна дисципліна, що вивчає паремії, або народні вислови, виражені реченням, а також короткими ланцюжками речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог. До класу **паремій** належать: прислів'я і приказки (вони становлять основну масу – до трьох чвертей усього паремійного фонду), примовки, загадки, прикмети, «ділові» вислови, повір'я, «віщі» сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомолки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули тощо… Це тексти, які мають самодостатнє значення та можуть вживатися самостійно, є ситуативними та мають три структурні плани: лінгвальної структури, логічної (і семіотичної) структури та план реалій» [Демський. – УМЕ. – С. 424-425].

Паремі́я – «(грец. παροιμία – притча, вислів, прислів'я, приказка і λόγος – слово, учення) – народний вислів, виражений реченням, а також короткими ланцюжками речень, які передають елементарну сценку або найпростіший діалог. До П. зараховують прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, повір'я, віщі сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, казкові формули та ін. П. – одночасно мовне і фольклорне явище» [МФЕ. – С. 291]. Див. **висло́влення прецеде́нтне.**

Паро́німи – «(від грец. παρά – біля і ὄνυμα – ім'я, назва) – слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою, внаслідок чого можуть сплутуватись в мовленні або спеціально обігруватися зі стилістичною настановою» [Тараненко. – УМЕ. – С. 425].

«Схожі за формою споріднені та неспоріднені слова, що розрізняються своїм значенням… У вузькому розумінні П. називають спільнокореневі слова однакової морфологічної категорії, значення яких часто сплутуються через близькість звучання. Це зумовлює розгляд П. як категорії культури мови. П. є важливим стилістичним засобом для створення каламбурів, антитез тощо. Вони широко використовуються у поетичній віршованій мові» [Єрмоленко. – УМ. – С. 121].

«…Слова, досить близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням. Отже, своєрідність паронімів у тому, що вони мають і вимову, і написання подібні, близькі, проте не тотожні, наприклад, *адресат – адресант, афект – ефект*… До паронімічних належать лише ті слова, які характеризуються незначною відмінністю у звуковому складі та вимові й близькі за своєю предметною співвіднесеністю. Семантичні зв'язки між паронімами бувають різні – синонімічні й антонімічні, іноді пароніми можуть просто бути близькими за своїм значенням або принаймні знаходитися в складі однієї тематичної групи лексики, належати до однієї сфери діяльності… За характером семантичних зв'язків паронімічні слова умовно можна поділити на такі групи: а) пароніми синонімічні: *капля – крапля*..; б) пароніми антонімічні: *прогрес – регрес*..; в) паронімія з певною семантичною близькістю: *обмотати – обметати*..; г) пароніми однієї тематичної групи:

ніготь – кіготь…» [СУМ Л і Ф. – С. 58-59].

«…Слова, які мають однакову кореневу частину, але відрізняються семантикою. Найчастіше пароніми відрізняються один від одного суфіксами, рідше – закінченнями, … ще рідше пароніми можуть становити пару «твірне слово» – «похідне слово», а також відрізнятися префіксами, напр.: *абонент, абонемент; адрес, адреса; визначальний, визначний; замір, намір*» [СУМ Ф. – С. 237].

Паро́німів слови́к – лексикографічна праця, яка «...містить пароніми – слова, подібні за формою, але цілком або частково відмінні за значенням» [СУМ Ф. – С. 308]. Напр.: *Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. — К. : Освіта, 2008. — 320 с.* Наприклад:

ЛІРИК // ЛІРНИК

Спільний корінь **лір-** (грец. Ιῖγα – ліра); розрізняються суфіксами **-ик, -н / ик.**

Лі́РИК, а, ч. Автор ліричних поезій; емоційна, задушевна людина. *Ми знаємо Шевченка і як **лірика** м'якого, і як філософа глибокого* (Тич.); *За складом своєї душі я ... **лірик*** (Ст.).

У спол.: ***л.*** *талановитий, обдарований, ніжний; високої проби; серце, душа, задушевність, почуття, настрої, емоційність, перо, стиль **л.**; **л.** за складом душі, характером, світосприйманням; **л.**-епік; поет-**л.**; бути (стати) **л.***

Лі́РНИК, а, ч. Народний співець-музикант, що акомпанує собі на лірі. *Сиділи **лірники** та грали по шелягу за танець* (Шевч.); *У кобзарів та **лірників** старого часу була навіть своя спеціальна* [«лебійська»] *мова для порозуміння між собою – так що сторонні люди їх не розуміли* (Рильський); *Та найбільше я* [Сухорський] *любив **лірників** і їх жебранки* (Іваничук).

У спол.: ***л.*** *відомий, сліпий, нужденний, ярмарковий; л.-професіонал; мова, репертуар **л.***

(ГССП, с. 156).

Паронімі́чна атра́кція – «(від *пароніми* і лат. attractio – стягування, уподібнення) – найпоширеніший різновид «народної етимології», наявний між паронімами. Іноді П.а. ототожнюється з парономазією» [Тараненко. – УМЕ. – С. 425].

«…Стилістична (риторична) фігура, побудована на

текстовому зближенні співзвучних слів з метою створення комічного або образного ефекту. Напр.: *Десь був Дега. (Де? Га?) Дега. Художник. Дивак. Самітник* (Л. Костенко); *І фермери посадять помідори на шуканій ошуканій землі* (Л. Костенко)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 122].

«…Контекстуальне звукосмислове зіставлення не споріднених, але фонетично подібних одиниць. Ступінь звукової близькості, що дозволяє виділяти прийом паронімічної атракції, обмежується тотожними приголосними. Тотожність визначається – згідно з поетичною практикою – на орфографічному рівні. Наприклад: … *А вітер плаче, плаче і стирає,* ***стирає стронцій*** *з наших образів* (О. Пахльовська)» [СКМ. – С. 48].

Атракція паронімічна – «Те саме, що етимологія народна» [Ахманова. – С. 60].

«…Звукова гра, побудована як тлумачення слів, імплікаційне судження» [Нікітіна. – С. 320]. Напр., «*…придушила душу й далі душиш, дихать мені диху не даєш*» (М. Вінграновський). Див. **парономазія.**

Паронімія – «(грец. παρά – біля і όνυμα – ім'я, назва) – явище часткової звукової подібності слів при їх повній чи частковій семантичній різниці» [СУЛМ ЛФп. – С. 68].

Парономазія – «(від грец. παρά – біля і όνομάξω – називаю) – різновид гри слів, фігура мови, що полягає в навмисному зближенні в контексті паронімів і взагалі співзвучних слів або їхніх форм з певною стилістичною настановою… Напр.: «***Напружим*** *в один бік,* ***направим*** *в другий, і* ***крешем****, і* ***кришим****, і* ***крушим****, як стій*» (П. Тичина)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 425].

Партитив – «слово, яке позначає частину [чогось], напр., *гілка (дерева)*» [СУМ Ф. – С. 224].

Партитивні відношення – «…зв'язки, що ґрунтуються на відношеннях **частина – ціле** або **елемент – система**, напр., *ніжка* (стола) – *стіл, район – область*» [СУМ Ф. – С. 224].

Пасивна лексика – «1) Слова зрозумілі, знайомі мовцю, але не вживані ним у звичному мовному спілкуванні. До П.л. належать

здебільшого слова спеціального вжитку, архаїзми, діалектизми, запозичення, неологізми тощо; 2) словниковий запас мови в певний період її розвитку, який має відтінок застарілості або новизни» [Єрмоленко. – УМ. – С. 122].

«…Рідковживані слова, які або застаріли (архаїзми, історизми), або ще не закріпилися в мові (неологізми). До пасивної лексики належать також діалектизми, багато запозичених слів» [СКМ. – С. 48].

«…Маловживані, але зрозумілі мовцям слова, у яких наявні ознаки застарілості або новизни і які обмежено функціонують у повсякденному спілкуванні» [СУМ Ф. – С. 264].

Пасивний словник – «частина лексики, що мало або зовсім не вживається в повсякденному мовному спілкуванні, але зрозуміла носіям певної мови. Це слова, що виходять чи вже вийшли з активного вжитку (**застарілі слова**) або, навпаки, тільки входять у вжиток (**неологізми**); слова нелітературної мови з територіально або соціально обмежених шарів лексики (**діалектизми, професіоналізми, жаргонізми**, елементи **просторіччя**, зокрема груба та непристойна лексика); у межах літературної мови – маловживані слова книжної лексики (термінологічної, офіційно-ділової, публіцистичної, поетичної); лексика на позначення реалій життя інших народів (**екзотизми**). П.с. протиставляється **активному словнику**, але абсолютної межі між ними немає» [Тараненко. – УМЕ. – С. 426].

«Словниковий запас мови в певний період її розвитку, який має відтінок застарілості або новизни» [Єрмоленко. – УМ. – С. 122].

Патронім – «(від гр. πάτήρ (πατρός) батько і ὄνυμα – ім'я, назва) – власне ім'я, утворене від імені або прізвища батька: *Іванівна, Петрович*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 122].

«1. Власна назва (ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько) сина чи дочки, утворена від батькового іменування. Напр.: *Васильович, Василенко, Сотниківна, Гетьманчук* тощо. 2. Власна назва, утворена від іменування когось із предків (по батьковій чи материній лінії), спадкова назва особи. Напр.: *Кобзаренко, Кобзарівський, Кобзарич* …» [МФЕ. – С. 294].

Пейорати́в – «(лат. pejor – гірший) слово з несхвальним значенням або відтінком значення. Напр.: *глушман, брехло, гибіти, мурмотіти* тощо» [МФЕ. – С. 294].

Перекладни́й (двомо́вний або бага́томовний) слові́ник – «словник, у якому до реєстрових слів однієї мови даються відповідники іншою мовою, тобто заголовні слова вихідної мови перекладаються лексичними засобами другої мови. П.с. поділяються на **загальномовні**, або філологічні, та **спеціальні**. Крім двомовних, є багатомовні П.с, які, зокрема, досить зручні для практичного вивчення кількох іноземних мов (напр., словники лексичних мінімумів різних мов), для наочного зіставлення різномовних термінів окремих галузей науки, техніки тощо і перекладу їх на потрібну мову...» [Паламарчук. – УМЕ. – С. 465].

«...у П.с. до реєстрових слів однієї мови подані відповідники іншою мовою (мовами), тобто здійснено їх переклад (напр., *«Російсько-український словник» у 3-х томах, укладений колективом Інституту мовознавства АН УРСР, вид. 2-ге; К., 1980-1981*). Деякі П.с. поєднуються з іншими типами словників. Напр., «*Російсько-український словник сталих словосполучень» С. Головащука, К., 2001 р.* — **фразеологічно-перекладний**; *Лучик А. А. Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова. – К.: Довіра, 2004. – 495 с.* – **лексико-граматично-фразеологічно-перекладний**» [СУМ Ф. – С. 311-312]. Наприклад:

замечта́вшийся 1. *прич.* який (що) замрі́явся (замари́вся); **2.** *в знач. прил.* замрі́яний, замарений.

(РУС, Т.1, с. 483).

Перено́сне зна́чення сло́ва (похідне́, вторі́нне, непряме́) – «одне із значень багатозначного слова, що пов'язане з прямим значенням і виникло внаслідок перенесення назви на інший предмет чи явище за подібністю, суміжністю чи функцією. Переносне значення завжди вторинне, похідне, воно протиставляється прямому. П.з.с. мотивоване прямим значенням слова. Напр.: прокидається дитина – *прокидається день*, гострий ніж – *гостре слівце*, залізний дріт – *залізні нерви*, золота обручка – *золоті руки*. Кожне значення слова встановлюється в реченні або у словосполученні» [Єрмоленко. – УМ. – С. 123].

«…Похідне, вторинне значення, якого набуває слово внаслідок метафоризації чи метонімізації. Перенесення відбувається на ґрунті схожості форми, кольору, характеру тощо» [МФЕ. – С. 148].

«…Значення слова, зумовлене появою асоціацій, що поєднують один предмет з іншим» [СУЛМ ЛФп. – С. 36].

Таке значення «...є вторинним, похідним від прямого значення, воно виникає внаслідок перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші і залежить від зв'язку з іншими словами (контексту), напр.: *миша* («комп'ютерний маніпулятор»)» [СУМ Ф. – С. 209].

Перифра́з (перифра́за, парафра́з, парафра́за) – «(1. У словотворенні – еквівалентне слову аналітичне висловлювання, що служить для встановлення семантики похідного слова …(*нафтопереробний* – який переробляє нафту)… 2. У стилістиці – слова, усталені словосполучення (зрідка – речення), що є образно-переносними і описовими найменуваннями предметів, явищ, істот, осіб тощо; один з видів тропів. Напр., *чорне золото* – вугілля, *корабель пустелі* – верблюд» [Регушевський. – УМЕ. – С. 435].

«…Описовий зворот мови, або поетична фігура, троп, з допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу, напр.: *цар звірів* – лев, *біле золото* – бавовна… Перифраз – це переносне, описово-образне найменування предметів, і в певних умовах його вживання може виступати контекстуальним синонімом. Наближаючись до розгорнених метафор або метонімій, перифраз завжди несе в собі якусь оцінку явищ, допомагає яскравості, виразності зображення. Перифрази допомагають також уникнути повторень тих самих слів чи зворотів і цим підвищують стилістичну якість оформлення думки» [СУМ Л і Ф. – С. 88].

Перифра́з словни́к – лексикографічна праця, яка «...містить слова й усталені словосполучення, що є образними, описовими назвами предметів, явищ, істот, осіб тощо, позначених реєстровими словами» [СУМ Ф. – С. 313]. Напр.: *Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / Коломієць М. П., Регушевський Є. С. ; за ред. М. М. Пилинського. – К. : Рад. шк., 1985. – 151 с.* Наприклад:

Країна тисячі озер – Фінляндія.

В країні тисячі озер. Снігу в цьому році у Фінляндії

випало надзвичайно багато. Він так щільно вкрив місцевість, що, подорожуючи нею, навіть не розумієш, ідеш ти, скажімо, шляхом чи вкритим кригою озером (РУ, 31.03.1978).

(КСП, с. 60).

Пестли́ва ле́ксика – лексика, що «виражає суб'єктивну позитивну емоційну оцінку, любов, ласку, ніжність, напр.: *братик, зеленький, їсточки, татусь*» [СУМ Ф. – С. 274].

Пито́ма ле́ксика – «споконвічна українська Л.», яка «становить кілька історичних ярусів: а) слова (точніше, корені слів), що ведуть свій початок від праіндоєвропейської епохи і мають відповідники в інших індоєвропейських мовах..; б) слова, відомі від праслов'янської епохи і відсутні в неслов'янських мовах..; в) слова, що походять із східнослов'янської діалектної зони, яка існувала від 6 ст. н.е. до становлення окремих східнослов'янських мов і риси якої частково відбилися в літературно-книжній давньоруській мові..; г) власне українські слова» [Тараненко. – УМЕ. – С. 273].

«…Словниковий фонд, наявний у мові від самого початку її існування й не запозичений із жодної іншої мови. До основного словникового фонду питомої лексики належать назви спорідненості (*батько, мати, брат, сестра*), найважливіших реалій природи (*земля, небо, річка, море…*), основних кольорів (*білий, чорний, червоний…*), займенники, числівники, основні дієслова (*йти, їхати, вести…*)… Більшість питомої лексики української мови – праслов'янського походження… Питомій лексиці протиставляється іншомовна лексика…» [СУЛМ ЛФп. – С. 85-86].

«…Лексика, що була успадкована від прамов, або створена на власне українському мовному ґрунті. …Охоплює групи слів, успадковані від ностратичної й індоєвропейської прамов, західноіндоєвропейської і балто-слов'янської мовних спільностей, праслов'янської мови і східнослов'янської мовної спільності, та власне українську лексику» [СУМ Ф. – С. 240].

«…Слова (лексеми), що утворились у певній ідіоетнічній мові в період її формування й історичного розвитку; слова (лексеми) не запозичені» [Бацевич. – С. 99]. Див. **споконві́чна украї́нська ле́ксика, індоєвропе́йська ле́ксика, праслов'я́нська ле́ксика, спільносхіднослов'я́нська (східнослов'я́нська) ле́ксика, вла́сне украї́нська ле́ксика.**

Питóмо українські фразеологíчні одиниці – «спільнослов'янські фразеологізми – вони увійшли до мови в спільнослов'янський період, тобто до V-VI ст. н.е. (*водити за ніс, з голови до п'ят, як на долоні*, див. також відшарування текстів Святого Письма: *умивати руки, берегти як зіницю ока*); власне українські фразеологізми, які відображають особливості національної історії, культури, побуту; тобто ті, що групуються навколо вітчизняних власних назв; одиниці, пов'язані з історією України; крилаті вислови українських історичних діячів, письменників (Л. Скрипник)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 126].

Пíджин – «(від спотв. англ. pidgin) – загальна назва для ненормативних мов, які виникають на базі кількох мовних основ в екстремальній ситуації міжетнічних контактів. Прикладами мов-піджинів можуть слугувати білорусько-російська «трясянка», російсько-фінський «руссенорськ» та «суржик» – змішування українських і російських мовних елементів» [СУЛМ ЛФп. – С.103].

Плáст лéксико-стилíстúчний – «одна із підсистем в лексичній системі мови, яка виділяється своїми стилістичними рисами. Пласт: один із підвидів у стилістичній диференціації словникового складу. **П. книжний. П. офіційно-канцелярський. П. просторічний. П. розмовний**» [Ахманова. – С. 325].

Побутóва лéксика – «лексика, до складу якої входять слова, що називають предмети і явища, поширені в побуті всіх груп населення. В укр. мові до П.л. належать назви житла, меблів, господарських предметів, ...одягу і взуття, …їжі й напоїв, …посуду та кухонного начиння, …свійських тварин і птахів, …знарядь праці, …трудових процесів і дій, …назви звичаїв, обрядів, ігор, розваг» [Нечитайло. – УМЕ. – С. 456].

«Лексика, що поєднує назви предметів, явищ із різних галузей побуту, господарства (одяг, звичаї, їжа і под.). П.л. здебільшого входить до складу загальновживаної лексики (*сорочка, черевики, хустка, світлиця, віконниці, борщ, узвар, ополоник, вечорниці, схованки*). У складі П.л. помітне місце належить архаїчній та діалектній лексиці (*свита, каганець, ослін, піл, лудиння, кептар, черес, табівка* тощо)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 130].

«Слова, що означають реалії (предмети, явища, події)

щоденного побуту. Це назви одягу і взуття (*костюм, пальто, туфлі, чоботи*), назви помешкання, його обладнання, різних господарських предметів (*кімната, вітальня, ліжко, плита, подушка*), назви їжі, напоїв (*борщ, вареники, узвар*) та ін. У своїй більшості специфічно-побутова лексика належить до загальновживаної. Проте в її складі значне місце займають просторічні слова і лексичні діалектизми» [СКМ. – С. 49].

Побутови́зми – «лексична підгрупа», яка ілюструє «побутову культуру народу.., напр., *кабиця* – 1) пічка в землі (в сінях або у дворі) для приготування їжі, пізніше – відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку; 2) кругла або чотирикутна яма, в якій поміщають гончарну піч; 3) яма, де вміщують казан, під яким розкладають вогнище для варіння, топлення в ньому чого-небудь; 4) на Поліссі – димовідвідний мішечок із сіткою, під якою горів посвіт… Побутовизми тісно пов'язуються з тематичними етнографізмами, що значно розширює коло етнокультурних концептів. Оскільки ці слова позначають етнокультурні реалії, вони здебільшого не піддаються прямому перекладу іншими мовами» [Жайворонок. – УЕ. – С. 31].

Повні омоніми. Див. **абсолю́тні омоні́ми.**

По́вні синоні́ми. Див. **абсолю́тні синоні́ми.**

Повнозна́чні слова́, самості́йні слова́ – «самостійні слова, які мають номінативну функцію, тобто називають предмети та ознаки або вказують на них, і здатні виконувати роль членів речення. Вони є основним типом слів, на відміну від неповнозначних слів. П.с. поділяють за семантичними, морфологічними, синтаксичними і словотвірними (для похідних одиниць) ознаками на класи, або частини мови» [Вихованець. – УМЕ. – С. 458-459].

«…Слова, що мають самостійне лексичне значення, тобто називають предмети, ознаки, кількість, дію тощо і виступають головними або другорядними членами речення. До них належать: іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники» [Єрмоленко. – УМ. – С. 130]: ***Осінній день березами почавсь. / Різьбить печаль свої дереворити. / Я думаю*** *про* ***тебе***

весь мій час. */ Але про це не треба* ***говорити*** (Л. Костенко). Див. **автономні слова, автосемантичні слова.**

Поетична лексика – «слова з додатковим стилістичним забарвленням, вживані в мові фольклору та художньої літератури… (*вітер, сонце, …рута-м'ята, …літечко, …вітровінь…*)» [Єрмоленко. – УМЕ. – Є. 462].

«Слова, які мають урочисте піднесене забарвлення і вживаються переважно в художньому, публіцистичному стилях і в мові фольклору. Напр.: *зоріти, легкокрилий, живодайний, красний* (у значенні «красивий»), *хліба неокраї, журно, блакить, яблуневоцвітно, велет* тощо» [Єрмоленко. – УМ. – С. 131].

«Поетизм. Поетичне слово або вираз. Поетичний. Властивий поезії, образний, художній…» [Ахманова. – С. 343].

Поетична мова – «1) мова віршованої поезії (пор. мова прози); 2) мова художньої літератури з її визначальною естетичною функцією; 3) система мовно-виразових засобів, серед них – тропів, стилістичних (риторичних) фігур, орієнтованих на досягнення стилістичного ефекту незвичного вживання вислову і естетизації загальномовного словника. Образність П.м. ґрунтується на звуковій, лексико-семантичній, структурно-граматичній організації національної мови. П.м. об'єднує одиниці естетичного змісту, що становлять характерні ознаки літературно-художніх та фольклорних текстів» [Єрмоленко. – УМ. – С. 131].

Поліномінація – «синхронне перенесення звичного терміна на позначення феномена з подібними характеристиками в одній термінологічній галузі (наприклад, ***лев*** *– нідерландський таляр із зображенням лева для позначення турецького піастра, згодом австрійського флорина*)» [Левицький. – АМВЛС. – С. 32].

Полісемант (багатозначне слово) – слово, що має два чи більше «…зв'язаних між собою лексичних значень, що з'явилися в процесі розвитку первинного значення. Таким чином, одне слово служить назвою кількох різних предметів чи явищ дійсності. Наприклад, слово *чай* має такі значення: 1) південна вічнозелена рослина, із висушеного і спеціально обробленого листя якої приготовляють напій; 2) висушене і спеціально оброблене листя

цієї рослини, з якого готують напій; 3) напій, настояний на листі» [Ганич. – С. 25].

У багатозначному слові «…усі значення (ЛСВ) …перебувають у певних зв'язках і являють собою мікросистему з чіткою організацією складових частин» [Лисиченко. – С. 25].

«...Слово, семантична система якого налічує більше однієї семеми» [Левицький. – АМВЛС. – С. 32].

Полісемія (багатозначність), полісемантизм – (від гр. polysemos багатозначний, від πολύς – численний і σῆμα – знак) – «наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення» [Тараненко. – УМЕ. – С. 465].

«…Процес та результат регулярного вжитку звукового формативa у відмінних використаннях щодо умовної «сітки» норм його вживання. Інтенсіонально вона є на цій сітці інтегративним поєднанням нейролінгвістично-генеративної системи семантичних ознак, що передають натяковий мінімум, виражаючи певний інваріант (у вигляді значеннєвого ядра, тобто постійних, часто прототипових ознак) та непостійний нечіткий варіант. Екстенсіонально ці ознаки розрізняються сіткою можливих референтів (за допомогою контексту, різних колокацій та ситуацій)» [Левицький. – АМВЛС. – С. 32].

«Багатозначність пов'язана з тим, що слово є асиметричною одиницею, тобто такою, в якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови – слово, інакше кажучи: одне слово може мати кілька пов'язаних між собою значень, тобто бути багатозначним» [Лисиченко. – С. 22].

«Полісемантизм – те саме, що полісемія» [Ахманова. – С. 335].

Полонізм – «різновид запозичення: слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворене за її зразком» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 425].

«Вислови, граматичні конструкції, що ввійшли до інших мов з польської мови… В XI-XVIII ст. писемні пам'ятки української мови фіксують такі П.: *вряд (уряд), війт, власний, гроші, державець, злочинець, каштелян, маєтність, мешкати.* З польської мови прийшли в українську також слова *млин, повидло,*

виделка, ковадло, кишеня, скарга, пильнувати, тлумачити, розмаїтий, смутний тощо» [Єрмоленко. – УМ. – С. 132].

«До запозичень із польської мови належать такі групи лексики:

- адміністративно-ділова та військова лексика: *війт, урядник, залога, застава, поєдинок*;
- виробничо-професійна лексика: *збруя, ковадло, кушнір, тесля*;
- суспільно-політична лексика: *вельможний, вільність, вітчизна, гріш, дідизна, достаток, місто, міщанин, пан, посполитий*;
- правнича лексика: *оскарження, скарга, страта*;
- побутова лексика: *білизна, гудзик, драбина, кий, кишеня, ліжко, мешкання, млин, панчоха, посаг, підлога, стьожка, тлумачити, хлопець, шати, шиба, шухляда*;
- назви дій, процесів, станів: *зичити, квапитися, кохати, куштувати, мешкати, оминути, пильнувати, сподіватися, трапитися, шикувати, прагнення, кпини, лічба*;
- назви якостей: *блакитний, брунатний, кепський, розмаїтий…*» [СУМ Ф. – С. 250].

«…Ознаки польських слів: звукосполучення **дл, тл** та суфікс **-изн(а):** *ковадло, повидло.., тлумачити, білизна, вітчизна, дідизна*» [СУМ Л і Ф. – С. 135].

Поняття – «форма мислення, в якій відбиваються загальні істотні властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної системи ознак» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 374].

«…Мисленнєве відображення класу предметів або класу класів на основі властивих їм інваріантних ознак» [СУЛМ П. – С. 110].

«…Результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта чи низки однорідних об'єктів дійсності» [Ющук. – С. 156].

«…Результат пізнання, в якому узагальнюється досвід людини, її знання про світ. Функція поняття – виділення спільного, що є можливим при абстрагуванні від особливостей окремих предметів класу. У поняттях відображаються не всі ознаки предмета (явища, процесу), а лише основні, найбільш чуттєві, які

дозволяють відрізняти один предмет (явище, процес від іншого). Так, для поняття *птах* найсуттєвішими є уявлення про те, що перед нами різновид хребетних, які мають тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок – крила». «Обсяг поняття – це клас певних явищ, узагальнених у ньому, а зміст – сукупність істотних ознак цих явищ» [СУЛМ ЛФп. – С. 27, 29].

Воно «...виникає внаслідок відображення й узагальнення в свідомості людини істотних ознак і властивостей предметів та явищ реального світу. Поняття є сукупністю певних людських знань про предмет чи якесь явище...» [СУМ П і Ф. – С. 14].

Порівня́льна лексиколо́гія – наука, що «досліджує лексику двох і більше споріднених мов з метою встановлення етимології слів, словникового складу мови» [СУМ Ф. – С. 197]. Див. **лексикологія.**

Порівня́нь словни́к – словник, який «...укладають на основі порівнянь, виписаних із творів художнього і публіцистичного стилів. Реєстровими в П.с. можуть бути або слова, що вказують на суб'єкт порівняння (те, що порівнюють), або слова, які вказують на об'єкт порівняння (те, з чим порівнюють)» [СУМ Ф. – С. 313]. Напр.: *Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / Юрченко О. С., Івченко А. О. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.*

Потенці́йна се́ма (імові́рнісна, факультати́вна) – «сема, яка не характеризує предмет чи взагалі поняття, позначене аналізованим словом, а може виявлятися в певних ситуаціях. Так, зокрема, психолінгвістичний експеримент показав, що слово *начальник* асоціюється з такими ознаками, як «товстий», «злий», «нервовий»» [Кочерган. – ЗМ. – С. 239].

Прагма́тика – «(грец. pragmatikós – дійовий, чинний) – сфера досліджень у семіотиці й мовознавстві, в якій вивчаються функціонування мовних знаків у мовленні; розділ мовознавства, який вивчає комплекс проблем, що стосується мовця, адресата, їх взаємодії в комунікації» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 374].

Прагмати́чна се́ма – сема, яка вносить «до значення слова суб'єктивно-оцінну інформацію, вказуючи на емоційне ставлення

мовця до денотата (референта), позначуваного словом, …є основою конотативного значення» [СУМ Ф. – С. 218].

Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика – «слова, відомі від праслов'янської епохи і відсутні в неслов'янських мовах: *вчора, завтра; неділя, понеділок* та інші дні тижня; *березень, квітень* та ін..; *…пшениця; ...змія; ...серце, палець; ...великий, широкий, мілкий; червоний, синій; добрий, ...гордий*» [Тараненко. – УМЕ. – С. 273].

У лексиконі української мови праслов'янська лексика представлена такими тематичними групами слів:

- «…назви об'єктів і явищ природи, рослин: *долина, іскра, острів, північ, потік, рілля, струмінь, буря, вихор, морок, будяк, гриб, лопух, кропива, лобода, малина, печериця, пшениця, сад, сироїжка, трава, ягода*;
- назви тварин, птахів, комах: *ведмідь, змія, кінь, окунь, пес, птах, соловей, жук, комар*;
- назви на позначення частин і органів тіла людини та організму тварин: *білок, більмо, в'язи, гортань, губа, рот, стегно, тіло, чоло, шия, грива*;
- назви спорідненості і свояцтва: *вітчим, мачуха, невістка, онук, плем'я, сват, свояк, чоловік*;
- назви заселень, помешкання та його частин: *вулиця, город, вежа, кошара, кузня, обора, стайня, вікно, крокви, піч, пліт*;
- назви продуктів харчування: *борошно, каша, кисіль, коровай, лій, масло, пиріг, пиво, сало, сир, сметана, страва, тісто*;
- назви знарядь праці та засобів сполучення: *борона, вила, відро, горно, клин, мило, мітла, молот, невід, ніж, полотно, пряжа, сковорода, швайка, шило, весло*;
- назви основних життєвих процесів: *блукати, боліти, варити, гнити, гоїти, горіти, капати, квоктати, киснути, клепати, лазити, молотити, питати, пустити, цідити, читати*;
- назви якостей: *добрий, гідний, голий, дурний, здоровий, розумний, світлий, сліпий, хитрий*» [СУМ Ф. – С. 242-243].

Прескриптивні (нормативні) словники – лексикографічні праці, які «...подають кодифіковану норму формальних, семантичних та функціональних характеристик слів літературної мови; представлена в них норма є обов'язковою для всіх користувачів літературної мови. Напр., «*Словник української мови*» в 11-ти томах, у якому вказано значення слів, їх стилістичне вживання, граматичні форми та наголос» [СУМ Ф. – С. 300]. Див. **дескриптивний словник**.

Прийом «слів і речей» – «прийом дослідження лексики, за якого історію слова вивчають разом з історією позначуваної словом речі» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 375].

Прийом тематичних груп – «прийом дослідження лексики, за якого слово вивчають у зв'язку з іншими словами, пов'язаними з ним спільною темою» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 375].

Прийоми внутрішньої інтерпретації – «способи вивчення мовних явищ на основі їх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 375].

Прийоми зовнішньої інтерпретації – «способи вивчення мовних явищ за їх зв'язком з позамовними (соціологічними, логіко-психологічними та ін.) явищами» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 375].

Прикázка – «стійкий вислів здебільшого фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки. П., на відміну від прислів'їв, висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму незамкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті («*Більше щастя, як розуму*»; «*З чим пішов, з тим і прийшов*»)» [Демський. – УМЕ. – С. 487].

«Близький до прислів'я влучний, афористичний, іноді римований вислів: *Шила в мішку не сховаєш; Темної ночі зорі ясніші; Кінець діло хвалить.* П. не має властивого прислів'ю повчального змісту. Це часто скорочене прислів'я. Напр.: *Яблуко від яблуні (Яблуко від яблуні не далеко падає), Що кого болить (Що кого болить, той про те і говорить)* (Нар. тв.). П. за своєю структурою може співвідноситися і з реченням, і з

словосполученням. Напр.: *За наше жито та нас і бито* (речення); *п'яте колесо до воза* (словосполучення)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 137].

Прикметникові фразеологізми – «фразеологічні одиниці, еквівалентні прикметникам (повнозначний компонент їх найчастіше виражений прикметником, іменником, рідше – прислівником або дієсловом), виступають в атрибутивно-предикативній ролі – *як тур* – здоровий, сильний; *...хоч викрути* – мокрий; *хоч куди* – гарний» [СУЛМ Л і Ф. – С. 385].

Вони, як правило, «...називають ознаки: *не в тім'я битий, кров з молоком, не остання спиця в колесі*» [Ющук. – С. 231].

Примовка, приповідка – «здебільшого жартівливий народний вислів усталеної форми; іноді коротка розповідь у вигляді поширеного прислів'я; часто з римами й алітераціями. Серед примовок виділяють: а) формули вітань та прощань, напр.: «*Вітайте, Витку! Скидайте свитку*!»; «*Будьте здорові, майтеся гаразд; що вам забракне, вдайтеся до нас*»; б) формули припрошування, запрошення до столу, зичення смачного, подяки за частування, запрошення сісти тощо: «*Сідайте, щоб усе добре сідало*»; в) формули побажань, віншувань, тостів: «*На щастя, на здоров'я, на той Новий рік, щоб було ліпше, як торік*»; г) формули прокльонів: «*А три дні би вас дома не було*»; ґ) узвичаєні відповіді на певне питання, прохання та репліки, які супроводжують формули вітань, побажань, припрошувань, напр.: « – *Як живеш? – Живемо, не горюємо, хліба, солі не купуємо*»; д) формули дражніння: «*Братова три дні хату не мела, мого брата ізвела*»; е) словосполучення: «*Балакала, говорила – сім мішків гречаного гаврила*»» [Демський. – УМЕ. – С. 490-491].

«1. Жартівливий, часто римований вислів, яким починається чи завершується казка. 2. Дотепне зауваження, яке вплітається в розповідь чи текст твору. Напр.: *Сідайте, щоб усе добре сідало.* 3. Фраза чи вірш, який розказують під час дитячої гри тощо» [МФЕ. – С. 335].

«Жартівливий, переважно римований вислів, що вплітається в розповідь чи текст твору. Це усталені форми вітання, запрошення (*здоровенькі були; сідайте рядком та поговоримо ладком; чим багаті, тим і раді*); формули побажань (*з роси та з води; здорові*

будьмо та себе не гудьмо); каламбурні вислови (*хай буде гречка, аби не суперечка; на городі бузина, а в Києві дядько*); фраза чи віршик, що примовляється під час дитячої гри (*тринди-ринди, коржі з маком*); римований вислів, яким починається чи завершується казка (*були собі дід та баба; а хто не вірить, хай перевірить; от вам казочка, а мені бубликів в'язочка*); дотепне римоване зауваження (*...яка рибка, така й юшка; і сміх, і гріх*)» [Ермоленко. – УМ. – С. 139].

Принципи лексикографування – «...критерії науково-аналітичних дій, методологічні основи, на яких ґрунтується праця словникарів. Виділяють такі основні П.л.:

1. **Спадкоємність** лексикографічних творів: будь-які словники під час опису певного словникового матеріалу завжди спираються на існуючі лексикографічні традиції.

2. Значна роль **суб'єктивного чинника** при створенні словників. ...Наприклад, суб'єктивний чинник відіграє свою роль у процесі подання значень у словниковій статті багатозначних лексем: лише лексикограф може вирішити, який з методів обрати: **історичний**, коли розташування значень ґрунтується на етимологічному описі розвитку значень, а сучасні й найбільш вживані значення, таким чином, залишаються останніми в семантичній структурі; або **емпіричний**, що базується на сучасному розумінні актуальності того або іншого значення слова (що, природно, кожний лінгвіст і навіть звичайний носій мови бачить зі своєї точки зору).

3. Зумовленість жорстким **прагматизмом**. ...Кожний словник завжди зорієнтований на певного читача, враховує особливості мов та потребу в певних лексикографічних працях у певний час.

4. **Нормативність** у відборі лексики. Виходячи з нормативно-стилістичних завдань словника, не можна дозволити необмежене використання в ньому ненормативних засобів мовлення, навіть тих, що широко зустрічаються в різних сферах слововживання. Не можна забувати, що словник безпосередньо пов'язаний з виробленням літературної норми мови в кожну епоху.

Разом з тим слід враховувати, що багатство мови виявляється перш за все в тому, що вона складається не тільки з нейтральних, стилістично не маркованих засобів. ...Тому нормативний словник

покликаний вказати сучасні (діючі) норми слововживання, необхідно відбити також й усю різноманітність лексичної системи.

5. Теоретична та практична **багатоплановість** лексикографічних творів: під час будь-якого наукового аналізу словникового складу мови завжди залишаються неврахованими деякі аспекти, що могли б подати певне явище в іншому вигляді, з іншої точки зору. Філософсько-діалектична відносність лексикографічного опису мовних одиниць тягне за собою можливість існування великої кількості словникових творів» [Дубічинський. – С. 6-8].

Прислівникові фразеологізми – фразеологічні одиниці, які «характеризують дію, стан чи ознаку: *з відкритим серцем, як на долоні, не чуючи землі під ногами*» [Ющук. – С. 232].

Вони «…відбивають просторову характеристику: *...за два кроки*; спосіб дії: *…зціпивши зуби*; … ; інтенсивність дії: *…з усього маху*; психофізичний стан, поведінку людини: *як неживий, як колода..*; кількісні параметри: *як гною..*; стосунки між людьми: *як кішка з собакою..*; повноту дії: *…до зубів*; якість: *комар носа не підточить*; … виконують у реченні функцію обставини…» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 134].

Прислі́в'я – «стійкий вислів переважно фольклорного походження, у якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ. П., на відміну від приказок, – це самостійні судження, інтонаційно й граматично оформлені як прості («*Дружній череді і вовк не страшний*») або складні («*Біда тому волові, котрого корова коле*») речення» [Демський. – УМЕ. – С. 492].

«Стислий і влучний народний вислів (часто афористичний і заримований), у якому в образній формі виражена повчальна думка чи емоційна ознака якогось явища. П. на відміну від приказок, – самостійні судження, граматично та інтонаційно оформлені як прості (*Кожному своя сорочка ближча*) або складні (*Там ліниво працюється, де пожитку не чується*) речення» [МФЕ. – С. 336].

«Стійкий народний вислів, який у стислій, влучній формі передає життєвий досвід, узагальнену думку, емоційну оцінку якогось явища… Однією з характерних ознак П. є його синтаксична завершеність. Виступаючи, як правило, у формі речення, П.

співвідноситься з судженням. Напр.: *Наука в ліс не веде, а з лісу виводить; Як робимо, так ходимо, як дбаємо, так маємо; Що написано пером, того не виволочеш волом* (Нар. тв.)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 141].

Прозаїзм – «слово або зворот побутового мовлення, науковий чи технічний термін, який у художньому контексті видається неорганічним, напр.: *Синхрофазотрони ридають, як леви* (І. Драч)» [МФЕ. – С. 339].

Просторічна лексика – «слова, що вживаються здебільшого у розмовній побутовій мові, а також у художніх творах як стилістичний засіб надання грубуватої, зневажливої характеристики зображуваному: *забрьохатися, опецьок, варнякати, дрихнути, здохлятина, лопуховий, фітюльки, пшик* і под.» [Єрмоленко. – УМ. – С.142-143].

«…Некодифіковані слова, характерні для мовлення малокультурних і малограмотних людей. Ознаками просторіччя є: ненормованість, стилістична недиференційованість, факультативність вживання, відсутність писемної форми, функціональна «монотонність», тобто відсутність розмежування на функціональні стилі, поширеність синонімів-дублетів, напр.: *баба* (жінка), *затопити* (вдарити), *соше* (замість *шосе*), *рахувати* (вважати)» [СУМ Ф. – С. 274-275].

Просторіччя – «різновид некодифікованої розмовної мови, що характеризується вживанням слів, зворотів, граматичних форм, позначених відтінком зниженості, грубуватості, фамільярності. У мові художньої літератури П. служить засобом соціально-мовної характеристики образів. П. не закріплене за певною територією чи групою осіб, а входить до некодифікованої розмовної мови» [Єрмоленко. – УМ. – С. 143].

«1) Згрубіла, знижена лексика, що входить у систему загальнонародної мови, але вживання якої засуджується з етичних міркувань. Напр.: *витріщатись, дрихнути, жерти, паскуда, пасобачитись*. Просторіччя використовується у художніх творах як стилістичний засіб; 2) усна некодифікована форма національної мови, що має наддіалектний характер і загальнозрозуміла для носіїв мови. Просторіччя перебуває на межі народнорозмовної мови з

літературною як особливий стилістичний пласт слів, фразеологізмів, форм, об'єднаних яскравим експресивним забарвленням зниженості, згрубілості, фамільярності» [СКМ. – С. 53].

Прототип – «(англ. prototype, від грец. prototypon – прообраз) – 1) одиниця, яка виявляє найбільшою мірою властивості, спільні з іншими одиницями даної групи; 2) одиниця, яка реалізує спільні для групи властивості без домішки інших властивостей» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 376].

Професіоналізм – «[від лат. professio, professionis – офіційно зазначене заняття, спеціальність] – слово або вислів, притаманні мові певної професійної групи. Звичайно П. називають емоційно забарвлені елементи, що виступають як розмовні синоніми-еквіваленти до стилістично індивідуальної професійної номенклатури чи слів-термінів і часто виходять за межі літературної норми: у водіїв легкова машина підвищеної прохідності має назву *бобик*, руль – *бублик*, автопокришка – *гума*, легковий автомобіль – *кінь*; у друкарів та журналістів помилка називається *ляп*, нижній кінець сторінки, книжки – *хвіст*; у льотчиків літак «Іл-2» – *горбатий*, слід, що його залишає реактивний літак – *ковбаса-зебра* і т.ін. Такі П. є метафоризованими словами загального вжитку. Деякі з них часом входять у нормативне вживання: *двірник* – пристрій для очищення вітрового скла (склоочисник) – у водіїв; *ліхтарик-боковик* – підзаголовок, винесений за поля тексту, – у друкарів і т.ін.» [Винник. – УМЕ. – С. 500].

«Професіоналізми, професійні слова, вузькоспеціальні слова – слова або вислови, властиві мові людей певного ремесла, фаху. П. охоплюють знарядь праці, різновидів виробничих процесів, різних гатунків сировини, виробів тощо. Уживаючись у певній галузі практичної діяльності, П. розширюють спеціальні словники. Напр., для рибальського промислу важливо розрізняти напрям і силу вітрів, тому рибалки Приазов'я та Причорномор'я вживають на позначення вітрів такі слова: *бунація, бунаца* (тихий вітер), *карапкан* (північно-західний вітер), *майстро* (південно-західний вітер), *трамонтан* (північно-східний вітер) тощо. Для мови моряків характерні слова *кок* (кухар), *камбуз* (кухня), *компас*

(загальновживане слово *ко́мпас*), *полундра* та ін. У сфері друкарства розрізняють шрифти *антиква, баскервіль, діамант, петит, курсив* та ін.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 143-144].

«Слова, що вживаються на позначення спеціальних понять у сфері тієї чи іншої професії, ремесла, промислу. Часто професіоналізми є неофіційними замінниками термінів і вживаються там, де надто складна термінологія (для спрощення спілкування) або там, де термінологія ще не усталена. Наприклад: *шмуц* (замість *шмуцтитул*), *термояд* (замість *термоядерна реакція*), *оперативка* (замість *оперативна нарада*). На відміну від термінів, професіоналізми не мають строгого наукового визначення, не становлять цілісної системи, можуть мати експресивне забарвлення. Професіоналізми конкретні, вони детально диференціюють ті предмети, дії, якості, що безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності відповідної професії. Наприклад, гончарі вирізняють такі частини глиняного посуду: *дно, утір, вінця, щелюстка, лавочка, плечі, карнизик*» [СКМ. – С. 53].

«Одиницею професійної лексики є професіоналізми, які позначають спеціальні поняття чи продукти праці… Частина професійної лексики збігається з термінологією. Різниця полягає в тому, що термін – це цілком офіційна, узаконена назва певного поняття, а професіоналізм – напівофіційне слово, сферою вживання якого є мовлення (напр., «*баранка*» у мові водіїв, «*підвал*» у поліграфістів)» [Панько. – С. 148].

Пря́ме зна́чення сло́ва (вихі́дне) – «а) первісне, основне значення слова або вислову, на відміну від переносного, вторинного; б) логічне значення, на відміну від нашарованих на нього емоційно-експресивних відтінків» [МФЕ. – С. 148].

«…Головне.., стилістично нейтральне та контекстуально вільне» [Левицький. – АМВЛС. – С. 26].

Таке значення «…є первинним у часовому розумінні, вихідним, воно становить сутність реального змісту слова, зрозумілого поза зв'язками з іншими словами, напр.: *гавкати* («видавати звуки» (про собаку))» [СУМ Ф. – С. 212].

Пря́ме (ві́льне, незв'я́зане, основне́) номінати́вне зна́чення сло́ва – «лексичне значення слова, яке безпосередньо вказує на співвіднесеність слова з явищами об'єктивної дійсності й

історично закріпилося у свідомості мовців. Пряме значення становить сутність лексичного, реального змісту слова і здебільшого є для нього первинним» [Ганич. – С. 88]. Напр.: ***Довершувати*** *– доводити що-небудь до кінця; закінчувати.*

Основний тип лексичного значення, у якому «відбивається об'єктивна реальність, пізнана дійсність, з його допомогою визначаються й називаються поняття. Саме тому номінативне значення є базою, основою для виникнення, існування й застосування всіх інших значень слова» [СУЛМ Л і Ф. – С. 27].

Воно «…прямо вказує на об'єкт, тобто …безпосередньо співвіднесене з поняттям або окремими його ознаками. Прямим називають значення слова, найменше зумовлене його сполучуваністю» [СУЛМ ЛФп. – С. 36].

Публіцистичний стиль – «1) один з функціональних стилів літературної мови, призначений для передачі масової інформації (… *Мова преси, Мова телебачення і радіо*); 2) емоційно забарвлена, піднесена мова з ознаками вольової оцінності (у цьому значенні виступає синонімом до понять «ораторський стиль», «риторичний стиль»)…» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 501].

«…Один із функціональних стилів літературної мови. Сфера використання – громадсько-політична, суспільно-культурна діяльність, освіта. Основне призначення – вирішення суспільно-політичних питань, активний вплив на слухача або читача, спонукання його до діяльності; пропаганда певних думок, переконань, агітація за втілення їх у життя. Основні ознаки: поєднання логічності доказів, точності висловлення з емоційно-експресивною образністю. Основні мовні засоби: суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова і вирази. Характерне вживання іменних словосполучень, речень з однорідними членами, різних відокремлень, стилістичних фігур і тропів…» [СКМ. – С. 54].

Пуризм – «(франц. purisme, від лат. purus «чистий») – крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм.., оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо)» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 503].

«…Позитивна роль П. виявляється у турботі про збереження самобутності національної мови, стабільність її літературних норм. Негативна роль перебільшеного П. полягає в запровадженні штучних форм, висловів, які відмежовують літературну мову від мовної практики і свідчать про антиісторизм в оцінці розвитку мови. Пуристичні тенденції характерні для періоду складних суспільних подій, коли відбувається процес демократизації мови. Так, у 20-х роках ХХ ст. у створенні української термінології спостерігалися явища П.: пропонували вживати слова *тягунець* замість *магніт*, *хитник* замість *маятник*, *неділка* замість *атом* і под.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 145].

«Пуризму властиві такі ознаки: 1) вилучення складних, незрозумілих іншомовних елементів та нововведень, які мають синонімічні відповідники з прозорою семантикою (*консенсус – згода…)*; 2) несприйняття іншомовних слів, які вже стали нормою й активно використовувані, заміна їх власними новотворами (*пилосос – пилосмок, порохотяг…*) або, що характерно для сучасного українського пуризму, залучення лексем, пропонованих до вжитку мовознавцями-пуристами 20-х років і заборонених або суттєво обмежених у використанні в часи радянської мовної політики, т. зв. реабілітація мовних елементів (*карта – мапа…*); 3) усунення з ужитку мовних одиниць, тотожних з їх відповідниками у мові, яка була панівною, і залучення власних ресурсів – це протиставлення українського та російського варіантів: *ранимий – вразливий; співпадати – збігатися*; 4) намагання очистити мову від нелітературних елементів: територіальних діалектизмів (*білиця – білка…*); соціальних діалектизмів, зокрема жаргонізмів, арготизмів (*кипути – ошукати; бабло – гроші*); суржикових форм (*міроприємство – захід…*)» [Дзісь. – С. 15].

Р

Радіа́льна полісе́мія – багатозначність слова, при якій «всі похідні (непрямі) значення походять безпосередньо від одного основного (прямого). Так, слово *стіл* має п'ять значень: 1) «різновид меблів»; 2) «їжа, страви; харчі»; 3) «установа або відділ установи, що займається певними канцелярськими справами»; 4) «деталь верстата у вигляд горизонтальної дошки, що служить для закріплення заготовок під час їх обробки»; 5) «гора, височина з

плоскою вершиною та стрімкими схилами». Друге, третє, четверте і п'яте значення є похідними від першого» [Кочерган. – ЗМ. – С. 126].

Радіа́льно-ланцюжко́ва полісемі́я – багатозначність слова, яка «поєднує …два …типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність. Наприклад, у слові *зерно* виділяють п'ять значень: 1) «насіння рослин» (*конопляне зерно, кава в зернах*); 2) «дрібний плід хлібних злаків» (*торгувати зерном, зібрати хліб до зерна*); 3) перен. «зародок, початок чого-небудь» (*зерно теорії, зерно поетичного дару*); 4) «окрема дрібна часточка якої-небудь речовини; крупинка, краплинка» (*зерно піску, зерно золота*); 5) перен. «невеличка часточка, крихітка чого-небудь (*зерно правди, зерно надії*)». Змішані радіально-ланцюжкові структури мають надзвичайно широку варіативність» [Кочерган. – ЗМ. – С. 126].

Реє́стр – «упорядкований згідно з визначеним критерієм чи критеріями список словникових одиниць, що підлягають опису, поясненню, з'ясуванню, перекладу тощо. Реєстр можуть формувати одиниці будь-якого мовного рівня: морфеми (у морфемних або граматичних словниках), лексеми, фраземи, синтагми, цитати та ін.» [Демська. – С. 24].

Реєстро́ві одини́ці – «одиниці, що формують, творять реєстр словника. Кожна реєстрова одиниця паралельно є елементом мікроструктури словника – заголовковою одиницею, пояснюваним» [Демська. – С. 25]. Див. **вока́була, заголо́вкова одини́ця**.

Релігі́йне (церко́вно-кни́жне) джере́ло похо́дження фразеологі́змів – релігійні писемні пам'ятки, які стали основою формування стійких одиниць. ФО такого типу поділяють на: «а) Біблійні: *валаамова ослиця; випити чашу до дна; вогненні слова; голос (глас) вопіющого (волаючого) в пустелі; єгипетська робота; єрихонська труба; притча во язицех; …книга життя; козел відпущення; манна небесна; наріжний камінь; …пісня пісень…*; б) Євангельські: *…блудний син; вовк в овечій шкурі; …співати Лазаря; лепта вдовиці; ловці душ; нести хрест; лікарю, зцілися*

сам!; тернистий путь; терновий вінок (вінець); тридцять срібняків (серебренников)...» [СУЛМ Л і Ф. – С. 354].

РЕМА́РКА – «лексикографічний засіб вказівки на нормативну / ненормативну, стилістичну або іншу специфіку пояснюваного. Використання ремарок передовсім покликане потребою експлікації норми, чи точніше – позначення того, що від неї відхиляється» [Демська. – С. 26].

Скажімо, «...найчастотнішими **стилістичними** ремарками у «*Словнику української мови*» у 20-ти томах є: *розм.*, *перен.*, *діал.*, *заст.*, *спец.*, *рідко*. Напр.: **АБИ́ЩИЦЯ,** і, *ж., розм.* Річ або справа, що не має ніякої цінності чи значення; дрібниця, дурниця; **БАКША́,** і́, *ж., діал.* Баштан; **АДВОКА́Т,** а, *ч.* 2. *перен.* Людина, яка заступається за кого-небудь, захищає когось; **ВАКА́ЦІЇ,** ій, *мн., заст.* Канікули, перерва в роботі навчальних закладів, установ; **БА́БРАТИ,** аю, аєш, *недок., рідко.* 1. *що, чим.* Бруднити, мазати.

Галузеві ремарки, позначаючи нормативні терміноодиниці (напр., *біол., геол., інформ., лінгв., мед.* і т.ін.), наводяться при словах і термінологічних словосполученнях головним чином у тих випадках, коли з дефініції не можна чітко визначити галузь, до якої вони належать.

Напр.: **АДСОРБЕ́НТ,** у, *ч., фіз., хім.* Тіло, що своєю поверхнею поглинає, вбирає частинки газу або окремі складові частини розчину; **ГАЙМОРИ́Т,** у, *ч., мед.* Запалення слизової оболонки гайморової порожнини; **ДЕПОЗИТА́РІЙ,** ю, *ч., дипл., фін., юр.* 1. Фізична або юридична особа, що зберігає депозити. 2. Держава або міжнародна організація, що зберігає оригінальний текст міжнародного договору. 3. Сховище коштовностей та інших цінностей» [Чумак В. – iros@zeos.net].

РЕМІНІСЦЕНЦІЯ – «(від лат. reminiscentia – спогад) – відгомін у тексті якихось мотивів, образів іншого твору: *...Годуйте коней! Шлях їм далеченький. Пильнуйте славу полкових знамен. Полтаво! Засвіт встануть козаченьки. Ти припадеш їм знову до стремен. Так само засвіт встануть з полуночі. А ти за них, Полтаво, помолись. Лиш не заплаче свої карі очі та Марусенька, як було колись* (Л. Костенко) – перегук з відомою народною піснею, авторство якої приписують Марусі Чурай» [СУЛМ ЛФп. – С. 138].

Референ́т – «(від англ. refer – співвідносити, посилатися; лат. referens – той, що відносить) – об'єкт позамовної дійсності, який має на увазі мовець, коли вимовляє певний мовленнєвий відрізок» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 376].

«Одиничний предмет»; «окремий предмет чи позамовна ситуація» [Левицький. – С. – С. 7, 77].

«…Позначуваний словом конкретний предмет, реальний вияв денотата» [СУЛМ П. – С. 107-108].

Римарій – «(грец. рима – rhythmos – розмірність) – словник рим, уживаних у певній національній поезії відповідної історичної доби (напр., *Караванський С. Словник рим української мови / С. Караванський. – Львів, 2004*). Інша назва – **римівник**» [МФЕ. – С. 355].

«Римівники подають ряди слів або словоформ із тотожними чи співзвучними кінцевими частинами. Ці лексикографічні праці використовують поети з метою пошуку потрібних рим, а також спеціалісти з теорії літератури. Розрізняють: **загальні словники рим**, напр.: *Бурячок А. А. Словник українських рим / Бурячок А. А., Гурин І. І. – К. : Наук. думка, 1979. – 338 с.*; **словники рим окремих письменників**, напр.: *Діброва С. Словник рим Т. Г. Шевченка / С. Діброва. – Сімферополь, 2004*» [СУМ Ф. – С. 314-315]. Наприклад:

-інь 1. *Ім.*: а) *наз.-зн. одн.* Амінь, безгомінь, бистрінь, величінь, височінь, волосінь, гарячінь, гладінь, глибінь, глибочінь, голубінь, далечінь, жарінь, Ірпінь, курінь, оплінь, рінь, (пів)тінь, тлінь, цвітінь, чекмінь, черінь, широчінь, ячмінь; б) *род. мн. див.* **-іння**.

2. *Дієсл. нак. сп. 2 ос. одн. див.* **-інити, -інути**.

3. *Присл.* В(у)далечінь, в паро-водно-кінь, опостінь, пре́цінь.

4. *Виг.* Дінь, (дзінь-)дзінь, цвірінь.

Див. ще **-ін, -инь; -бі, -ді, -кі, -лі, -мі** *та ін.*

(БГСУР, с. 227).

Римівни́к. Див. **рима́рій.**

Рі́вні мо́ви – «складові частини, автоматичні механізми мовної системи, кваліфікуються як підсистеми, що становлять систему мови… Кожен рівень має свій тип одиниць, свою сферу мовного простору і своє функціональне навантаження. Найчастіше виділяють 4 основних Р.м..: фонологічний (одиниця – *фонема*),

морфологічний (одиниця – *морфема*), лексичний (одиниця – *лексема*) та синтаксичний (одиниця – *речення*). Названі рівні мови мають ієрархічні відношення: одиниці кожного попереднього рівня є будівельним матеріалом для одиниць наступного рівня» [Карпенко. – УМЕ. – С. 513].

«…Підсистеми мови, які встановлюються у процесі дослідження мови в різних аспектах і розглядаються в їх ієрархічному зв'язку. Основні мовні рівні такі: фонологічний, морфологічний, синтаксичний, лексичний… Лексеми, лексичні варіанти слів вивчаються на рівні лексико-семантичному. Виділяють також морфонологічний, словотворчий і фразеологічний мовні рівні» [Ганич. – С. 238].

«…Складові частини структури мови (яруси), кожна з яких характеризується сукупністю відносно однорідних одиниць і набором правил, що регулюють їх використання і групування в різні класи й підкласи, і знаходиться в ієрархічних відношеннях щодо інших (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний рівні)» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 376].

Розмі́рно-оці́нна ле́ксика – «вказує на розмір предмета, ступінь вияву ознаки, дії, напр.: *горбок, дубище, височенний, дупцювати, носюра*» [СУМ Ф. – С. 274].

Розмо́вна (наро́дно-розмо́вна) ле́ксика – «слова, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 522].

«Слова і вирази, що вживаються у сфері невимушеного розмовно-побутового спілкування і своїм емоційно-оцінним, стилістичним забарвленням протиставляються нейтральним лексичним засобам. До Р.л. належать емоційно-експресивні назви осіб (*базікало, лежень, мудрагель, ведмідь*), оцінні назви дій, станів (*плентатися, витрішки продавати, давати хропака*), ознак, властивостей (*губатий, язикатий, засмальцьований*) тощо. Р.л. належить до словника літературної мови, тобто відповідає літературній нормі в її стилістичному вияві» [Єрмоленко. – УМ. – С. 149].

«Функціонує в живому розмовному мовленні і характеризується

наявністю конотативних сем розмовності, фамільярності, іронічності, зневажливості, пестливості, розмірно-оцінності, лайливості і вульгарності. Розмовна лексика теж є значною мірою унормована, але відрізняється від літературної усним функціонуванням» [СУМ Ф. – С. 273]. Див. **власне розмовна лексика, фамільярна лексика, іронічна лексика, зневажлива лексика, пестлива лексика, розмірно-оцінна лексика, лайлива (вульгарна) лексика**.

Розмовний стиль – «різновид усного літературного мовлення, який виконує функцію повсякденного спілкування людей на виробництві й у побуті, в особистому і громадському житті» [Ганич. – С. 244].

«…Один з функціональних стилів літературної мови. Сфера використання – усне повсякденне спілкування у побуті, на виробництві. Основне призначення – бути засобом невимушеного спілкування, живого обміну думками, з'ясування побутових стосунків. Основні ознаки: усна форма спілкування, непідготовленість до комунікації, використання позамовних чинників (ситуація, рухи, жести, міміка), лаконізм, емоційні реакції. Основні мовні засоби: багатство емоційно-експресивної лексики, суфіксів суб'єктивної оцінки, можливі діалектизми, просторічна лексика.., жаргонізми. Синтаксис розмовного стилю своєрідний: використовуються неповні речення, слова-речення. Типовими формами мовлення є усні діалоги і полілоги» [СКМ. – С. 58].

Розмовно-побутовий стиль. Див. **розмовний стиль.**

Розширення значення слова. Див. **семантизація.**

«Розщеплення» фразеологічних одиниць – «вичленовування з них чи породження на їх основі нових, структурно відмінних, фразеологічних утворень. Наприклад, відоме прислів'я *За двома зайцями поженешся – жодного не спіймаєш* стало першоджерелом виникнення дієслівних фразеологічних одиниць: *гнатися (полювати) за двома зайцями; убивати, убити двох зайців*. Давній народний афоризм *«Хто топиться, той і за соломинку вхопиться»* став основою створення нових фразеологізмів *хапатися (вхопитися) за соломину (соломинку);*

рятівна соломинка; соломинка порятунку; як потопаючий за соломину...» [СУЛМ Л і Ф. – С. 396].

Русизм (росіїзм, росіянізм) – «різновид запозичення; слово, його окреме значення, вислів, граматична форма тощо, запозичені з російської мови або утворені за її зразком: *...дівчинушка, ...співставлення, мебель*»... [Ґжакевич. – УМЕ. – С. 526].

«...Значну кількість [русизмів] становлять лексеми, засвоєні українською мовою за допомогою калькування. До них належать суспільно-політичні терміни, слова на позначення соціально-економічних явищ, предметів виробництва та інших реалій, а саме: *багатоверстатник, вантажообіг, виробничник, відмінник, вогнегасник, гучномовець, держплан, колгосп, місяцехід, напівпровідник, радіомовлення*» [СУЛМ П. – С. 178-179].

«Вплив російської мови став помітним, починаючи з XIX ст., і особливо помітився у 20-80-х рр. XX ст. З російської мови запозичено слова *самовар, лящ, нагідки, мужик, чиновник, начальник, община, артіль, ...рудник, підрядчик, більшовик, меншовик.* Багато слів ...було засвоєно у вигляді кальок: *...книгосховище, ...висуванець, ...обліковець, п'ятирічка, виконком, ...радгосп, виконроб* та ін.» [Ющук. – С. 203-204].

«Нині українська мова почала звільняться від росіянізмів, але певна частина їх, яка не мала точних відповідників в українській мові, залишилася, напр., *бетономішалка, бомж, духовка, ...затвор, наручники, ...паровоз, пилосос, сищик, спецназ, угон...*» [СУМ Ф. – С. 262].

С

Самостійні слова. Див. **повнозначні слова.**

Селективний словник – лексикографічна праця, що «...обмежує відбір залежно від обсягу і призначення словника (напр., *тлумачний словник іншомовних слів, орфографічний словник складних випадків правопису* тощо)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 610].

Сема – «(грец. σῆμα – знак) – мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне

чи граматичне значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць. Синонімічні назви: **маркер, елементарний смисл, семантичний множник, компонент значення**. Так, значення слова *депеша* складається з таких С., як: 1) 'повідомлення', 2) 'офіційність', 3) 'терміновість'» [Кочерган. – УМЕ. – С. 530].

«…Найменший (мінімальний) компонент змісту слова, який співвідноситься з мінімальним компонентом плану вираження – морфемою і є її змістом» [МФЕ. – С. 368].

«Мінімальна одиниця плану змісту»; «мінімальна смислова одиниця – «фігура», «семантична ознака», «компонент», … …«ноема», «семантичний маркер» [Левицький. – С. – С. 85-86].

«…Специфічним чином структурована мовою множина елементів відображеної дійсності, яка не має корелята в плані вираження…» [Левицький. – АМВЛС. – С. 32].

«…Найменша операціональна семантична одиниця, яка не пов'язана з планом вираження у структурі знака і виявляється у порівнянні зі значеннями інших співвідносних з ними знаків» [СУМ Ф. – С. 214].

Се́ма культу́рна – «з позицій компонентного аналізу дрібні й достатньою мірою універсальні складові лексичного значення слова, які не мають спеціальних формальних засобів вираження і віддзеркалюють національно-культурну специфіку реалії, позначену цим словом» [Бацевич. – С. 152]. Див. **ідіоетні́чний інтерпретаці́йний компоне́нт (компоне́нт сло́ва етнокульту́рний, компоне́нт сло́ва націона́льно-культу́рний).**

Семанте́ма – «семантична структура багатозначного слова.., що містить декілька семем, структури значення яких включають певну кількість сем» [Левицький. – АМВЛС. – С. 14]. Див. **полісема́нт (багатозна́чне слово).**

Семантиза́ція – «збільшення семантичного обсягу слова в процесі його історичного розвитку або вживання слова в мовленні. Найчастіше відбувається розширення значення в результаті перенесення найменування за функцією, за подібністю ознак, за суміжністю тощо. Наприклад, *стріла* – тонкий стрижень, що використовується для стрільби з лука, і *стріла* – рухома частина підіймально-навантажувальних машин…» [Ганич. – С. 245].

«…Розширення обсягу вживання виступає в тих випадках, коли в новому вживанні слово охоплює більше коло понять (уявлень), тобто може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніше (за Л. Булаховським). Так, розширило в українській мові своє значення слово *основа*, яке спочатку означало «поздовжні нитки для тканння», а тепер має значення «джерело, головне, на чому ґрунтується щось, що є суттю чогось» (І), «внутрішня, опорна частина предметів» (ІІ), «вихідні головні положення чогось» (ІІІ), … «частина слова»…» [Лисиченко. – С. 37].

«…Виявлення значення мовної одиниці, її змісту у процесі філіації» [Демська. – С. 29].

«Поява нових значень лексеми… Прикладом семантизації є всі багатозначні слова, які спочатку мали одне значення і набули інших у процесі розвитку мови» [СУМ Ф. – С. 210-211]. Див. **філіація.**

Семáнтика – «(фр. semantigue, гр. semantikos – означальний, від sema – знак), – «1) план змісту в мові.., що складається із значень мовних одиниць різних рівнів..; 2) значення мовної одиниці; 3) розділ мовознавства, що вивчає план змісту в мові, значення мовних одиниць; 4) у семіотиці – один із основних аспектів знака (відношення знака до позначуваного об'єкта – на відміну від синтактики і прагматики) і, відповідно, один з основних розділів семіотики як науки» [Тараненко. – УМЕ. – С. 530].

«1) Наука про значення слів і виразів та зміну цих значень; 2) значення мовних одиниць – слів, словосполучень, фразеологічних зворотів, речень» [Єрмоленко. – УМ. – С. 151].

Семáнтико-стилістичні (понятійно-стилістичні) синóніми – «це синонімічні слова, що відрізняються і додатковими значеннєвими відтінками, і стилістичною забарвленістю: *…гарний, хороший, славний, прекрасний…*» [Ганич. – С. 250].

«Синоніми.., що розрізняються значеннєвими відтінками, семантичним обсягом, емоційно-експресивним забарвленням, наприклад, *поганий, гидкий, бридкий, осоружний, паскудний, мерзенний*» [СУМ Л і Ф. – С. 70].

Семантична класифікація фразеологізмів – це система розподілу фразеологічних одиниць на групи, побудована основі ієрархізації «семантичної спаяності» стійких сполук. Наприклад, «академік В. Виноградов подав … три типи ФО: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення. М. Шанський до названих …типів додає фразеологічні вирази. Названі В. Виноградовим та М. Шанським класифікаційні групи розширили Л. Ройзензон та І. Абрамець, виділивши п'ятий тип – фразеологічні суміщені омоніми. Г. Удовиченко дещо видозмінив класифікацію В. Виноградова, виділивши ідіоми, фразеологічні вирази та фразеологічні сполучення» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 122-124].

Семантична структура слова – «структурна сукупність лексико-семантичних варіантів слова, які перебувають стосовно один одного в епідигматичних відношеннях семантичної деривації» [Левицький. – АМВЛС. – С. 33].

«…Сукупність усіх значень слова» [СУЛМ Л і Ф. – С. 15].

Семантичне поле. Див. **лексико-семантичне поле.**

Семантичний множник. Див. **сема.**

Семантичний простір слова – це особливості «реалізації слова та функціонування його на різних рівнях мови: з'ясування його етимології, семантичної структури слова та можливості розширення її в текстах, насамперед фольклорному, а також художньому, в різні історичні періоди; виявлення словотвірних потенцій слова (які похідні утворюють від нього і які семеми реалізують у цих похідних); вивчення входження слова до фразеологічної одиниці, виявлення їхньої етимології для з'ясування первісної мотивації; аналіз синтагматичних зв'язків слова, тобто його сполучуваності з іншими словами в реченні тощо. Отже, семантичний простір слова – це вся сукупність його значень, що функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямах розгортання його семантики» [Скаб. – С. 6-7].

Семантичний словник – «словник, у якому витлумачено зміст лексичних одиниць і їхні семантичні зв'язки з іншими

лексичними одиницями; слова в семантичному словнику групуються навколо якоїсь ідеї подібно до того, як то є в ідеографічному словнику, але на відміну від ідеографічного словника у ньому дається додаткова семантична інформація про лексичну семантику, в тому числі відомості про семантичні множники (семи) в кожній лексичній одиниці, їхню кількість, встановлену за допомогою частотних показників, та відносну вагу дефініції» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 377]. Напр.: *Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / І. Огієнко. – Вінніпег, 1979-1995. – Т. 1-4*; або: *Пещак М. Украинский семантический словарь / Пещак М., Клименко Н., Карпіловська Є. – К., 1990.*

Семантичні діалектизми (лексико-семантичні діалектизми) – діалектизми, які «відрізняються від нормативно вживаних у літературній мові слів лише своїм значенням (*чудно* ‘незручно’, *тісний* ‘сутужний’…)» [Гриценко. – УМЕ. – С. 136].

«…Слова загальнонародної мови, які в місцевих говорах відрізняються значенням і сферою вживання. Таким чином, поза контекстом такі слова звичайно не сприймаються як відхилення від загальнонародної норми… Пор. *верх – димар.., душа – середина кавуна, звичайно найсмачніша* та ін.» [СУЛМ Л і Ф. – С. 189-190].

«…Це слова-омоніми до літературних лексем, тобто це лексичні одиниці загальнонародної мови, які в місцевих говірках уживаються в іншому значенні: *склеп* – 'крамниця'» [СУЛМ ЛФп. – С. 93].

Семантичні омоніми – «омоніми, що виникли в результаті розходження значень полісемантичного слова. Із цим способом їх виникнення тісно пов’язане явище конверсії, тобто переходу слів з однієї частини мови в іншу (зокрема, субстантивація, ад’єктивація, перехід повнозначних слів у службові частини мови)» [Лисиченко. – С. 59]. Наприклад, *лютий* (прикм., ім.); *печений* і *печений* (дієпр., прикм.); *коло* (ім., прийм.).

Семантичні синоніми. Див. **ідеографічні синоніми.**

Семасіологія – «(від грец. σημασία – значення і λόγος поняття, вчення) – 1. Те саме, що семантика (переважно щодо

лексичної семантики)… 2. Теорія значення…» [Тараненко. – УМЕ. – С. 533].

«Проблеми сучасної семасіології – визначення лексичного значення, вивчення синтагматичних і парадигматичних відношень в лексиці, семантичної структури слова, причин і видів зміни лексичного значення, видів мотивованості слова і т.п.» [Левицький. – С. – С. 10].

«…Аспект лексичної семантики, в якому значення вивчається від плану вираження до плану змісту… Термін уведений …німецьким ученим Х. Рейзігом» [СУЛМ ЛФп. – С. 39].

Семе́ма – «мовна одиниця плану змісту, яка співвідноситься з морфемою (мінімальною одиницею плану вираження) і становить сукупність компонентів її значення (сем)» [Ганич. – С. 247].

«…Одиниця змісту (значення), яка може бути виражена будь-якою формою. С. належить тільки до плану змісту і не може ототожнюватися з конкретними мовними одиницями. С. складається із сем і порівняно з останніми виступає змістовою одиницею вищого ступеня абстракції. Як і сема, С. використовується в дослідженнях семантичного поля слів, у виявленні їхньої подібності й значеннєвої різниці» [Єрмоленко. – УМ. – С. 152].

«Система значення семеми складається, за В.Г. Гаком, із багатьох сем: із архісеми родового значення (тобто класеми) та диференційних сем видового значення чи потенційних сем, що відображають подібні характеристики денотата» [Левицький. – АМВЛС. – С. 33].

«…Окреме значення слова, розглянуте на семічному рівні, тобто в системі мови» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 377].

«…Зміст, елементарне значення, яке реалізується в мовленні (тексті). Семеми мають комунікативний, соціальний характер. У словниках вони подаються як окремі значення багатозначних слів» [СУЛМ ЛФп. – С. 26].

«…Формально-змістова лексична одиниця, яка є реалізацією лексеми у процесі мовлення. У мовленні завжди реалізується тільки одне з можливих значень лексеми – семема, або лексико-семантичний варіант» [СУМ Ф. – С. 210]. Див. **ле́ксико-семанти́чний варіа́нт (ЛСВ).**

Сентéнція – «(від лат. sententia – думка) – афоризм, що має повчальний зміст» [СУЛМ ЛФп. – С. 138]. Напр.: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати...* (Л.Костенко).

Сигніфікáт – «(від лат. significatio – значення, смисл) – сукупність інтуїтивно сприйнятих ознак чи, по-іншому кажучи, «типізоване уявлення» про клас предметів»; «сукупність ознак класу предметів» [Левицький. – С. – С. 73].

«...Це диференційні найбільш суттєві для класу предметів ознаки, точніше, їх сукупність. Сигніфікат проявляється через відношення знака до відповідного поняття: зі змісту поняття вибирають диференційні ознаки, за допомогою яких одна лексична одиниця відрізняється за своїм змістом від інших. Сигніфікат становить ядро лексичного значення...» [СУЛМ ЛФп. – С. 32].

«Означуване поняття (сигніфікат) пов'язане або з одиничним предметом називання (денотатом), або з класом предметів називання (референтом)» [СУМ Ф. – С. 205]. Див. **ядро́ лексúчного значення.**

Сингармонíзм – «(грец. syn – разом і harmonia – зв'язок, співзвучність) – характерний здебільшого для тюркських мов фонетичний процес уподібнення (асиміляції) наступних голосних звуків афіксів попереднім голосним звукам кореня – основ того самого слова. Сингармонізм спостерігається і в тюркізмах, які засвоєні українською мовою: *барабан, капкан, мечеть, сагайдак, сургуч, чубук*» [Ганич. – С. 248-249].

Синéкдоха – «(грец. συνεκδοχή, букв. – співвіднесення, співрозуміння, від συν – разом і εκδοχή – прийняття, пояснення, тлумачення) – вид метонімії, що ґрунтується на суміжності кількісного характеру при відношеннях між цілим або взагалі чимось більшим і його частиною або взагалі чимось меншим, між певною сукупністю і її окремим елементом. За допомогою С. щось ближче, вужче може виступати як знак дальшого, ширшого (*копійка* – гроші взагалі, *хліб* – харчові продукти і взагалі засоби до існування) і, навпаки, дальше – як знак ближчого (*твар* «створіння, те, що створене: предмет, істота» – у значенні «обличчя»)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 537].

«...Троп, побудований на кількісній заміні: однина вживається

замість множини, частина замість цілого, видова назва замість родової: *А **буде син** і **буде мати**, / і будуть люде на землі* (Т. Шевченко)» [Пономарів. – С. 45]. Інші приклади: *сто шабель (сто бійців), сто голів худоби (сто тварин), побілити кімнату (стіни кімнати), заклеїти вікна (рами вікон).*

Синкретизм – «(грец. συγκρητισμος – з'єднання) – формальне нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів… С. на лексико-семантичному рівні – це позиційно зумовлена нейтралізація значень полісемічної одиниці. Виникає внаслідок асоціації кінцевого числа альтернативних значень з тим же фонетичним словом. Так, у реченні «*На зеленому горбочку У вишневому садочку Притулилася хатинка*» (Леся Українка) слово *зелений* одночасно реалізує два значення «покритий зеленню» і «кольору зелені», тому що ці два значення покривають одне одного: має зелений колір, тому що заріс зеленню (травою, кущами тощо)» [Кочерган. – УМЕ. – С. 538-539].

Синоніми – «(від грец. συνώνυμος – однойменний) – слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності)..: «*Все… **мучить**, **гризе** і **точить** душу*» (Н. Кобринська)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 539].

«Слова, що є назвами одного й того самого поняття, мають спільне основне лексичне значення, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами. Напр.: *завірюха, метелиця, заметіль, пороша* та ін.» [МФЕ. – С. 374].

«Слова, що співвідносяться з тим самим поняттям, мають одне загальне значення, але різняться відтінками лексичного значення, стилістичним забарвленням, сполучуваністю з іншими словами» [Єрмоленко. – УМ. – С. 153].

«Значення синонімів ототожнюються за основним предметно-понятійним ядром і протиставляються за деталями характеристики

поняття або іншими семантичними компонентами слова. Цих додаткових відтінків досить, щоб розмежувати лексичне значення, значимість двох слів у мовній системі, але не достатньо для протиставлення двох понять. Так, слова *поганий* і *гидкий* називають одну й ту ж негативну ознаку, отже, ототожнюються за предметно-логічною віднесеністю, але відрізняються мірою виявлення ознаки. *Гидкий* при зіставленні із словом *поганий* виявляє вищий ступінь ознаки. Цей відтінок протиставляє дві лексеми, але не протиставляє понять...» [Лисиченко. – С. 69]. Див. **абсолю́тні синоні́ми, ідеографі́чні (поняттє́ві, семанти́чні) синоні́ми, контекстуа́льні (текстуальні) синоні́ми, семантико-стилісти́чні синоні́ми, стилісти́чні синоні́ми, спільнокорене́ві синоні́ми, перифра́зи, евфемі́зми.**

Синоні́мів слова́рик – «словник, що подає ряди синонімів, переважно за алфавітним розташуванням їхніх домінант. С.с. містить або тільки лексичні синоніми (із залученням словотвірних), або лексико-фразеологічні, або тільки фразеологічні...

Є також перекладні С.с, в яких до синонімічного ряду однієї мови добирається відповідний ряд іншої мови (напр., *Русско-украинский словарь синонимов / под. ред. Н. Н. Пилинського. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.*). Але звичайно С.с. — це одномовні словники. За способом подання матеріалу бувають С.с. кількох типів – від суто реєстраційних, тобто синонімічних словопокажчиків без тлумачень, стилістичних та граматичних характеристик, ілюстрацій тощо, до докладніших словників пояснювального типу. С.с. різняться також за розумінням синонімії і, відповідно, за охопленням синонімів: від досить широкого трактування, характерного, зокрема, для сучасних зарубіжних С.с. з їх градацією синонімічності від «справжніх» синонімів до «аналогічних» або «псевдосинонімів» (напр., при слові «*гора*» подаються «*вершина*», «*пік*», «*горб*», «*вулкан*» та ін.), до вужчого» [Тараненко. – УМЕ. – С. 589].

Словник, «...у якому подаються ряди слів, що перебувають в синонімічних відношеннях, тобто близьких або тотожних за значенням лексем (напр.: *Словник синонімів української мови : в 2-х томах / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999–2000*). Словникові статті у С.с. найчастіше містять або **лексичні** синоніми із залученням словотвірних, або

фразеологічні. Відомі й лексико-фразеологічні словники синонімів. С.с. можуть бути: **перекладні**, у яких до синонімічного ряду однієї мови добирається відповідний синонімічний ряд іншої; **тлумачні**, в яких подаються синоніми із тлумаченням їх значення (в українській лексикографії відсутні)» [СУМ Ф. – С. 307]. Наприклад:

> **МИ́ЛУВАТИ**, жаліти, щадити, дава́ти пі́льгу, *ю.* АМНЕСТУВАТИ; (*смертника*) дарувати життя *кому*; *д-к* **що** */мн.* **хто/ ми́лує**, звиклий /ста́вши/ ~, згодний пощади́ти, ми́лостивець, *п-к* МИЛОСТИВИЙ, *ст.* ми́луючи.
>
> **МИЛУВА́ТИ**, ГОЛУБИТИ; (*око*) тішити, звеселя́ти, ра́дувати; *д-к* **що** */мн.* **хто/ ми́лує**, ста́вши /зви́клий/ ~, *п-к* пестли́вий, голубли́-, лагі́дний, ніж-, ще́дрий на ла́ску /пе́стощі/, *ст.*
>
> (ПССУМ, с. 198).

Синоні́міка – «1. Розділ лексикології, що вивчає синоніми. 2. Сукупність синонімів певної мови» [МФЕ. – С. 374].

Синоні́мічна анало́гія – вид аналогії, у результаті якої «всі члени синонімічної групи перебирають на себе значення, властиве спочатку одному із слів. Так, у синонімічній групі *нива – поле – лан* значення «оброблена земля» спочатку мало тільки слово *нива*, а під його впливом і слова *лан* та *поле* придбали цей семантичний компонент» [Лисиченко. – С. 90].

Синоні́мічна гру́па – «мікросистема більшої або меншої складності, усі елементи якої організовані певним чином… Центром у цій мікросистемі є домінанта, або опорне слово… У структурі синонімічної групи, як і в інших елементах мовної системи, відбуваються динамічні процеси, що приводять до певних історичних змін.., може збільшуватися або зменшуватися кількість слів, значення яких входять до її складу». «Можемо виділити два простих типи структури синонімічної групи: синонімічний ряд і синонімічне гніздо» [Лисиченко. – С. 85-87]. Див. **синоні́мічна диференціа́ція, синоні́мічна конкуре́нція, синоні́мічна анало́гія.**

Синоні́мічна диференціа́ція – це процес розвитку семантики двох синонімічних слів, унаслідок якого відбувається розмежування їх значень. «У результаті синонімічної диференціації

один із синонімів може спеціалізувати своє значення і втратити синонімічні зв'язки з даною групою слів. Така диференціація відбулася, наприклад, між словами *чоловік* і *людина*. У давньоруській мові вони виступали як синонімічні, в українській же слово *людина* зберегло своє загальне значення, а *чоловік* стало означати тільки людину чоловічої статі» [Лисиченко. – С. 89].

Синонімічна конкуренція – це процес звуження функціонування одного з двох синонімічних слів, який «полягає в тому, що з двох синонімічних слів одне … залишається в діалектному мовленні або в словниковому складі літературної мови тільки як слово із експресивно-синонімічним значенням, або ж зовсім виходить з ужитку… Із синонімічної пари *плече – рамо* в українській мові збереглось перше слово, а друге вживається тільки у формі множини у книжних стилях – *рамена*» [Лисиченко. – С. 90].

Синонімічне гніздо (СГ) – це члени синонімічної групи, синонімічно пов'язані безпосередньо з домінантою, «у зв'язки між собою члени такої групи вступають опосередковано через домінанту. Наприклад, у групі слів *жити, мешкати, водитись* домінантою є *жити* у значенні «перебувати, проживати де-небудь»… Ця синонімічна група створює не ряд, а гніздо, бо слова *мешкати* і *водитися* пов'язані між собою тільки через домінанту *жити*» [Лисиченко. – С. 85].

Синонімічний ряд (СР) – «група слів або фразеологізмів, об'єднаних спільним значенням: *ледар – лежень, ледацюга, лінюха, дармоїд, баглай, лайдак, нероба, ледащо, лінюх, ні грач ні помагач, такий побожний, що другий день святкує*. Якщо слово багатозначне, то кожне його окреме значення входить у різні С.р.: *великий, видатний, геніальний поет* і *великий, здоровенний камінь*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 154].

«Синонімічний ряд становлять слова, пов'язані між собою відношенням градації: кожний наступний член групи виражає більшу міру виявлення певної характеристики, ніж попередній. Синонімічні ряди утворюють зокрема такі смислові типи синонімів: а) ідеографічні синоніми, що відрізняються різним ступенем вияву ознаки, дії чи властивості: *поганий, гидкий, бридкий, паскудний*..; б)

експресивні синоніми, що відрізняються оцінним елементом: *хитрий, лукавий, підступний*… Кожний член синонімічного ряду пов'язаний не тільки з домінантою, а і з суміжними словами, для виявлення точного значення кожного з яких необхідно знати їх послідовність у синонімічній групі. Слова синонімічного ряду менш обмежені у взаємозамінності, ніж в інших типах синонімічних груп. У синонімічному ряду, компоненти якого протиставляються оцінним елементом (який, як відомо, може бути позитивним і негативним), слова можуть розташовуватися в двох напрямках щодо домінанти – у висхідному (позитивне забарвлення) і у спадному (негативне забарвлення). Так, у ряду *обличчя, лице, пика, морда* в центрі домінанта *обличчя*, інші ж слова будуть стояти в порядку градації ліворуч (негативний) і праворуч (позитивний) від нього: *морда ← пика ← обличчя → лице*» [Лисиченко. – С. 85].

«…Мінімальна, базова одиниця реалізації відповідного значеннєвого відношення між словами і, безперечно, може кваліфікуватися як своєрідна парадигматична єдність у складі лексичної системи мови.., напр.: *іти – рухатися – пересуватися – прямувати – простувати – ступати – крокувати – маршірувати – брести – тюпати – плентатися – шкандибати – шкутильгати – човгати – чвалати – дріботіти – пливти – сунути*» [СУЛМ П. – С. 146].

«Синонімічні ряди складаються із слів, що мають однакове лексичне значення. Другою обов'язковою умовою для поєднання слів у синонімічні ряди є наявність у них спільних основних граматичних значень, належність їх до однієї лексико-семантичної категорії» [СУМ Л і Ф. – С. 77].

Синоні́мія – «(від грец. συνώνυμος – однойменний) – збіг мовних одиниць (морфем, слів, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій) в основному значенні при збереженні відмінностей у значеннєвих відтінках і стилістичному забарвленні» [МФЕ. – С. 374].

«…Вид парадигматичних відношень, що полягає в замінності певних знаків у близьких чи ідентичних контекстах» [Левицький. – АМВЛС. – С. 33]. Розрізняють синонімію лексичну (див. **синоні́ми**), фразеологічну (див. **фразеологі́чні синоні́ми**) та синтаксичну (тотожність синтаксичних конструкцій), словотвірну (тотожність афіксів).

Синóпсис – «етимолого-семантична інформація, тобто вказівка на мову-джерело лексикографованої одиниці, як правило, лексеми або фраземи, та її графічне оформлення у мові-джерелі (напр., до лексикографія: з грец. **λεξιχός** – словесний і **γράφω** – пишу)» [Демська. – С. 26].

Синтагма́тика – «один із двох системних аспектів у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто закономірності сполучуваності мовних одиниць. Протилежна парадигматиці… Термін «синтагматика» зрідка вживається в інших значеннях: 1) вчення про членування мовлення на синтагми; 2) перша фаза дослідження мови, що полягає у послідовному поділі тексту на менші лінійні одиниці; 3) вчення про словосполучення, а також про речення у разі інтерпретації його як різновиду синтагми» [Кочерган. – УМЕ. – С. 545].

«…Тип просторових лінійних відношень знаків у мовленнєвому ланцюжку» [Левицький. – АМВЛС. – С. 33].

Синтагмати́чні відно́шення сло́ва – «відношення співіснування і послідовності… (вісь послідовності мовних одиниць у мовленнєвому потоці, вісь сполучень мовних елементів)… На синтагматичних відношеннях будуються склади як сукупності фонем, слова як сукупності морфем, словосполучення як сукупності словоформ, речення як сукупності членів речення і складні речення як послідовності їхніх частин» [Кочерган. – УМЕ. – С. 545].

«…Відношення між словами, що виникають при послідовному включенні лексичних одиниць у тексті. Наприклад, значення іменника можуть відрізнятися характером присубстантивного керування: іменник *гігант* має два значення: 1) «велика на зріст людина, велетень», 2) «видатна в якій-небудь галузі людина». Друге значення виявляється тільки в сполученні з родовим відмінком іменника, що вказує галузь, у якій дана людина є видатною (гігант науки)» [Лисиченко. – С. 10].

«…Лінійне поєднання слова з іншими словами в реченні» [Левицький. – АМВЛС. – С. 33].

«…Це його лінійні, контекстні зв'язки, його сполучуваність,

напр.: *згайнувати (час), розтринькати (гроші), скалити (зуби)»* [Кочерган. – ЗМ. – С. 129-130].

«Синтагматичні відношення виявляються у закономірностях сполучуваності слів у лінійному ряду (у словосполученнях, реченнях). Слова визначають свій контекст і одночасно самі визначаються ним: значення слова не можна спостерігати безпосередньо, воно виводиться з тексту» [СУЛМ ЛФп. – С. 19].

Синтаксичний словник. Див. **граматичний словник.**

Синтаксично зумовлене значення слова – «лексичне значення, яке набуває слово лише в певній синтаксичній функції» [Ганич. – С. 88]. Напр.: ***Чатує*** *вітер на останнє листя старого дуба, що своїм корінням тримає схили урвища...* (Л. Костенко).

«У цьому випадку синтаксичні властивості слова як члена речення впливають на його семантичну характеристику. Синтаксично зумовленого значення найчастіше набуває слово, що вжите переносно для образної характеристики особи, явища, предмета, йому, як правило, властиве глибоке емоційне забарвлення – позитивне або негативне» [СУЛМ Л і Ф. – С. 31]. Напр.: *І відблиск щастя нам не приховати, Й* ***цвітіння*** *душ, як сніг, не обтрясти* (О. Слоньовська).

«Переносне значення, яке з'являється у слова при виконанні незвичної для нього функції в реченні… У розвитку таких значень досить суттєвою є роль контексту, який і зумовлює реалізацію потенційних семантичних можливостей слова» [СУЛМ ЛФп. – С. 37].

Синхронія – «(гр. σύγχρονος – одночасний) – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження. Синхронічний опис мови передбачає виявлення тенденцій в одночасному функціонуванні фонетичних, лексичних, граматичних та інших мовних одиниць, що утворюють цілісну систему. Синхронічна система динамічна, рухлива, тому аналіз мовних фактів із статичного погляду не виключає врахування варіантності мовних одиниць, які відображають і часові зміни в мові» [Єрмоленко. – УМ. – С. 156].

«1) Стан мови на певний момент (період) її розвитку. 2) Вивчення мови в цьому стані (в абстракції від часового чинника).

Антонім: **діахронія**» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 378].

«Часовий аспект мовної діяльності, що характеризує одночасовість системи не лише в дескриптивній статиці, а й у її еволюційній динаміці» [Левицький. – АМВЛС. – С. 33].

Синхро́нний слова́ник – лексикографічна праця, у якій «...представлена система мовних одиниць у їх статиці, тобто на окремому часовому зрізі. Залежно від кількості використаних мов С.с. поділяють на **одномовні** та **перекладні** (двомовні чи багатомовні)» [СУМ Ф. – С. 303].

Систе́ма мо́ви – «сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, які утворюють складнішу єдність, розглядувану з боку елементів – її частин» [Мельничук. – УМЕ. – С. 607].

«(Грец. systēma – ціле, що складається з частин; поєднання) – множинність елементів будь-якої природної мови, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність і цілісність» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 379].

Систе́мні відно́шення у фразеоло́гії – впорядковані взаємозв'язки між фразеологічними одиницями. «Деякі із системних відношень у фразеології представлені дуже широко (багатозначність, варіантність, антонімія, синонімія), … інші мають практично одиничні вияви (фразеологічна омонімія)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 88].

Сле́нг / Сле́нґ – «це практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, які виконують експресивну, оцінну (звичайно негативну) та евфемістичну функції». «Мовне середовище усного спілкування великої кількості людей, яке відрізняється від мовної норми»; «...різновид розмовної мови, яка оцінюється суспільством як підкреслено неофіційна («побутова», «фамільярна», «довірлива»). Сленгові властиво запозичувати одиниці арґо і жаргонів, метафорично переосмислюючи і розширюючи їх значення… Напр..: ***голова*** *– байда, балабас, дах, диня, казан, казанок, кабіна, качан, маклабан*» [Ставицька. – С. 40-42; 415].

Лексика, що «…відбиває грубувато-фамільярне, інколи

гумористичне ставлення до об'єкта мовлення і вживається переважно в умовах невимушеного спілкування. Наприклад, із молодіжного сленгу такі слова: *фуцан (шанований молодий чоловік), гуру (знаюча людина), крутелик («новий українець»), брамкар (охоронець, що стоїть на дверях, портьє)*» [СКМ. – С. 60-61].

Сле́нговий слова́ник. Див. **жарго́нний слова́ник.**

Слова́ давньоге́рма́нського похо́дження – лексеми, запозичені «із давньоверхньонімецької й готської мов..: *блюдо, броня, бук, верблюд, витязь, віск, дума, князь, котел, майстер, меч, лев, осел, хижа…* До старогерманізмів північного, або скандинавського, походження належать із сфери адміністративної та побутової лексики, а також із ділянки торгівлі, мореплавства тощо такі слова, як: *віра, клеймо, крюк, ...оселедець, тивун, ябеда, якір*, власні імена *Аскольд, Гліб, Ігор, Олег, Ольга*» [СУМ Л і Ф. – С. 131].

Слова́ з абстра́ктним зна́ченням – лексеми, які «вказують на поняття, які не можна сприйняти органами чуття, напр..: *бажання, думка, краса*» [СУМ Ф. – С. 209]. Див. **абстра́ктна ле́ксика.**

Слова́ з конкре́тним зна́ченням – лексеми, які «вказують на предмети, ознаки, процеси, які можна сприйняти органами чуття, напр.: *автомобіль, бджола, ліс, стіл*» [СУМ Ф. – С. 209].

Слова́-парази́ти – «зайві, повторювані слова, що не мають змістового навантаження у фразі, напр.: *значить, взагалі, от, да, ну, так би мовити, до речі, таким чином, знаєте, розумієте* та ін.» [Ленець. – УМЕ. – С. 562].

«Часто повторювані у висловлюванні слова чи словосполучення, які не несуть у собі ніякого смислового навантаження, так звані «порожні» слова. Таке явище спостерігається або в зв'язку з тим, що мовець вагається у виборі потрібного слова, або не наважується чи не може виразно, чітко висловити думку. Напр.: *ну, от, теє, того, значить* і т.ін.» [Єрмоленко. – УМ. – С. 161].

«...Слова чи словосполучення, які вводяться у висловлення, але не несуть у собі ніякого смислового навантаження... В окремих людей слова-паразити індивідуальні. ...Інколи слова-паразити разом зі вставним словами служать засобом створення мовної характеристики персонажа» [СКМ. – С. 61].

Слова́-си́мволи – «(грец. σύμβολον – умовний знак, прикмета, ознака) – слова з максимально узагальненим значенням на основі образної конденсації смислу, яке виявляється в контексті світоглядної традиції певного народу» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 379]. Напр., *калина, рушник*.

«Символ національно-культурний... – слово (вираз), який має усталені, обумовлені етнічною культурою асоціативні зв'язки з поняттям про певний «культурний предмет». С.н.-к. мають вирішальне значення для створення неповторної мовної картини світу певної національної лінгвокультурної спільноти» [Бацевич. – С. 153-154].

«Слова́рь украї́нської мо́ви» Б. Грінче́нка – «перекладний українсько-російський словник. Виданий 1907-1909 рр. у Києві у 4 томах за редакцією Б. Грінченка. Налічує близько 68 000 слів. У кінці 4 тому окремим додатком наводяться «Крестные имена людей». Це найповніший і лексикографічно найдосконаліший український словник до початку XX ст. Працю над словником розпочали ще Є. Тимченко і Б. Науменко, які впорядкували лексичний матеріал журналу «Основа» 1861-1862 рр. та пізніші лексичні нагромадження, 1897 р. опублікували (за російським правописом) перші аркуші (літери А-В) як додаток до журналу «Киевская старина». З 1902 р. до роботи над словником було залучено Б. Грінченка. Він використав праці багатьох кореспондентів журналу «Киевская старина», дібрав матеріали з творів художньої літератури і фольклорних джерел, частково послуговувався попередніми словниками подібного типу, додав значний власний матеріал (діалектні і фольклорні записи).

«Словарь української мови» став словником української живої мови. Тут поряд із загальновживаними словами фіксуються і діалектизми, часом вузьколокальні; вони здебільшого документуються. Українські реєстрові слова пояснюються російськими відповідниками чи описово, переважна більшість їх

ілюструється реченнями; при назвах рослин і тварин, як правило, наводяться їхні латинські наукові відповідники. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У передмові Б. Грінченко подав стислий, але досить докладний огляд історії української лексикографії.

Українська частина словника надрукована новим, спеціально для цього розробленим Б. Грінченком правописом, т.з. **грінчевичівкою**, що акумулювала все краще з попередньої української правописної практики і яка лежить в основі сучасного українського правопису» [Дзендзелівський. – УМЕ. – С. 610].

Словник – «1. Словниковий склад мови, лексика» [Тараненко. – УМЕ. – С. 563].

«Упорядкований в алфавітному чи тематичному порядку список заголовних слів, лексикографічно опрацьованих» [Єрмоленко. – УМ. – С. 161-162].

«1) Зібрання слів, розташованих у певному порядку (алфавітному, гніздовому, тематичному тощо), в якому з'ясовується значення мовних одиниць, наводиться різна інформація про них або переклад на іншу мову чи подаються відомості, що визначаються словами. С. відіграють велику роль у духовній культурі народу, в них відображені знання, якими володіє суспільство у певну епоху. С. виконують інформативну функцію (дають змогу прилучитись до знань) і нормативну функцію (допомагають оволодіти мовними нормами). Залежно від призначення мовного матеріалу і способів його опрацювання розрізняють **енциклопедичні С.** і **лінгвістичні** (філологічні) **С.** 2) Сукупність слів, які використовує конкретна мовна особистість» [СКМ. – С. 61-62].

«Певним чином організоване зібрання певних мовних одиниць, зазвичай слів, і приписаних до них коментарів, що описують особливості їхньої структури і / або функціонування, походження, перекладу з однієї мови на іншу / інші» [Демська. – С. 24].

«…Довідникове видання у формі книги чи компакт-диска (або іншого носія цифрової інформації), що містить зібрання слів або інших мовних одиниць з інформацією про їх будову, значення, написання, вимову, вживання, походження тощо чи з перекладом їх іноземною мовою» [СУМ Ф. – С. 298].

СЛОВНИКА́РСТВО – «1) практика укладання словників; 2) словники певної мови різного типу і статусу; 3) словникова індустрія» [Демська. – С. 22].

СЛОВНИ́К МІЖМО́ВНИХ ОМО́НІМІВ – лексикографічна праця, у якій «...дається зіставна семантична характеристика тих слів.., що повністю або частково збігаються за формою, але різняться змістом» [Кочерган. – РУМО. – С. 2].

Прикладами таких словників можуть бути наступні: *Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів / М. Кочерган. – К. : Академія, 1997. – 400 с.*; або: *Кононенко І. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / Кононенко І., Співак О. ; Ірина Кононенко (ред.) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К. : Вища школа, 2008. — 344 с.* Наприклад:

ГАРНІТУ́Р – GARNITUR

ГАРНІТУ́Р, -а, ч. Комплект, набір предметів. що мають спільне призначення; *пол.* komplet. *Меблевий, кухонний гарнітур. Він подарував їй гарнітур, що складається з кольє і сережок.*

GARNITUR, -и, ч. 1. Чоловічий костюм. *Jasny, ciemny, klasyczny, sportowy garnitur. Garnitur z importu. Garnitur z wełny.* 2. *рідко* ~ **гарнітур**. *Garnitur mebli, biżuterii. Garnitur czcionek.*

(УПС, с. 61).

СЛОВНИ́К МІЖМО́ВНИХ ПАРО́НІМІВ – лексикографічна праця, яка містить слова, що «...мають близьку фонетико-морфологічну форму і не збігаються за значенням» [Кононенко. – С. 6]. Наприклад: *Іванець Т. Ю. Схожі, але нетотожні: словник міжмовних омонімів та паронімів (за матеріалами укр. та рос. мов) / Т. Ю. Іванець ; Вінницький національний технічний ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2006. — 142 с.*; або: *Кононенко І. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / Кононенко І., Співак О. ; Ірина Кононенко (ред.) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К. : Вища школа, 2008. — 344 с.* Наприклад:

ДУХОВИ́Й – DUCHOWY

ДУХОВИ́Й, -а́, -е́. 1. Який приводиться в дію вдуванням струменя повітря (про музичні інструменти); *пол.* dęty. *Духовий оркестр. Духові інструменти.* 2. Який

діє за допомогою нагрітого повітря. *Духова піч, шафа, рушниця.*

DUCHOWY, -a, -e. 1. Пов'язаний із внутрішнім, психічним життям людини, моральним світом її; нематеріальний, духовний. *Rozwój duchowy. Kultura duchowa. Równowaga duchowa. Więź duchowa. Życie duchowe...* 2. Стос. до релігії, церкви, належний їм; стос. до духу, душі (в релігійному розумінні). *Duchowe posługi.*

(УПС, с. 86).

Словник мовця – «набір мовних одиниць (слів, фразеологізмів тощо), якими володіє мовець у всіх можливих комунікативних ситуаціях». [Бацевич. – С. 157]. Див. **ідіолект, тезаурус.**

Словник мовця активний – «лексичні одиниці, якими найчастіше користуються члени національної лінгвокультурної спільноти в усному і писемному спілкуванні, володіють ними продуктивно. С.м.а. – частина словникового складу мови, котра часто використовується в комунікації і пов'язана з найбільш суттєвими для певної національної лінгвокультурної спільноти реаліями, поняттями, ситуаціями, прецедентними феноменами культури» [Бацевич. – С. 157-158].

Словник мовця пасивний – «1. Частина лексичних одиниць мови, вживання котрих у мовленні, комунікації обмежене. С.м.п. служить лише для розуміння усного і писемного мовлення. 2. У психолінгвістиці – сукупність лексичних одиниць, котрі зрозумілі носієві мови (або тому, хто вивчає мову), але не вживаються ним у спонтанному мовленні, комунікації» [Бацевич. – С. 158].

«Словник української мови» в 11-ти томах – «перший в історії української лексикографії великий тлумачний словник, що відбиває стан української літературної мови від І. Котляревського до кін. 70-х рр. XX ст. Виданий 1970-1980 рр. у Києві. Містить 134 058 слів. Створений колективом учених Інституту мовознавства АН УРСР (І. Білодід, Л. Паламарчук, В. Русанівський, А. Бурячок, В. Винник, Г. Гнатюк, С. Головащук, Л. Родніна, Л. Скрипник, Т. Черторизька, Л. Юрчук та ін.) на базі кількамільйонної лексичної

картотеки. Крім загальновживаної лексики і фразеології, СУМ охоплює також значну частину лексичного складу мови, що відійшла до пасивного мовного фонду, але свого часу активно вживалася і тому засвідчена як у фольклорі, так і в творчості майстрів слова; фіксуються у словнику часто вживані діалектизми та слова, що стоять на межі літературного вживання. Включаючи надзвичайно великий і різноманітний щодо походження, функціонування і стилістичного застосування лексико-фразеологічний матеріал, СУМ має нормативне спрямування. Це забезпечується ретельним опрацюванням кожного слова, тобто: 1) розкриттям через тлумачення основних значень і відтінків значень реєстрових слів; 2) поданням найважливіших граматичних форм і наголосу цих слів; 3) наведенням до них (де це потрібно) стилістичних ремарок і спеціальних позначок; 4) ілюструванням функціонування в мові витлумачуваного слова чи фразеологізму фактичним матеріалом з різних джерел» [Паламарчук. – УМЕ. – С. 612].

«СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» В 20-ТИ ТОМАХ – «...словник тлумачного типу, у створенні якого використано найновіші досягнення комп'ютерної техніки. Він охоплює загальновживану лексику сучасної української літературної мови, поширені терміни, діалектизми, усталені словосполучення. Джерела, використані в С., відображають лексику текстів художньої літератури, починаючи з кінця XVIII століття до наших днів, Біблії, народної творчості, публіцистики, науково-популярних і наукових праць, мови засобів масової інформації та ін.

Вийшов у світ перший том 20-томного видання С. (грудень 2010 року), який містить 11 530 словникових статей (літера А – 4 388, літера Б – 7 142; 912 стор.). Головний науковий редактор В.М. Русанівський. Науковий керівник проекту – В.А. Широков. Укладачі: Л.Л. Шевченко. В.В. Чумак, Г.М. Ярун, І.В. Шевченко, О.В. Бугаков, В.М. Білоноженко. Науковий редактор Н.Г. Озерн. Видавництво «Наукова думка» [www.ndumka.kiev.ua].

«…У 20-томнику перші 18 томів містять загальну лексику, а географічні назви (близько 70 тисяч назв) подано в останніх двох томах. У надзвичайно ґрунтовній передмові до Словника (т. 1) зазначено, що «у його авторів виробився новий погляд на тлумачний словник як на певну «Summa Lexicografiae»...» Таке

тяжіння до повноти словника не може не тішити…

…Як зазначено на с. 10 С., сьогодні лексикографічна база Українського мовно-інформаційного фонду, якому надано статус науково-дослідного інституту НАН України, налічує понад 550 тисяч реєстрових одиниць. Порівняймо: в одинадцятитомнику … було подано 137 109 слів.

...До роботи над С. долучилися науковці Інституту української мови, Інституту мовознавства імени О.О. Потебні, Київського національного університету імени Тараса Шевченка та Національного лінгвістичного університету (загалом працювали близько сорока лексикографів).

У С. ...вперше буде цитовано майже 200 нових авторів, яких українська радянська лексикографія навмисне чи вимушено замовчувала. ...Число гасел у новому словнику буде втричі більшим, ніж в одинадцятитомнику, що вийшов у 1971-1980 роках» [Павличко Д., Пилипчук Д. – ukrslovo.org.ua].

«До реєстру С. входить як загальномовна лексика, так і слова, що належать до різноманітних галузей науки, техніки, мистецтва і т.ін. Це термінологія, емоційно-експресивна лексика, професіоналізми тощо, які виступають складниками загальнонародного лексичного фонду української мови. Стилістичні та граматичні характеристики реєстрових слів і словосполучень у СУМ-20 фіксуються за допомогою відповідних ремарок (галузевих, граматичних, стильових та функціональних), що подаються світлим курсивом у лівій частині словникової статті.

Порівняно із «Словником української мови» в 11 томах у С. уведено такі нові ремарки: *бібл.* (біблійна лексика та фразеологія), *екол.* (екологія), *інформ.* (інформатика), *палеонт.* (палеонтологія), *рел.-церк.* (реалії тільки християнської релігії)» [Чумак В. – iros@zeos.net].

Сло́во – «найменша самостійно і вільно відтворювана в мовленні відокремлено оформлена значеннєва одиниця мови, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження» [Тараненко. – УМЕ. – С. 565].

«Мінімальна змістова одиниця мови, що вільно відтворюється

в мові і служить для побудови висловлювань (речень). Єдність звукової, морфемної будови і значення (лексичного та граматичного) робить слово цілісною одиницею, що виражає поняття про предмети, явища, процеси, їхні ознаки, зв'язки та відношення між ними, а також називає конкретні предмети, явища, процеси та їхні ознаки. Результати пізнавальної діяльності людини, тобто виникнення понять, уявлень, неможливі без слів і закріплюються в них. Слова належать до певних частин мови, різняться своїм лексичним значенням, фонетичною, морфемною будовою, словотвірними зв'язками, синтаксичною функцією в реченні та іншими властивостями» [Єрмоленко. – УМ. – С. 166].

«Основна структурно-семантична одиниця мови, яка співвідноситься з предметами, процесами, явищами дійсності, їхніми ознаками та відношеннями між ними, вільно відтворюється у мовленні й служить для побудови висловлень» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 379].

«…Основна функціонально-семантична одиниця мови, яка виконує номінативну функцію, вільно відтворюється в мовленні й комунікації і служить для побудови повідомлень (висловлень). С. – це єдність звукової, морфемної будови, а також лексичного та граматичного значень; цілісна одиниця, що виражає поняття про предмети, явища, процеси та їхні ознаки. Характерні ознаки С. – цільнооформленість і відтворюваність. Результати пізнавальної діяльності людини і спілкування неможливі без слів і закріплюються в них. З позицій міжкультурної комунікації слова можуть бути інтернаціональними та ідіоетнічно неповторними» [Бацевич. – С. 158].

«…Найменший, відносно самостійний носій значення, що кодифікується в лексиконі та графічно відокремлюється прогалинами. За фонетико-фонологічними показниками слово є найменшим звуковим сегментом, що теоретично відділяється від інших на основі та за допомогою певних фонетичних ознак; за морфологічними показниками воно характеризується тією чи іншою парадигмою флексій, а синтаксично є найменшою рухомою та незамінною основною мовною одиницею» [Левицький. – АМВЛС. – С. 34].

Слововживань словник – словник, у якому «…подано нормативне вживання слів (напр., *Головащук С. І. Словник-довідник*

з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2004. – 448 с.). Значно частіше ... створюють словники лише тих слововживань, які викликають труднощі в мовців» [СУМ Ф. – С. 315]. Наприклад:

М'ЯКШАННЯ – М'ЯКШЕННЯ

М'я́кшання. Ім. від **м'я́кшати** – ставати м'якшим: *м'якшання снігу, м'якшання погоди, м'якшання голосу.*

М'я́кшення. Ім. від **м'я́кшити** – робити м'якшим: *м'якшення ріллі, м'якшення приголосних.*

(СДУЛС, с. 227).

Слововжи́ток – «...або лекс, слово як окреме його використання; з'являється, як правило, в окремому висловлюванні чи тексті» [Левицький. – АМВЛС. – С. 34].

Сло́во дискурси́вне – «слово, словосполучення, фразеологізм, вираз, які виконують дискурсотвірну й дискурсопідтримувальну функцію і віддзеркалюють етнокультурні стереотипи комунікативної поведінки (укр. *мабуть, якось воно буде*; рос. *авось, заодно*)» [Бацевич. – С. 158-159].

Словозмі́на – «творення граматичних форм одного й того самого слова, які виражають його відношення до інших слів у словосполученні чи реченні. При словозміні лексичне значення слова залишається незмінним, а твориться тільки вся сукупність його форм, парадигма» [Ганич. – С. 272].

Словопока́жчик. Див. **а́вторський словни́к**.

Словотві́рний (деривацій́ний) словни́к – «словник, що лексикографічно параметризує словотвірну систему мови. Реєстровою одиницею у С.с. є або слова, упорядковані в гнізді залежно від ступеня похідності та відношень між твірними і похідними словами, або словотворчі компоненти слова з їхніми семантичними словотвірно-функціональними характеристиками, що визначені за взаємовідношеннями словотвірної основи і форманта. Бувають С.с. частотно-валентні, в яких словотвірні одиниці супроводжуються даними про частоту, продуктивність, активність, валентність у мові. С.с. укладають на основі реєстрів тлумачних, перекладних, термінологічних, частотних словників, які

доповнюють даними іншомовних словників, а також нових слів» [Клименко. – УМЕ. – С. 621].

«...У С.с. представлені або гнізда споріднених слів, побудовані залежно від ступеня їх похідності та відношень між твірними і похідними словами, або твірні компоненти слова з їх семантичними та словотвірно-функціональними характеристиками, які визначаються за взаємовідношенням словотворчої основи та форманта, адже окремо взятий афікс може мати кілька значень, може бути поліфункціональним. За словотвірним словником можна з'ясувати похідність слова (напр.: *Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. – 912 с.*; або: *Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1995. – 256 с.*)» [СУМ Ф. – С. 310]. Наприклад:

автор+ств-о ← *автор*
автор+ськ-ий ← *автор*
авто+ручка ← *авто*мат/ичн/а (-матична) *ручк/а*

авто+тра́ктор+н-ий ← *авто*/мобі́ль (-мобіль) *тра́ктор*

авто+тра́нспорт ← *авто*/мобі́ль /н/ий (-мобільний) *тра́нспорт*

а́втор+ств-о ← *а́втор*
а́втор-ск-ий ← **а́втор**
авто+ручка ← *авто*мат/и́ческ/ая (-матическая) *ру́чк/а*

авто+тра́ктор+н-ый ← *авто*/моби́ль (-мобиль) *тра́ктор*

авто+тра́нспорт ← авто/моби́ль/н/ый (-мобильный) *тра́нспорт*

(УРСС, с. 16).

Словотві́рні діале́ктизми – слова, «відмінність яких від нормативних для літературної мови дериватів полягає в іншій комбінації афіксів з твірними основами (…'**поранок**' ранок, '**дружитися**' одружуватися)» [Гриценко. – УМЕ. – С. 136].

«…Слова, що відрізняються від слів літературної мови способом творення, а саме: іншою комбінацією афіксів з твірними основами: *заспаний – заспалий, оспалий*» [СУЛМ ЛФп. – С. 90].

Словотві́рні се́ми – «це семантичні елементи словотвірних типів, що за ступенем узагальнення займають проміжне місце між

граматичними та лексичними семами. Так, у словах *валізка, сокирка, хатка*, утворених за одним словотвірним типом, словотвірна сема здрібнілості є спільною» [СУМ Ф. – С. 217].

Словотві́рні (похідні́) омо́німи – «а) взагалі будь-які О. з членованою морфемною будовою; б) тільки як такі, що мають у своїй будові омонімічні компоненти – корені чи основи (твірні або вже похідні в складі таких О.) або афікси чи одночасно ті й інші. Так, у випадку **за-топити (піч)** і **за-топити (корабель)** омонімічні обидва компоненти, тобто ці дієслова виникли на базі вже наявних лексичних О. за допомогою омонімічних префіксів» [Тараненко. – УМЕ. – С. 402].

«…Слова, омонімічність яких виникла в процесі словотворення. Наприклад: *дивина* (те, що викликає здивування) і *дивина* (рослина)» [Ганич. – С. 167].

Словофо́рма – «граматична форма того самого слова, його граматичний різновид, який виявляє лексичну тотожність з іншими співвідносними С. цього слова і протиставляється їм за своїми граматичними значеннями. Так, ряд С. слова **село (села, селу** і т.д.) означає той самий предмет, але кожна С. має тільки їй притаманні значення відмінка, роду, числа, виражені певними морфологічними засобами… Отже, слово (лексема) реалізується у С. як своїх морфологічних варіантах» [Вихованець. – УМЕ. – С. 578].

Смисл – «актуалізоване значення. На відміну від значення, смисл не є статичним, він не визначається в лінгвістичних термінах, а розпливається в глибинах індивідуального буття і неповторності конкретної ситуації. Якщо значення має національно-мовну специфіку, то смисл – універсальний, інтернаціональний (при перекладі з однієї мови на іншу передаються не значення, які є специфічними для кожної мови, а смисли)»; «зміст (значення), який слово (вислів, мовний зворот тощо) отримує в певному контексті вживання, в певній конкретній мовленнєвій ситуації» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 304, 380].

«…Прояв значення в мовленні (тобто на синтагматичній осі), що має парадигматико-словникове (див. **словник синонімів та антонімів)** та текстове вираження» [Левицький. – АМВЛС. – С.34].

Смисло́вої сполу́чуваності слі́в слові́ник – лексикографічна праця, що «...містить список словосполучень, у які може входити реєстрове слово. Такі словники, як правило, обмежені кількома граматичними класами, наприклад, прикметниково-іменниковими, дієслівно-іменниковими, дієслівно-прислівниковими сполученнями. Їх використовують переважно вчителі з навчальною метою (особливо для вивчення іноземних мов)» [СУМ Ф. – С. 316].

Соціа́льний симво́лізм – «один із виявів взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства і його культурою; регуляція соціальних стосунків за допомогою культурних, в т.ч. мовних, засобів» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 380].

Соціоле́кт (соціа́льний діале́кт) – «(від лат. societas – суспільство і грец. dialektos – наріччя) – це мова, якою розмовляє певна соціальна група, соціальний прошарок або яка переважає всередині певної субкультури. У цьому її головна відмінність від діалекту, яким послуговуються представники певного географічного ареалу, та ідіолекту – особливостей мовлення, властивих конкретному індивідові» [СУЛМ ЛФп. – С. 94].

«Соціальні діалектизми… – обсяг словників окремих соціальних груп» [СУЛМ Л і Ф. – С. 196].

«…Різновид мови, вживаний як засіб спілкування між людьми, пов'язаними тісною соціяльною або професійною спільністю, тобто це мова певної соціяльної групи. Найістотнішим чинником, що обумовлює виникнення соціяльних діялектизмів, є соціяльна неоднорідність суспільства, яка має різноманітні виробничо-професійні, а також вікові групи. Причиною появи соціяльних діялектизмів може бути й соціяльно-класова неоднорідність суспільства» [Ставицька. – С. 20]. Див. **жаргоні́зми, профе́сіоналі́зми, сле́нг, арго́, просторі́ччя.**

Спі́льнокорене́ві (однокорене́ві) сино́німи – «синонімічні слова, що мають спільний корінь, а різняться семантичними відтінками, особливостями стилістичного забарвлення чи можливостями поєднання з іншими словами: *…темрява, темінь, темнота, тьма, пітьма*» [Ганич. – С. 250].

Спільнослов'янські фразеологізми – фразеологічні одиниці, які «зайшли в українську мову із спільнослов'янської і досі відомі, як правило, усім слов'янським мовам. Ця спільність особливо виразна в колі фразеологізмів, що групуються навколо назв частин людського тіла, а також у компаративних зворотах *…мати зуб* на кого.., *водити за ніс.., бити в очі*…» [СУЛМ Л і Ф. – С. 396].

Спільносхіднослов'янська (східнослов'янська) ле́ксика – «… слова, що походять із східнослов'янської діалектної зони, яка існувала від 6 ст. н.е. до становлення окремих східнослов'янських мов і риси якої частково відбилися в літературно-книжній давньоруській мові» [Тараненко. – УМЕ. – С. 273].

«…Слова, які виникли на основі праслов'янського лексичного матеріалу в період виділення східнослов'янських діалектів із слов'янської мовної єдності й утворення давньоруської мови, спільної для всіх східних слов'ян…» [СУМ Л і Ф. – С. 111].

«Виокремлюють такі тематичні групи східнослов'янізмів:

- назви об'єктів і явищ природи, рослин: *крига, кряж, метелиця, гречка, груздь, … молочай, осока, смородина, хвощ, щавель*;
- назви тварин, птахів, комах: *білка, кажан, кішка, собака, селезень, жайворонок, снігур*;
- назви на позначення частин і органів тіла людини та організму тварин: *тулуб, щока*;
- назви спорідненості і свояцтва: *батько, дядько, падчерка, племінник*;
- назви заселень, помешкання та його частин: *горниця, пекарня, поміст*;
- сільськогосподарські назви: *озимина, сіножать, урожай, цілина, ярина*;
- назви продуктів харчування: *корж, пряник, солод, харч, яловичина*;
- назви знарядь праці та засобів сполучення: *віжки, коромисло, кочерга, мішок, рядно*;
- назви професій, людей за певними особливостями: *кожум'яка, мельник, пивовар, брехун, п'яниця, селянин*;

- назви дій і процесів: *балувати, виляти, колупати, кочувати, мітити, рокотати, соловіти, чахнути, черкати, шниряти*;
- назви абстрактних понять: *велич, довір'я, журба, суть*;
- назви якостей: *верткий, дешевий, курносий, куций, сизий, хороший*;
- числівники: *дев'яносто, півтора, сорок*;
- прислівники: *зовсім, ненароком, поки, поневолі, сьогодні, сяк-так, тепер*.

Слова цих тематичних груп спільні тільки для української, російської та білоруської мов» [СУМ Ф. – С. 243-244].

Споконві́чна (пито́ма) украї́нська ле́ксика. Див. **пито́ма лексика.**

Сполу́чуваність сло́ва – «його здатність вступати з іншими словами у сполучення за певними синтаксичними моделями (за М.П. Кочерганом), які залежать від лексико-граматичних характеристик та семантичних підкласів слова… Визначаються Н.М. Амосовою та Ю.Д. Апресяном три типи сполучуваності: 1) на рівні класу слів – **синтаксична** сполучуваність як здатність певних лексем керувати іншими чи бути ними керованими, що наочно простежується завдяки дистрибутивним формулам. У деяких випадках вона орієнтовно відповідає валентності; 2) на рівні семантичних підкласів – **семантична** сполучуваність як об'єднання лексем на основі спільної семантичної ознаки. Вона відповідає певним класам колокацій..; 3) на рівні окремого слова – конкретна **лексична** сполучуваність з певними словами» [Левицький. – АМВЛС. – С. 34-35]. Див. **валентність, колокація**.

Спро́щення структу́ри полісемантичного сло́ва – процес, унаслідок якого «слово більш складної структури втрачає частини значень… Слово *полк* … у давньоруській мові… мало вісім значень: 1) «народ», 2) «частина», 3) «збори», 4) «військо», 5) «загін, полк», 6) «війна, похід», 7) «вояцтво», 8) «битва»… І, ІІ, ІІІ значення втрачені» [Лисиченко. – С. 47].

Старогрецькі запозичення – давні запозичення з грецької мови: «до … старогрецьких запозичень (візантійського періоду) належать: *баня, буйвіл, вапно, вишня, єхидна, канат, кедр, кипарис, кит, корабель, корал, крокодил, лавр, левада, лиман, мак, мигдаль, миска, м'ята, огірок, палата, парус.* Окрему групу становлять старогрецизми, які були запозичені до української мови через старослов'янську внаслідок поширення церковно-релігійних текстів: *ангел, акафіст..*; із запровадженням християнства: *Андрій, Анастасія, Антип, Антін, Архип, Василь, Докія, Євген, Кирило, Кузьма, Микола, Григорій, Олена, Петро, Микита, Олександр, Остап, Панас, Степан, Софія, Федір, Харитина, Явдоха*» [СУМ Ф. – С. 249].

Старослов'янізми (церковнослов'янізми) – «лексичні, фонетичні, фразеологічні запозичення зі старослов'янської мови» [Русаніський. – УМЕ. – С. 591].

«…Це слова, запозичені із старослов'янської (староболгарської) мови із запровадженням 988 року християнства у Київській Русі й поширенням рукописних книг для церковних потреб… Виокремлюють дві групи запозичень зі старослов'янської мови: 1) стилістично нейтральні..: *безодня, боязнь, вождь, вчитель, єдиний, ...мудрість..*; 2) стилістично забарвлені слова (церковнослов'янізми): *благий, блаженний, воздвигнути, ...єлей, предтеча.* Старослов'янське походження слів виділяють за такими мовними ознаками:

а) фонетичними:

- неповноголосні звукосполучення [**ра**], [**ла**], [**ре**] на місці спільносхіднослов'янських [**оро**], [**оло**], [**ере**]: *вражий – ворожий, врата – ворота, град – город, прах – порох, глава – голова, глас – голос, злато – золото, древо – дерево*;
- звукосполучення [**ра**] на початку слова: *раб*;
- звукосполучення [**жд**] замість українських [**ж**], [**дж**]: *вождь, нужда, страждати*;
- …[**є**] на початку слів замість спільносхіднослов'янського [**о**]: *єдиний, єднати, єдність, єлей*;

б) словотвірними:

- суфікси **-знь-, -ств(о), -ин(я)** в абстрактних назвах: *боязнь, приязнь, блудство, братство, рабство, гординя,*

святиня; суфікси **-тель, -тв(а), -тай**: *осквернитель, служитель, спаситель, учитель, хреститель, цілитель, битва, молитва, глашатай, ратай*;

- суфікси **-ящ-, -ущ-, -м(ий)** у дієприкметниках і прикметниках: *роботящий, трудящий, всевидящий, живущий, імущий, минущий, відомий, незнаємий, немислимий, невмолимий, припустимий, терпимий*;
- префікси **воз- (вос-), пре-, пред-, со-**: *воздвигнути, вознести, воскреснути, премудрий, предтеча, пред'явити, соратник*;
- компоненти складних слів **благо-, бого-, добро-, зло-, град-**: *...благодать, Богородиця, богоугодний, добродушний, доброчесний, злочин, вертоград*;

в) семантичними. Ці мовні особливості полягають у належності слів до церковно-релігійної лексики: *...воскресити, пророк, святий, спокуса, страсть, суєта, твердь, творець, церква, чудеса*;

г) стилістичними. Вони властиві тільки стилістично забарвленим старослов'янізмам: *благословенний, окаянний, осквернитель, гординя, преподобний*» [СУМ Ф. – С. 226].

Статистична лексикографія — «галузь лексикографії, що застосовує кількісні методи вивчення мови, розробляє теоретичні проблеми укладання й використання частотних словників різних типів: словоформ, слів, словосполучень, словопокажчики, конкорданси, словники мови письменників і т.ін. Виникла на поч. 20 ст. В Україні почала розвиватися у 50-і рр. — з укладанням словників мови І. Котляревського і Т. Шевченка. В 60-х рр. 20 ст. укладено п'ять мікрочастототних словників: художньої прози, драматургії, поезії, наукової та суспільно-політичної літератури (кожний на вибірці 10 000 слововживань). Укладено «Частотний словник сучасної української художньої прози» (вибірка 500 000 слововживань)» [Перебийніс. – УМЕ – С. 644].

Стереотип. Див. **кліше.**

Стилістеми – «соціально марковані одиниці», які «можуть містити у собі натяк на належність до певної типової сфери їх застосування» [СУЛМ ЛФп. – С. 118]. Див. **стилістично забарвлена (маркована) лексика.**

Стилісти́чне зна́чення – «додаткове значення (один із видів конотації) мовної одиниці, яке нашаровується на її предметно-поняттєвий або граматичний зміст. У ширшому розумінні С.з. об'єднує стильове і власне С.з. Стильове значення вказує на усталене вживання мовних одиниць у певних функціональних різновидах мови. Власне С.з. існує як компонент загальної семантики мовної одиниці, як її оцінний, емоційно-експресивний зміст, що виявляється на тлі стилістично нейтральних мовних засобів» [Єрмоленко. – УМЕ – С. 602]. Наприклад, *матуся, дівчинонька* і т. ін.

Стилісти́чний слова́рик – лексикографічна праця, у якій «...наведені слова, які мають додаткове експресивно-стильове забарвлення. Спробу укладання такого словника здійснив І. Огієнко, створивши "Український стилістичний словник" (*Огієнко І. Український стилістичний словник / І. Огієнко. – Львів : З друк. наук. тов-ва ім. Шевченка, 1924. – 495 с.*)» [СУМ Ф. – С. 308].

Стилісти́чні архаї́зми – «застарілі слова, які вийшли з ужитку внаслідок витіснення їх синонімами. Наприклад, *аероплан ← літак, алярмувати ← панікувати, ...бровар ← пивовар, ...рамено ← плече, ректи ← говорити...*» [СУМ Ф. – С. 265].

Стилісти́чні сино́німи – синоніми, які «диференціюються за належністю до різних стилів (нейтральний, розмовний, книжний, офіційно-діловий та ін.), емоційно-оцінними та експресивними характеристиками, часовою або територіальною віднесеністю: *батьки, батько-мати* (розм.), *отець-ненька* (фолькл.), *батьківщина, вітчизна* (в урочистій або поетичній мові), *бажано, хотілося б* (більш ввічливо)» [Тараненко. – УМЕ. – С. 540].

«…Стилістичні синоніми в свою чергу можна розподілити на дві підгрупи: а) синоніми, в яких з нейтральним словом синонімізуються позитивно чи негативно забарвлені емоційні слова: *обличчя, лице, вид, пика, писок*; б) усі синоніми одного ряду емоційно забарвлені, вони протиставляються один одному тільки мірою і особливостями емоційності: *хвилюватися, тривожитися, непокоїтися, трепетати*» [СУМ Л і Ф. – С. 70].

«…Слова, інтенсіонали яких мають спільну когнітивну сему і

відмінні прагматичні семи. Напр., слова *очі – балухи* означають те саме поняття, однак для слова *балухи* характерна прагматична (конотативна) сема зниженості, згрубілості, вульгарності; *перемога – звитяга, покривало – габа*» [СУМ Ф. – С. 226].

Стилістичні функції фразеологізмів – це такі функції: «оцінна …(*за словом до кишені не полізе),* емоційно-експресивна … *(передати куті меду),* функція створення гумору й сатири *(«І дома*, мовляв, *і замужем»),* …передачі внутрішніх якостей персонажа *(«*Мене, *старого лиса,* кругом пальця обкрутити» (П.Колесник)), функція відтворення внутрішнього стану персонажа *(аж в душі (на серці) похололо* (в кого, кому)), … портретної характеристики, зображення зовнішнього вигляду людини *(як маківка),* мовної характеристики персонажа *(«пане добродзею»),* функція синонімічного увиразнення експресії, створення градації *(«Хіба як здохне чорт в рові! Як вернеться пан хан до Криму, Як жениться сич на сові»* (І. Котляревський)), функція сюжетної основи, заголовна … *(Досвітні вогні),* функція заключного акорду, лаконізації мовлення *(бути чи не бути),* синонімічного мовлення чи нагнітання ознак» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 250-262].

Стилістично забарвлена (марко́вана) ле́ксика – «слова, що несуть на собі відбиток різних функціональних та експресивних стилів. Напр.: *химерити, репрезентувати, пропозиція, класно, анічогісінько*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 175].

«…Слова, що, крім власне номінативного значення, мають ще й стилістичне. С.з.л. протиставляється нейтральній лексиці. Протиставлення може відбуватися за різними ознаками. Це співвіднесеність із функціональними стилями: *розказувати* (нейтральне слово), *доводити до відома* (офіційно-діловий стиль); протиставлення сучасне – застаріле: *спальня – спочивальня*; книжне – розмовне: *комунальна квартира – комуналка*; загальнонародне – діалектне: *бачити – видіти*; нейтральне – жаргонне: *гроші – бабки*; нейтральне – термінологічне: *укол – ін'єкція*» [СКМ. – С. 66]. Див. **стилісте́ма.**

Стилістично нейтра́льні слова́. Див. **нейтра́льна ле́ксика.**

Структура лексичного значення слова – ієрархічно організована семантична будова слова, скомпонована із взамопов'язаних сем: «семантична структура Л.з. членується на *семи* – родову, інтегрувальну (архісеми, гіперсему) і видові, диференційні (гіпосеми)»; «Л.з. – це комплексне поєднання трьох аспектів слова як знакової одиниці мови..: власне семантичного, тобто відображення позначуваної словом сутності (основа Л.з.), прагматичного – вираження емоційного ставлення мовців до позначуваного; синтактичного – місця Л.з. певного слова у відношенні до Л.з. інших, семантично пов'язаних з ним слів» [Тараненко. – УМЕ. – С. 286, 285].

«…Певний набір компонентів: в одному випадку – тільки компоненти «семантики», у другому – «семантики» і «прагматики», у третьому – «семантики», «прагматики» і «синтактики»» [Левицький. – С. – С. 70].

«Лексичне значення слова складається не тільки з предметно-понятійної віднесеності звукового комплексу, а і з цілого ряду інших як позамовних, так і внутрімовних факторів. Тому в сучасній лінгвістиці говорять про … семантичну структуру слова, про компонентний склад лексичного значення.

Слова розкладаються на елементи (семи), за якими протиставляються окремі значення, або лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) полісемантичного слова, що входять до семантичної структури слова» [Лисиченко. – С. 13].

«Суржик» – «(букв. суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом і т.ін., а також борошно з такого зерна) – мова, в якій шучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок укр.-рос. інтерференції) рос. елементами: *самольот, січас, тормозити, строїти, кидатися в очі, займатися в школі, гостра біль*» [Ленець. – УМЕ. – С. 616].

«…Публіцистична назва суміші двох чи кількох мов, коли чергуються, плутаються українські і російські, українські і польські, польсько-англійсько-німецькі слова і звороти, викликаючи ефект неграмотної з погляду літературної норми мови. Напр.: *утром заходив сантехнік; девочка така взросла: всьо вже перечитав і переробив*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 179].

Східнослов'янські фразеологізми – фразеологічні одиниці, які «виникли в епоху давньоруської мови і є здобутком мовної спільності … усіх східних слов'ян, але не мають дослівних еквівалентів в інших слов'янських мовах (напр., укр. *під гарячу руку*; рос. *под горящую руку*; білор. *под гарачую руку*)» [СУЛМ Л і Ф. – С. 396-397].

Т

Табу́ – «(з полінезійських мов ta – виділяти, відзначати і pu – зовсім, цілком, tapu (tabu) – зовсім виділений) – заборона вживання певних слів (лайливих, вульгарних, нецензурних), зумовлена культурними, етичними, моральними чинниками. Звичайно Т. замінюються евфемізмами» [Єрмоленко. – УМ. – С. 181].

«…Заборона на вживання певних слів, що зумовлюється містично-забобонними, соціально-політичними, культурними та морально-етичними чинниками» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 381].

«Комунікативні традиції уникати певних мовних виразів або зачіпати певні теми спілкування в певних комунікативних ситуаціях… Табу мовні – тип комунікативного табу; заборона в певних культурах на вживання окремих слів, зворотів, виразів тощо» [Бацевич. – С. 170].

Тезáурус – «(грец. thesaurus – скарб, скарбниця) – 1. Словник, що подає лексичний склад мови за семантичними розрядами (понятгєвими рубриками) різного ступеня узагальнення і кількості з перехресним групуванням… 2. Інформаційно-пошуковий словник, що подає в алфавітному порядку сукупність термінів (дескрипторів) певної галузі знань із систематизацією їхніх ієрархічних та корелятивних відношень… 3. Словник (здебільшого тлумачного типу), завданням якого є повне охоплення лексичного складу мови» [Тараненко. – УМЕ. – С. 627].

«Нормативний словник-довідник, що містить лексичні одиниці й словосполучення певної предметної галузі та парадигматичні відношення між ними» [МФЕ. – С. 406].

«Словник, призначений для систематизації понятійного простору предметної галузі або лексичного простору природної мови за певними структурними та тематичними параметрами. В енциклопедичних та тлумачних словниках розглядають три основні площини застосування та, відповідно, три такі значення терміна

"**тезаурус**": 1) Т. як словник, в якому з максимальною повнотою наводяться всі слова певної мови та приклади їх вживання у текстах; 2) Т. як ідеографічний словник певної мови, де мають бути відображені семантичні відношення між її лексичними одиницями (родові, видові, синонімічні тощо); 3) інформаційно-пошуковий Т. як словник дескрипторів, що репрезентують понятійний склад предметної галузі та впорядковуються за допомогою регулярних логіко-семантичних відношень, які визначають "понятійну локалізацію" дескрипторів у інформаційному просторі певної предметної галузі» [Штерн. – С. 312].

«Словники-тезауруси подають терміни у повному обсязі (перелік). Нерідко вони називаються ще словниками. Можна сказати, що жоден словник термінологічний не може бути укладений без таких словників» [Панько. – С. 155].

«У комунікативній лінгвістиці – запас слів (фразеологізмів, виразів) індивіда, необхідний для спілкування на певну тему» [Бацевич. – С. 171].

«Основне завдання Т. – найповніше охоплення лексичного складу мови. Оскільки повне відображення живої мови неможливе, Т. укладають лише для мертвих мов або для попередніх періодів розвитку живих мов, зафіксованих у писемних пам'ятках. До Т. відносять також повні словники мови письменників. В українському мовознавстві наявні тільки словники мови письменників, близькі до тезаурусів: *Словник мови Шевченка : в 2-х т. / ред. колегія : В. С. Ващенко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1964. – 484 с.; Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка. У 3-х т. – Харків: ХДУ, 1978-1979*». «Ідеографічні словники, що подають лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками, або полями) з перехресним групуванням. Групи лексем у таких словниках об'єднані за близькістю значень, родо-видовими відношеннями, наприклад, *всесвіт — жива природа — рослинний світ, тваринний світ, людина* і т.д. Напр., *Пещак М. Украинский семантический словарь / Пещак М., Клименко Н., Карпіловська Є. – К., 1990*» [СУМ Ф. – С. 304]. Див. **активний словник, ідіолект.**

Теорія ієрархії мовних рівнів – «теорія французького мовознавця Еміля Бенвеніста, згідно з якою мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту входять до вищого рівня» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 382].

Територіа́льні діалекти́зми. Див. **лексичні діалекти́зми, етнографі́чні діалекти́зми (етнографі́зми)** та **семанти́чні діалекти́зми.**

Те́рмін – «(лат. terminus – рубіж, межа) – слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо. Основними ознаками Т. є: системність; наявність дефініції; тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля..; стилістична нейтральність; точність семантики; висока інформативність» [Симоненко. – УМЕ. – С. 629].

«Слова або словосполучення, що служать найменуванням спеціальних понять якої-небудь галузі знання – науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо. Однією з важливих ознак термінів є їх однозначність у тій системі людських знань чи людської діяльності, в якій вони вживаються. Терміни позбавлені будь-якої образності, емоційно-експресивного забарвлення. Терміни можуть бути загальнонауковими: *гіпотеза, аналіз, функція* – і вузькоспеціальними: *фонема, афікс, омоніми* (лінгвістичні терміни), *оксид, хлорид, талій* (хімічні терміни), *склероції, склеренхіма, поліембріонія* (біологічні терміни). Терміни позначають як абстрактні поняття: *прогрес, діаліз, мутагени*, так і конкретні спеціальні предмети, речовини: *компресор, термістор, колаген*. За структурою терміни можуть бути як одним словом, так і словосполученням: *геометрична послідовність, електромагнітні хвилі, частини мови*. У художньому стилі терміни вживаються зі стилістичною метою» [СКМ. – С. 69].

«…Штучно утворені слова або словосполучення, що виражають спеціальні поняття з певних галузей науки, техніки і мистецтва» [СУМ Ф. – С. 366]. Напр.: *ангіна, адажіо, консонантизм*.

Терміно́знавство – «наука про терміни» [Панько. – С. 143].

Термінологіза́ція – «перетворення на термін певної лексичної одиниці (слова, словосполучення) літературної мови. Пор.: *сила* і *сила струму*, *ґрати* і *кристалічні ґрати*» [МФЕ. – С. 410].

Результат термінологізації – «мовні одиниці, лексико-семантична структура яких має вихідне загальновживане значення і

похідне – термінологічне. Це слова на зразок *башта*: 1) висока і вузька споруда багатогранної або круглої форми, що будується окремо або становить частину будівлі; вежа; 2) військ. – верхня обертова частина корпусу танка або броньованого автомобіля; вишка на судні, в якій містяться гармати й кулемети» [Панько. – С. 201]. Антонім: **детермінологізація**.

Термінологі́чний слова́ник – «різновид лінгвістичного словника, в якому подано термінологію галузі (чи кількох галузей) знань.

...Т.с. бувають різних типів і призначення: за кількістю представлених мов — одно-, дво- і багатомовні..; за наявністю і принципом тлумачення термінів..; тлумачні з елементами етимології..; за галуззю або галузями знань — галузеві, вузькогалузеві, полігалузеві, загальнонаукові..; за повнотою представленої термінології — повні й короткі. ...Найпоширенішим типом є перекладний двомовний словник» [Симоненко. – УМЕ. – С. 682-683].

«Вибірковий лексичний словник, реєстр якого обмежується термінологією певної галузі (чи галузей) науки, техніки, мистецтва, торгівлі, спорту тощо. Серед Т.с. більш поширені праці перекладного типу, ніж тлумачного. Напр.: *Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.*» [СУМ Ф. – С. 305]. Наприклад:

> **ГРА́ФІКА** (гр. graphikē, від graphō – пишу, креслю, малюю) – 1) сукупність усіх засобів письма певної мови із графемами, знаками наголосу, розділовими знаками, апострофом. *Латинська Г., українська Г.*; 2) розділ мовознавства, що встановлює відповідності між звуковим значенням букв (фонемами) та їх написанням.
>
> (КТСЛТ, с. 41).

Термінолó́гія – «(від лат. terminus – межа, кордон і logos – вчення) – 1) система термінів певної галузі науки, виробництва, мистецтва, політики тощо. *Т. виробничо-технічна, Т. філософська, Т. балетна, Т. хімічна*; 2) розділ лексикології, який вивчає терміни» [Єрмоленко. – УМ. – С. 183].

«1. Система термінів певної галузі науки, техніки, мистецтва,

життя або сукупність усіх термінів певної мови. 2. Розділ лексикології, що досліджує терміни різних галузей знань. Інша назва – **термінознавство**» [МФЕ. – С. 410].

«Дисципліна, що поєднує елементи лінгвістики з елементами конкретної фахової дисципліни… У широкому розумінні – це, по суті, термінознавство, у вузькому – сукупність термінів певної фахової дисципліни, які, очевидно, на тлі загального мають свою специфіку» [Панько. – УТ. – С. 152]; «сукупність термінів, що входять у певну термінологічну систему» [Панько. – С. 148].

Терміносисте́ма – «(від лат. terminus – межа, кордон і systema – ціле, складене з частин, поєднання) – система термінів певної галузі науки, техніки, мистецтва та ін., яка враховує лексико-семантичні й словотвірні зв'язки між номінаціями-термінами» [Єрмоленко. – УМ. – С. 183].

Термінотво́рення – процес творення термінологічних одиниць. «Серед видів термінотворення виділяються: терміни слова, словосполучення і фразеологізми; внутрітермінне словотворення, позатермінне термінування прикметникових утворень та перехід якісних прикметників у відносні» [Панько. – С. 154]. Напр., *сема, складнопідрядне речення, захисний кожух, фарфоровий бісквіт, заяча губа* тощо.

Ти́льда – «(~) [icп. tilde < лат. titulus – напис] – діакритичний знак, який використовують у лінгвістичній транскрипції у різних значеннях. У словниках знак Т. (~) використовують для позначення слова або його частини в разі їхнього повторення» [МФЕ. – С. 411].

Ти́пи лексичного значення сло́ва – яскраво виражені зразки, моделі плану змісту слова. У лінгвістиці визначено такі типи ЛЗ: «І. При групуванні Л.з. з різних слів: 1) за особливостями вираження власне семантичного аспекту Л.з., тобто їх предметно-поняттєвої віднесеності: а) повноправні Л.з., що мають як денотативний, так і сигніфікативний аспекти (повнозначні слова – загальні назви) – неповноправні Л.з. (всі інші типи слів); б) Л.з. з широкою – вузькою предметно-поняттєвою: *чорний… – вороний..*; в) Л.з. з автономною – відносною семантикою; останні позначають реляційні поняття, що не замикаються в собі..: *половина, край*

(…села)..; 2) за особливостями співвідношення семантичного і прагматичного аспектів: суто номінативні (*дитина, підліток, юнак*) – номінативно-конотативні Л.з. (*молокосос*); 3) за особливостями вираження синтакт. аспекту: а) по лінії синтагматики: конструктивно вільні, відносно автономні в синтагматичному плані Л.з., лексична сполучуваність яких визначається тільки відповідними предметно-поняттєвими відношеннями (*стіл, великий, я, іти*) – фразеологічно зв'язані Л.з. (*блакитний* у значенні «благородний, шляхетний» відоме тільки у фразеологічній одиниці *блакитна кров*); функціонально-синтаксично обмежені Л.з.: *…Молодець!*; б) по лінії парадигматики: відносно автономні в парадигматичному плані Л.з., синтаксичний аспект яких виражений порівняно слабо (*стіл, хлопець, заздрість*) – стилістично-синонімічні Л.з., розуміння (а нерідко й творення) яких характеризується односпрямованою залежністю від відповідних опорних для них нейтральних синонімів (пор. *малий – малюсінький, крихітний, мікроскопічний*), і співвідносні Л.з., наявність яких у мові характеризується взаємною зумовленістю (*великий – малий; весна – осінь – літо – зима*); II. При групуванні Л.з. з одного слова..: вихідне і похідне (первинне і вторинне), основне і периферійне, пряме і переносне Л.з.» [Тараненко. – УМЕ. – С. 286].

Провідні лінгвісти по-різному типізували ЛЗ: «…пряме номінативне і похідне (переносне, другорядне)..; фразеологічно зв'язане і вільне (В. Виноградов)..; оказіональне і узуальне (Г. Пауль)..; актуальне (варіантне, залежне від контексту, таке, що реалізується в контексті) і віртуальне (загальне, інваріантне, позаконтекстне)..; денотативне, сигніфікативне, конотативне, синтаксичне» [Левицький. – С. – С. 82].

«На основі номінативної, експресивної функції та вживання слова розрізняються прямі та переносні, прямі та похідні, вільні та контекстно пов'язані, нейтральні та стилістично марковані значення (В. Виноградов, Г. Пауль)» [Левицький. – АМВЛС. – С. 28]. Див. **пряме номінативне (первинне), синтаксично зумовлене (вторинне), фразеологічно зумовлене (стійке) значення.**

ТИПОЛОГІЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНА – «класифікування словників за різними ознаками відповідно до їх призначення» [СУМ Ф. – С. 296]. Див. **лексикографія**.

Тлума́чний слови́ник – «універсальний одномовний словник, що подає лексико-фразеологічний склад мови з поясненням значення, граматичних та стилістичних особливостей, уживання реєстрових одиниць, а також з такими менш обов'язковими лексикографічними параметрами, як вимова, правопис словоформ, етимологія, перша писемна або словникова фіксація, наведення синонімів та антонімів, іншомовних відповідників тощо.

У Т.с. найповніше реалізуються дві основні функції лексикографії — опис і нормалізація словникового складу мови за допомогою компактної і зручної для користування наукової моделі... з одночасним стилістичним та ортологічним його впорядкуванням, що сприяє піднесенню мовної культури народу» [Тараненко. – УМЕ. – С. 688].

Словник, «...головна мета якого — пояснити значення якомога більшої кількості слів певної мови (в тому числі й фразеологічних одиниць), подати приклади їх вживання в мовленні. У Т.с. також представлено відомості про граматичні та стилістичні особливості слів. Напр.: *Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980*)» [СУМ Ф. – С. 303]. Наприклад:

> **БІБЛІОМА́Н,** а, *ч.* Людина, яка має надмірну пристрасть до книг, до збирання їх. *Може, купив її* [книжку] *той «лорд» або який інший бібліоман* (Л. Укр., III, 1952, 742); *— То я книжками так натовк свої валізи: я такий самий нещасний бібліоман, як і мій батько* (Мас., Під небом.., 1961, 7).
>
> (СУМ-11, Т.1, с. 173).

Топо́нім – «(від гр. τόπος – місце і ὄνυμα – ім'я) – географічна назва. Напр.: *Київ, Канада, Середземне море, Світязь, Хортиця*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 184].

Топо́німів слови́ник. Див. **ономасти́чний слови́ник.**

Топоні́міка – «розділ мовознавства, що вивчає географічні назви (топоніми), їхнє функціонування, походження, значення, структуру, ареал розповсюдження, розвиток і зміни в часі» [Єрмоленко. – УМ. – С. 184].

Транскри́пція – «точне передання умовними позначеннями специфіки вимови певної мови; ця інформація стосується двох аспектів, по-перше, звукового складу одиниці і, по-друге, просодії (наголосу і тону). Згідно з усталеною традицією (хоч останнім часом така традиція зазнає змін) лише мікроструктура перекладного словника матиме зону транскрипції» [Демська. – С. 26].

Трансформа́ція – «(лат. transformatio – перетворення) – закономірна зміна основної моделі (ядерної структури), що приводить до створення вторинної мовної структури» [Ганич. – С. 312].

«Найуживаніші види трансформації ФО можна поділити на три основні групи: 1) прийоми, пов'язані зі зміною форми компонентів або компонентного складу ФО. Наприклад, канонічна ФО *убивати / убити двох зайців* … трансформована в повісті В. Чапленка згідно з авторським задумом: «*Деякі з них зуміли втекти ще з дороги, розраховуючи аж* ***на трьох зайців***» («Півтора людського»)..; 2) прийоми, пов'язані з контекстним обігруванням ФО чи їх окремих компонентів. Наприклад, у Б. Олійника: «*Ти стаєш самим собою ... або у нас іще кажуть: стоїш у* ***чому мати народила*** *(навіть тоді, коли ти* ***народився у сорочці)***» («Білий вірш на сірому…»); 3) прийоми, пов'язані з використанням загального образу ФО. Наприклад, у Б. Олійника: «*З усіх надбань людського досвіду Одне, стабільної ваги, Не підлягає змінам досвідків І* ***примхам лівої ноги***».., пор. канонічне *встати на ліву ногу*» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 228]. Інші приклади: *У молодої української журналістики* ***ростуть зуби*** («День». - № 122-123. – 29-30 липня, 2011 р.)» ***Глухий кут*** *чи стимул до дії?* («Дзеркало тижня». – 4-10 червня, 2011 р.).

Тро́п – «(гр. τρόπος – зворот) – мовностилістичний зворот, що полягає у вживанні слова або вислову в непрямому, переносному значенні для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту: метафора, метонімія та ін.» [Тараненко. – УМЕ . – С. 639].

«Мовний механізм уподібнення одного явища (поняття) іншому, перенесення найменування або видозміна значення. Т. використовуються як засіб створення естетичного ефекту мови у сфері художньої, публіцистичної, ораторської творчості.

Найпоширеніші Т. – метафора, метонімія, синекдоха, іронія, перифраза, гіпербола» [Єрмоленко. – УМ. – С. 186].

Трудноща́в мо́влення (мо́ви) слові́ник – «різновид словників слововживання, містить складні випадки вживання, побудови, вимови і написання мовленнєвих висловів, окремих слів і словоформ» [СУМ Ф. – С. 315]. Напр.: *Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 367 с.* Наприклад:

> **За́кладка – закладання́.**
> Розрізняються значенням.
> **За́кладка.** Смужка паперу, тасьма, що закладається в книгу для позначення потрібного тексту. *Гарна закладка. Різноколірна закладка.*
> **Закладання́.** Заснування чого-небудь. *Закладання нових насаджень. Закладання нової хати.*
>
> (СДКУМ, с. 126).

Тюркі́зми – «різновид запозичення; слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з тюркських мов або через їхнє посередництво з деяких інших мов (переважно з арабської та перської) чи утворені за їх зразками.

В укр. мові налічується близько 4000 Т. (без урахування власних назв). Понад половина з них – загальновживані: *...килим, кишміш, ... штани, карий* тощо. Решта – історизми (*...бунчук, джура, ...осавул, сагайдак, ясир* та ін.), діалектизми (*...бичак* «ніж»...) або вживаються у ролі екзотизмів для опису власне тюркського побуту (*гарем, ...султан, хан*)» [Гаркавець. – УМЕ. – С. 641].

«...З історико-етимологічного погляду в тюркських словах можна виділити афікси **-ак, -як** (*...маяк, судак*), **-ан** (*качан, отаман, тапчан*), **-лик** (*балик, шашлик, ярлик*, а також у географічних назвах – *Кагарлик, Ташлик* тощо), **-ук** (*борсук, гайдук, каблук*), **-ун** (*кавун, табун*), **-ч(а)** (*каланча, парча, саранча,*), а також початкову морфему **баш** (тюрк. *баш* – голова): *башибузук, башлик, баштан*» [СУМ Л і Ф. – С. 130]. Інші приклади: *тютюн, козак, чумак, отара, кабан, казан, гарба, лоша, гарбуз, товар.*

У

Узуа́льний – «(від. лат. usus – звичай, правило) – такий, що відповідає загальноприйнятій нормі щодо вживання слова, фразеологізму, граматичної форми» [Єрмоленко. – УМ. – С. 188].

У́зус – «(від. лат. usus – звичай, правило) – загальноприйняте серед носіїв певної мови вживання слів, словоформ, синтаксичних конструкцій; поширена мовна практика на відміну від тимчасового, принагідного, індивідуального вживання мовних одиниць» [Єрмоленко. – УМ. – С. 188].

Украї́нізм – «слово, окреме його значення, вислів, граматична форма тощо, запозичені з української мови іншою мовою. У. є в російській мові – *стерня (жнивье), плугатарь (пахарь)*; …білорус. *травень (май).* Найбільше У. у польській мові, куди вони входили найінтенсивніше в 16-17 ст., і російській, у яку почали проникати з кін. 17 ст.: hopak «гопак», …галушки, вареники…» [Ткаченко. – УМЕ. – С. 646].

Універба́ція – «різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово: *записна книжка > записник, …вівсяна каша > вівсянка*» [Клименко. – УМЕ. – С. 688]. Див. **компре́сія.**

Універса́лії мо́вні – «спільні для усіх або більшості мов світу ознаки, явища, закономірності, властивості, структури, тенденції, які демонструють спільність мовної будови при всій різноманітності людських мов» [Семчинський. – УМЕ. – С. 688].

Універса́льний слові́ник – словник, «...для якого принципово важливо розглянути кожне слово в контексті всієї системи лексичних одиниць і в межах багатьох типових для конкретного слова висловлювань...» [Демська. – С. 81].

Напр.: *Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови / О. Я. Загоруйко. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с.* (*Вміщує словники орфографічний, російсько-український / українсько-російський, синонімів, антонімів, омонімів, паронімів,*

епітетів, фразеологізмів, іншомовних слів, тлумачний, орфоепічний, словотворчий, етимологічний, літературознавчих термінів, мовознавчих термінів, діалектизмів, етнографічний, українських назв спорідненості і свояцтва, вигуків, складних випадків перекладу). Або: *Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми: пояснення до слів, наочні приклади / Любов Іванівна Нечволод (уклад.). — Х. : Торсінг плюс, 2009. — 768 с.*

УСІ́ЧЕННЯ (ЕЛІПСИС) – «(грец. < ellipsis – опущення) – стилістична фігура, що полягає в опущенні певного члена речення чи словосполучення, які легко відновлюються за змістом» [Пустовіт. – С. 417-418].

Явище редукції, яке, за визначенням О.М. Бабкіна, «полягає у видаленні деяких слів-компонентів фразеологізму, внаслідок чого фразеологічна одиниця стає компактнішою і лаконічнішою, що збільшує її поєднувальну здатність і цілком відповідає семантичній еволюції в бік розвитку абстракції» [СУЛМ Л і Ф. – С. 394]. Наприклад: *гріш ціна [в базарний день], ні в зуб [ногою], [материне] молоко [на губах] не обсохло*.

УСКЛА́ДНЕННЯ СТРУКТУ́РИ ПОЛІСЕМАНТИ́ЧНОГО СЛО́ВА – «…розвиток нового значення від прямого номінативного за однією ознакою, як у слові *їжак*: два похідних значення «коротко підстрижене волосся, що стирчить» і «навхрест скріплені і обмотані колючим дротом коди або рейки, які застосовують проти важких танків і піхоти» виникли з прямого номінативного (назва тварини) за зовнішньою подібністю голок тварини і названих предметів… Нові значення можуть виникати від прямого номінативного за різними ознаками. Так, у слова *кулак* похідне значення «зосереджене ударне угрупування військ» виникло, так би мовити, за функцією бути ударною силою, а значення «деталь машини у формі виступу» – за зовнішньою схожістю…» [Лисиченко. – С. 45].

Ф

ФАМІЛЬЯ́РНА ЛЕ́КСИКА – «(лат. familiaris – сімейний, близький) – лексика, властива побутовому мовленню або просторіччю, що має невимушений чи безцеремонний характер. Напр.: *бабусенція, бабера, бабулька*, звертання *друзяко* та ін.»

[Єрмоленко. – УМ. – С. 191].

«Лексика, властива розмовному мовленню, що має інтимний, розв'язаний чи занадто невимушений, безцеремонний характер. Наприклад: *братва.., чудило, варнякати, стовбичити*» [Ганич. – С. 319].

Така лексика «…виражає дружні, близькі стосунки або сприймається як розв'язана, безцеремонна, напр.: *блат* (зв'язки), *братва* (товариші, приятелі; спільники одного злочину), *почубити* (побити)» [СУМ Ф. – С. 274].

ФІЛІА́ЦІЯ – «членування слова на значення (тоді, коли йдеться про словники, завданням яких є з'ясування значення). Філіація без семантизації позбавлена сенсу, оскільки лише через семантизацію можна експлікувати вичленовані значення пояснюваного» [Демська. – С. 29]. Див. **семантиза́ція**.

ФОЛЬКЛОРИ́ЗМИ – «від англ. folk-lore, букв. – народна мудрість»; виражальні засоби мови фольклору: «Фольклорні формули об'єднують зачини й кінцівки народних казок, постійні епітети, народнопоетичну фразеологію типу *виплакати очі*, …тавтологічні звороти *вечір вечоріє, ...гіллям гіллявая*… Здрібніло-пестливе значення таких форм, як *матусенька, сусідонька, братику* … і под. ... є підставою для виділення народнопоетичної лексики в словнику сучасної української літературної мови… Століттями формувалися народнопоетичний словник, фразеологія, …установлювалися вислови-формули … і національна мовна символіка (*хрещатий барвінок, зеленеє жито, рута-м'ята, червона калина, тройзілля*)…» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 699, 324].

«…Народнопоетичні символи, слова-номінації народних обрядів, етнографізми, топоніми, історизми, які виконують вторинну функцію в мові художньої літератури» [Єрмоленко. – Ф і ЛМ. – С. 222].

ФО́Н КУЛЬТУ́РНИЙ СЛО́ВА – «характеристика номінативних одиниць (слів і фразеологізмів), які позначають явища соціального життя та історичні події» [Бацевич. – С. 181].

ФО́НОВА ЛЕ́КСИКА – «лексика з національним асоціативним ореолом. Національні асоціації, пов'язані з певними словами, входять до національно-культурного компонента значення» [Кочерган. – ОЗМ.

– С. 310].

«Слова (лексеми), які несуть у собі інформацію національно-культурного характеру, потребують лінгвокультурологічного коментаря, але не можуть бути перекладені іншими мовами» [Бацевич. – С. 99]. Див. **лакуна.**

ФО́РМУЛИ ВВІ́ЧЛИВОСТІ – «усталені, звичні, культурно обумовлені типи мовленнєвої поведінки в певних ситуаціях. Ф.в. охоплюють слова і звороти, пов'язані з привітанням, прощанням, подякою, проханням тощо; вони враховують вік, стать, соціальний стан тощо адресата. Ф.в. можуть значно відрізнятися в різних культурах» [Бацевич. – С. 182-183].

ФРАЗЕОГРА́ФІЯ – «теорія і практика укладання фразеологічних словників різних типів. Серед таких лексикографічних джерел можна назвати «Фразеологічний словник української мови» за редакцією Л. Паламарчука, «Фразеологічний словник української мови» Г. Удовиченка, «Словник-довідник: Фразеологія перекладів» М. Лукаша та інші» [СУЛМ ЛФп. – С. 130].

ФРАЗЕОЛОГІЗА́ЦІЯ – «процес творення стійких невільних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів. Ф. – мовно-історичне явище, оскільки будь-який фразеологізм сучасної мови виник унаслідок тривалого семасіологічного розвитку, стабілізації закріплення у мовленнєвій практиці народу стійких і відтворюваних словесних комплексів, співвідносних із словосполученнями або реченнями» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 708].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМ (ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНА ОДИНИ́ЦЯ, ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНИЙ ЗВОРО́Т, ФРАЗЕ́МА) – «нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів. Напр., *лебедина пісня* 'останній вияв таланту'» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 708].

Фразеологічна одиниця – «лексично неподільне, стійке у своєму складі, цілісне за значенням сполучення слів, що

відтворюється в мові. Як правило, Ф.о. має форму словосполучення. Форму закінченого речення мають такі різновиди Ф.о., як прислів'я, приповідки, приказки» [Єрмоленко. – УМ. – С. 194].

«Фразеологічна одиниця (автоматизована фраза, автоматизований елемент, ідіома, ідіоматизм, ідіоматичний вираз, ідіоматичне словосполучення, …лексикалізоване словосполучення, зв'язане словосполучення, …стійкий зворот, стійке словосполучення, фразеограма, фразеологізм, фразеологічний зворот…). Словосполучення, в якому семантична монолітність (цілісність номінації) переважає над структурною роздільністю складових його елементів (виділення ознак предмета підпорядковане його цілісному значенню), унаслідок чого воно функціонує в складі речення як еквівалент одного слова» [Ахманова. – С. 503-504].

«…Надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризувально-номінативну функцію» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 26].

«…Лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично» [СУЛМ Л і Ф. – С. 336].

Фразеологі́зми а́вторського похо́дження – «образні вислови з літературних, мистецьких або наукових джерел, влучні вислови видатних митців, громадських діячів, політиків, вживаних у мовленнєвій практиці». [СУЛМ ЛФп. – С. 140]. Напр.: *Маємо те, що маємо* (Л. Кравчук). Див. **крила́ті ви́слови.**

Фразеологі́зми наро́дно-розмо́вного похо́дження – стійкі одиниці, «пов'язані з номінаціями суспільних процесів, виробничої діяльності, побуту, родинними стосунками, тваринним світом та іншими базовими поняттями соціуму» [СУЛМ ЛФп. – С. 138-139].

У них відбиті: «1) … трудові процеси: *варити воду* (з кого-небудь); *з одного тіста; орати перелоги; прокладати першу борозну; попускати віжки; повертати голоблі*; 2) різні

виробництва, ремесла… (див. **фразеологізми професійного мовлення**); … 6) народні звичаї та обряди: *давати гарбуза; облизати макогона; як засватаний*; 7) вірування і магічні дії: *пускати ману; замовляти зуби; як рукою зняло; з легкої руки; вставати на ліву ногу; виносити сміття з хати*; 8) усталені казкові звороти: *по щучому велінню; за тридев'ять земель; жива вода; тримати за хвіст жар-птицю; скоро казка мовиться*; 9) ознаки і дії, пов'язані зі світом тварин і птахів: *заяча душа; хитрий лис; кований на всі чотири; кіт наплакав; показувати пазурі; птиця високого польоту; розправити крила; звити гніздо; курям на сміх*» [СУЛМ П. – С. 210-211].

ФО такого типу виникли внаслідок різних причин: «... спостереження за явищами природи, тваринами та рослинним світом: *як вітром здуло, ...ждати біля моря погоди, ...мокра курка*; … історичні обставини: *вільний козак, ...наче татарська орда, ...голити в москалі*; … народні звичаї, обряди, вірування, забобони: *дістати гарбуза, на рушник стати, зв'язати руки, як засватаний, пускати ману, зуби заговорювати, вставати на ліву ногу, виносити сміття з хати*; …[фразеологізація] словосполучень з народних пісень, казок, оповідей: *біле личко, чорні брови, тихі води і ясні зорі, молочні ріки й кисельні береги*» [Ющук. – С. 247-249].

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ – «стійкі сполучення, які відбивають давні прийоми роботи, спеціальні форми спілкування учасників колективної праці, погляди ремісників або промисловиків на свою працю (Б. Ларін)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 271-272].

Фразеологізми професійного мовлення поділяють на такі виробничо-професійні сфери:

1) «… ткацько-прядильне ремесло: *розмотати клубок, розпутувати вузол, де тонко, там і рветься*;
2) кравецьке ремесло: *білими нитками шито, куди голка, туди й нитка, сім раз одміряй, а раз одріж*;
3) ковальське ремесло: *добре тому ковалеві, що на обидві руки кує, куй залізо, поки гаряче, брати в лещата, дати гарту, як молотком ударити*;
4) млинарське ремесло: *одмолов млин, лити воду на млин*;
5) рибальське ремесло: *закидати вудку, змотувати вудки, упіймати на вудку, пійматися на гачок*;

6) мисливське ремесло: *стріляна птиця, на ловця і звір біжить, ганятися за двома зайцями, напасти на слід, плутати (заплутувати) сліди*;
7) перукарське ремесло: *під один гребінець, голити без мила*;
8) військова справа: *з відкритим забралом, виходити на герць, схрещувати меч, переходити в наступ, влучати в ціль, викликати вогонь на себе*;
9) технічна справа: *підкручувати гайку, відпустити гайку, знімати стружку*;
10) науково-освітня сфера: *сказав «а», то скажи «б», від «а» до «я»*;
11) шоферська справа, транспорт: *зелена вулиця, натиснути на гальма, входити в колію, натискати на всі педалі, пливти за течією*;
12) космічна галузь: *виходити на орбіту*;
13) фінансово-торговельні операції: *зводити рахунки, перший сорт, акції ростуть, брати на свій рахунок*;
14) театрально-музична справа: *виходити на сцену, грати першу скрипку, номер не пройде, як по нотах, помінятись ролями, попадати в тон.*
15) картярство: *козир у руках, відкривати карти, останній козир* тощо» [СУЛМ Л і Ф. – С. 401-406].

Фразеологі́зми у́сно-розмо́вні – стійкі одиниці, які «мають здебільшого зневажливо-знижене експресивне забарвлення і відповідне цьому стилістичне використання, формують колорит простоти, фамільярності: *…гав ловити, дати ляща, дати відкоша…*» [СУЛМ ЛФп. – С. 143].

Фразеологі́чний слова́рик – «словник, що подає фразеологічні одиниці в алфавітному порядку або за темами (ідеографічний тип). За призначенням Ф.с. бувають реєстраційні, перекладні й тлумачні. За способом подання — алфавітні й гніздові з комбінованими різновидами. Залежно від розуміння фразеології — від досить широкого трактування, коли до її складу залучають пареміологічні одиниці.., до вузького (обмеження лише ідіомами) — Ф. с. охоплюють матеріал по-різному» [Білоноженко. – УМЕ. – С. 773].

Словник, «...у якому представлені фразеологічні одиниці. Відповідно до призначення Ф.с. поділяють на **реєстраційні**, **перекладні** й **тлумачні**, за способом подання фразеологічних одиниць — на **алфавітні**, **гніздові** й **комбіновані** (напр.: *Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 788 с.*). Існують **комбіновані** Ф.с., напр.: *Прадід Ю. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека / Ю. Прадід. – Сімферополь, 1994*, де поєднано ознаки фразеологічного, тлумачного, ідеографічного та перекладного С.» [СУМ Ф. – С. 309]. Наприклад:

> **ГО́СТРИЙ НА ЯЗИ́К (на слово, на слова, на мову** *і т.ін.*). Здатний влучно, дошкульно, різко, дотепно і т.ін. висловлюватися. *Замолоду була [Мар'я] красива, швидка, весела... і* ***на язик гостра*** (Панас Мирний); *Надто* ***гострий він на язик****, не змовчить, не стерпить неправди* (К. Гордієнко); *Смішне найбільше впадало в очі спостережливій і* ***гострій на язик*** *Каті* (В. Козаченко); *А була в нас дівка, бідова така,* ***на слово гостра****, і рішила вона.. скупатись у тому ставу одної ночі* (Легенди...); ***Гострий на слово****, з доброю реакцією, з іронічною посмішкою, ...він спочатку багатьох буквально зачарував* (Б. Олійник); *[Іван:]* ***Гострий ти на слова****, та який то з тебе на ділі козак?* (С. Васильченко); *Два козаки виїхали наперед із запорозьких рядів. Один був молодий, другий старіший, обидва* ***гострі на слова*** (О. Довженко); *[Василь:] Ну й* ***гостра ж на мову****! На нашім кутку таких дівчат і заводу нема* (М. Кропивницький); *І змалку росло воно хитре, пронозливе,* ***гостре на речі*** (Дніпрова Чайка). **БАДЬО́РИЙ (проворний) НА ЯЗИ́К.** *Навіть Тетяна, сусідка, нічого не могла вигадати про Ярину. Нащо вже* ***на язик бадьора*** (О. Копиленко); *Хай вже друга невістка, що була* ***на язик проворна****, кида їх...* (Грицько Григоренко).
>
> (СФУМ, с. 163).

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНА ВАРІА́ЦІЯ – «вживання фразеологізмів у кількох модифікаціях» [СУЛМ ЛФп. – С. 141]. Див. **варіа́нти фразеологі́зму.**

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНА КА́ЛЬКА – «дослівний переклад фразеологічної одиниці за частинами. Напр.: *жереб кинуто* (лат.

alea jacta est), *поставити крапки над «і»* (фр. mettre les point sur les «і»)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 74].

«…Одиниця, що з'явилася в мові внаслідок дослівного перекладу іншомовного звороту..: *синя панчоха* (англ. blue stocking)» [СУЛМ Л і Ф. – Є. 397].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ – «притаманне фразеологічній одиниці категоріальне значення, своєрідність якого полягає у його цілісності та переосмисленості і випливає із специфіки, компонентності складу та способу утворення фразеологізму» [Білоноженко. – УМЕ. – С. 710].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНИЙ ПРОМІ́ЖНИЙ РІ́ВЕНЬ МО́ВИ – «рівень мови, який перебуває на стику лексико-семантичного і синтаксичного рівнів» [Кочерган. – ОЗМ. – С. 385].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНИХ АНТО́НІМІВ СЛОВНИ́К – лексикографічна праця, у якій «подано тлумачення значення фразеологізмів-антонімів, наведено синоніми до кожного з них і цитати із творів українських письменників» [СУМ Ф. – С. 308]. Напр.: *Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / Калашник В. С., Колоїз Ж. В. – 3-є вид., допов. – К. : Довіра, 2006. – 349 с.* Наприклад:

НА́ЧЕ НА СВІТ НАРОДИ́ВСЯ // ЯК У ВОДІ́ НАМО́ЧЕНИЙ

дуже веселий, задоволений, радісний	**дуже похмурий, пригнічений, сумний**
аж танцює землі не чує під собою на сьомому небі	як чорна хмара мов у воду опущений як водою облитий сам не свій
Джериха готувалась до весілля. Нимидора **наче знов на світ народилася**. *(І. Нечуй-Левицький)*	Мирон був сердитий сам на себе; цілий тиждень ходив, **як у воді намочений**; він і в шинку, як зять його та громаду частував, сидів сумний та пив мовчки. *(Г. Григоренко)*

(СФА, с. 198).

Фразеологічних синонімів словник – лексикографічна праця, яка містить «...фразеологічні одиниці, що близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням, але відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функціонального стилю. Такі близькі або тотожні за своїм значенням фразеологічні одиниці звичайно співвідносяться з певним словом загальномовного вживання, виконують однакові з ним синтаксичні функції і утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів» [СФС. – С. 5]. Напр.: *Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / Коломієць М. П., Регушевський Є. С. ; за ред. В. О. Винника. – К. : Рад. шк., 1988. – 198 с.* Наприклад:

ДАЛЕКИЙ РОДИЧ — *(перев.* про дуже віддалену або сумнівну спорідненість) **родич у десятому (восьмому, сьомому) коліні; сьома (десята) вода на киселі**; **через дорогу (вулицю) навприсядки**, *жарт., ірон.;* **коваль бабі рідний швець**, *жарт.;* **на одному сонці онучі сушили**, *зневажл.;* **нашим воротам двоюрідний сарай**, *жарт., ірон.;* **чорт козі дядько**, *зневажл.;* **його мама і моя мама у одній воді хустки прали**, *жарт.*

[Гострохвостий:] *Для вас, я готовий познайомитись з* ***вашими родичами****, хоч би й* ***в десятому коліні*** (Нечуй-Левицький, 2, 1956, с. 485); — *Хоч ми й живемо в одному селі, хоч ти мені, десь у* ***сьомому чи восьмому коліні****, навіть* ***ріднею*** *доводишся, але від тебе ніколи я й доброго слова не почув* (Стельмах, Правда і кривда, 1961, с. 274); ***Сьома вода на киселі****. Так називають дуже далеких родичів* (Коптілов, У світі крилатих слів, 1968, с. 112); *Ґрабя,* ***«десята вода на киселі»****, надув свої губи, сидів мовчки, не випускаючи з рук шапки і поглядаючи на двері* (Нечуй-Левицький, 1, 1965, с. 245); *Мені казали, що ви родичі. — Такий він мені родич, як* ***десята вода на киселі*** (Гуреїв, Осінні квіти, 1977, с, 148); — *Аякже, родич!* ***Коваль бабі рідний швець, через дорогу навприсядки****! — відповів він українським прислів'ям, і над солдатськими головами прокотився регіт* (Цюпа, Через терни до зірок, 1986, с. 103); *З родичів вона найближчих,—* ***майже через вулицю навприсядки****, — та все ж варто знайти* (Гончар, Берег любові, 1976, с. 44);— *Володику, так ми ж з тобою майже родичі.* ***Через дорогу навприсядки*** (Сологуб. Чесність, 1975, с. 171); *Близька рідня —* ***на***

одному сонці онучі сушили; Нашим воротам двоюрідний сарай; Такий родич, як чорт козі дядько; Ми свояки; його мама і моя мама у одній воді хустки прали (Українські народні прислів'я, 1963, с. 659-660).

(СФС, с. 31).

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ АНТОНІМИ – «це щонайменше дві ФО однієї смислової і логічної сутності з протилежним значенням. Вони позначають одне й те саме явище в різних аспектах, не заперечуючи його, а вказуючи на протилежність дії чи відмінності в якісній оцінці: *…будуть (вийдуть) люди (з кого) – не буде пуття (з кого)*» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 114].

«…Серед фразеологічного матеріалу можна визначити однотипні антоніми, у яких протилежність семантики двох фразеологічних одиниць пояснюється наявністю частки **не**, що входить до компонентного складу: *до пуття довести – не довести до пуття…* Другу групу становлять фразеологізми-антоніми з різним компонентним складом, тобто різнотипні: *рукою подати – за тридев'ять земель*» [СУЛМ ЛФп. – С. 134].

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ВИРАЗИ – «стійкі за складом і вживанням фразеологічні звороти, які не тільки семантично подільні, але й повністю складаються зі слів з вільним значенням. Серед них розрізняються вирази комунікативного характеру (*вовків боятися – у ліс не ходити*) й номінативного (*трудові успіхи*)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 124].

Стійкі одиниці такого типу «…не виступають семантичним еквівалентом окремого слова (*…за моє жито ще мене й бито; що легко нажить – з дому біжить*)» [СУЛМ ЛФп. – С. 136].

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЄДНОСТІ – ідіоми, «узагальнено-цілісне значення яких мотивується наявністю в мові вільносинтаксичних омонімів: *права рука* (чия) 'найближчий помічник і соратник', *розв'язати руки* (кому) 'дати волю діям, звільнитися від залежності, обмежень у чому-небудь'» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 709].

«Стійке семантично неподільне словосполучення, значення якого виводиться з переносного значення слів, що його утворюють. Напр.: *як сніг на голову, їсти очима, гострити зуби, звалювати з хворої голови на здорову, цідити крізь зуби*» [Єрмоленко. – УМ. – С. 194].

«…Значення компонентів [цих фразем] дещо ослаблене вільнішою семантичною зв'язаністю структурних одиниць (*намилити шию, пальці знати*)» [СУЛМ ЛФп. – С. 136].

Фразеологічні зрощення – ідіоми, «значення яких з погляду сучасної мови зовсім не мотивуються, не випливають із суми значень слів-компонентів: *байдики бити* 'ледарювати', *показати, де раки зимують* (кому) 'провчити, покарати'». «Серед …основних ознак [фразеологічних зрощень] виділяють універсальні (загальномовні) й специфічні. До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семантичне перетворення фраземотворчих компонентів, смислова цілісність та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики. Одним з головних наслідків цих перетворень є цілісне значення Ф.» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 709].

Фразеологічні інновації – «це неологізми у фразеології, оказіональні утворення, продукти вторинної опосередкованої номінації, які, з'являючись у словниковому складі мови, проходять фази виникнення – узуалізації – акцептуалізації – лексикалізації / фразеологізації – інтеграції. Поняття фразеологічної інновації включає власне фразеологічні інновації, фразеологічні одиниці з новонабутою семантикою, модифіковані мовні форми та запозичення…» [СУЛМ ЛФп. – С. 141]. Див. **трансформація, контамінація.**

Фразеологічні омоніми – «фразеологічні одиниці, які повністю збігаються за компонентним складом, але не мають нічого спільного у значенні: *пускати півня* – означає «підпалити щось…», а також може мати значення «писнути, співаючи чи говорячи»; *дати волю рукам* – «побити когось» та інше значення – «обнімати кого-небудь» [СУЛМ ЛФп. – С. 133].

«Фразеологічних О. у мові мало, напр..: **зелена вулиця** – безперешкодний шлях для транспорту, а також у розвитку, досягненні чого-небудь і **зелена вулиця** – покарання солдатів у царській Росії, коли їх проганяли крізь стрій, б'ючи шпіцрутенами» [Тараненко. – УМЕ. – С. 402].

«Одним із шляхів виникнення фразеологічних омонімів є розпад тотожності полісемічної одиниці. Розрив зв'язку значень у

таких фразеологізмах слід шукати у їх внутрішній формі: якщо вона втрачена фразеологічними одиницями, то можна констатувати їх омонімічність, а не полісемію… У фразеологізмі *давати чосу* поступово утворились три значення..: а) бити, громити когось..; б) різко критикувати, лаяти когось..; в) тікати… Перші два з наведених значень мають певні контакти і можуть бути послідовно виведені одне з одного, а останнє вже не залежне від них, не має з ними точок зіткнення й характеризується іншим внутрішнім образом; його зв'язок з попередніми значеннями – омонімічний» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 420-421].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНІ СИНО́НІМИ – «фразеологічні одиниці зі спільним загальним значенням, які співвідносні з однією частиною мови, але відмінні між собою образною основою, компонентним складом і семантико-стилістичними відтінками». «В. Жуков під фразеологічними синонімами розуміє «ФО з максимально близьким значенням, що співвідносяться з однією частиною мови, мають переважно подібну лексико-фразеологічну сполучуваність, але відрізняються відтінками значення, стилістичним забарвленням, а іноді тим і тим». …Ю. Степанов синонімічними вважає «ФО, в основі яких лежать різні образи і які не допускають заміни компонентів». …Так, поняття «мовчати» передається синонімами *[і] рота не розкривати, справляти мовчанку* «мовчати, нічого не говорити»» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 95, 104].

«Для більшості фразеологізмів-синонімів характерні такі риси, як: однотипність моделі, співвіднесеність значення зі значенням відповідної частини мови, а також своєрідна сполучуваність..: *хоч греблю гати; по горло; як зірок у небі; тьма тьмуща…*» [СУЛМ ЛФп. – С. 137].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНІ СПОЛУ́ЧЕННЯ – «тип фразеологізмів, створюваних реалізацією зв'язаних значень слів (В. Виноградов). У них значення слів виокремлюються чіткіше, різкіше, вони аналітичні… Слово зі зв'язаним значенням допускає синонімічну заміну: *глупа* ніч – *пізня* ніч. Фразеологічні сполучення практично не мають омонімів» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 123].

«Фразеологічні сполучення поділяють на дві групи. Першу становлять Ф. з номінативно-цілісним значенням. У їхньому складі компоненти з фразеологічно зв`язаним значенням зовсім не мають

смислової самостійності і за своїми фраземотворчими функціями нагадують словотвірні морфеми: *прийти до пам'яті* 'опам'ятатися', *у славу ввести* (кого) 'ославити'. Друга група об'єднує фразеологічні сполучення з номінативно-розчленованим значенням, яке виникає внаслідок збереження словами-компонентами з фразеологічно зв'язаними значеннями відносної лексико-семантичної самостійності: *живе слово* 'усне мовлення (спілкування)', *дивитися звисока* (на когось) 'дивитися на кого-небудь зневажливо, з погордою'» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 709].

«Стійкі у вживанні словосполучення, що складаються зі слів з вільним та фразеологічно зв'язаним значенням. Напр.: *почервоніти як рак, скалити зуби, копилити губи, на рівні світових стандартів, кидати в жар.* Зміст Ф.с. розкривається через зміст окремих його частин (слів)» [Єрмоленко. – УМ. – С. 194].

«…Часто вживані формули, що приховують у собі метафору, мають досить прозору внутрішню форму (*прибитий горем, голуба кров, Хома невірний*)» [СУЛМ ЛФп. – С. 136].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНІ СУМІ́ЩЕНІ ОМО́НІМИ – фразеологічні омоніми, у яких «…переносне значення (що не випливає із суми планів змісту компонентів) може співіснувати, бути наявним одночасно з його прямим значенням (дорівнювати сумі планів змісту компонентів: *…вивертати очі з-під лоба, схиляти голову (чоло, шию)* (перед ким, чим))» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 124].

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНО ЗУМО́ВЛЕНЕ (ЗВ'ЯЗАНЕ) ЗНАЧЕ́ННЯ СЛО́ВА – «лексичне значення, яке набуває слово тільки в складі фразеологічної одиниці: *нагла смерть, дати відкоша, тернистий шлях*» [Ганич. – С. 88].

«…Значення, яке реалізується тільки в умовах певних сполучень слова з вузько обмеженим, стійким колом лексичних одиниць…» [СУЛМ ЛФп. – С. 37].

«Особливості фразеологічно зумовлених значень полягають у тому, що такі значення реалізуються тільки в стійких словосполученнях. А слово в цих словосполученнях завжди до певної міри втрачає індивідуальну виразність свого реального змісту, бо значення фразеологізму не є, як відомо, звичайною сумою значень слів, що входять у нього. Якщо у вільних словосполученнях номінативні значення слів, поєднуючись з

іншими, безпосередньо відбивають предметно-логічні зв'язки, які існують в об'єктивній дійсності, то фразеологічно зумовлені значення такі зв'язки відбивають опосередковано, відповідно до закономірностей лексичної системи нашої мови: *тепле* місце, *тернистий* шлях, *похилий* вік...» [СУЛМ Л і Ф. – С. 30].

ФРАЗЕОЛО́ГІЯ – «(від гр. φράσις – вираз, зворот і λόγος – слово, вчення) – 1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови у її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку; 2) сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямові, діалекту чи групі говорів; 3) сукупність фразеологізмів тієї чи тієї мови» [Алефіренко. – УМЕ. – С. 712].

«Термін Ф. ... в сучасній українській мові вживається принаймні в чотирьох значеннях: 1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови; 2) сукупність фразеологізмів у мові; 3) своєрідні засоби вираження думки, притаманні певній соціальній групі, якомусь авторові, діалекту тощо; 4) сукупність нещирих пишномовних висловів, позбавлених внутрішнього змісту» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 7].

ФУ́НКЦІЇ СЛО́ВА – «призначення і мета використання слова, його актуалізація. **Функція комунікативна** – призначення слова служити засобом спілкування і повідомлення. **Функція номінативна** – призначення слова служити назвою предметів, ознак, якостей, дій, станів тощо. **Функція естетична** – призначення слова служити засобом художньої виразності» [Ганич. – С. 323].

ФУ́НКЦІЇ СЛОВНИКА́ – «словники виконують такі функції:

- **інформаційну** – дають можливість якнайкоротшим способом (через позначення) долучитися до накопичених знань;
- **комунікативну** – дають читачам необхідні слова рідної чи чужої мови;
- **нормативну** – фіксують значення і використання слів, сприяють вдосконаленню й уніфікації мови як засобу спілкування;

- **наукову лінгвістично орієнтовану** – основне завдання словника у плані змісту – опис лексики мови, точніше – певних одиниць мови;
- **дидактичну (просвітницьку)** – словник слугує вивченню і рідної, і чужої мови» [Демська. – С. 63-64].

ФУНКЦІОНА́ЛЬНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМІВ – поділ фразеологізмів на різні типи залежно від того, у якій сфері вони функціонують. Наприклад, «…для усного монологічного мовлення Д. Баранник запропонував функціональну класифікацію, виділивши п'ять основних груп: 1) фразеологічні метафори народного характеру: *брати в шори, пасти задніх*... (ідіоми, приказки); 2) фразеологічні метафори літературного характеру: *Ганнібалова клятва, троянди й виноград* (крилаті метафоричні словосполучення); 3) фразеологічні образні узагальнення народного характеру: *який Сава, така й слава* (прислів'я); 4) фразеологічні образні узагальнення літературного характеру: *бути чи не бути, не той тепер Миргород* (крилаті синтаксично закінчені одиниці); 5) специфічно жанрова фразеологія: *що й треба було довести* (стабільні «робочі» формули)» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 127].

ФУНКЦІОНА́ЛЬНО-СТИЛЬОВІ́ РОЗРЯ́ДИ ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМІВ – групи фразеологічних одиниць, об'єднаних функціонально-стильовою сферою використання: «розмовні, просторічні, фольклорні й книжні. До **розмовних** належать літературні, дещо знижені фразеологізми, властиві переважно усному мовленню.., які характеризуються повсякденністю, буденністю: *…воду варити, ні в які ворота не лізе*. Серед розмовних фразеологізмів виділяються три підгрупи: літературно-розмовні (*мліти душею, як холодною водою облитий*), ужитково-розмовні (*від рук відбитися, не промах*) і фамільярно-розмовні (*гострити зуби* (на кого), *ні бум-бум*); **просторічні** фразеологізми – найбільш знижена частина всього ідіоматичного запасу (*квацати дьогтем* (кого), *аж із горла лізе* (в кого), *якоїсь бісової матері,* лайл.); **фольклорні** фразеологізми забарвлені емоційністю небуденності й належать і за походженням, і за вживанням до народно-поетичної сфери: *казка про сірого бичка, ...красна дівиця, ...за царя Хмеля, ...чужа чужина*; **книжні** фразеологізми використовуються в наукових і публіцистичних

текстах, у художніх творах: …насамперед запозичення з грецької міфології, біблійних легенд, зі старослов'янської та європейських мов: *Альма матер, …наріжний камінь, …фіговий листок, …езопівська мова*» [Ужченко. – ФСУМ. – С. 246-250].

Х

Худо́жній сти́ль – «функціональний різновид літературної мови. Виявляючи особливий спосіб мислення, Х.с. відтворює дійсність через конкретно-чуттєві образи..; це особливий спосіб мислення, створення мовної картини світу. Х.с. обслуговує духовно-естетичну сферу життя» [Єрмоленко. – УМЕ. – С. 717].

«…На відміну від інших стилів, художній стиль є складним мовним сплавом, у якому відображене все багатство мови. Сфера використання – література та інші види мистецтва... Основне призначення – впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття і волю читачів, формувати ідейні переконання, моральні якості та естетичні смаки. Основні ознаки: конкретність змісту, образність, виразність, емоційність. Основні мовні засоби: багатство найрізноманітнішої лексики з переважанням конкретно-чуттєвої (назви осіб, дій, явищ, ознак); емоційно-експресивна лексика, різні види синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів; використання зі стилістичною метою історизмів, архаїзмів, діалектизмів, просторічних елементів… Особливою прикметою художнього стилю є широке вживання дієслівних форм… Повною мірою представлені стилістичні фігури і тропи» [СКМ. – С. 73].

Ц

Ці́лісноофо́рмленість – «неподільність мовної одиниці, неможливість поділу її на частини і встановлення між ними інших одиниць мови. Ціліснооформленість – одна з суттєвих ознак слова як одиниці мови» [Ганич. – С. 330].

Ч

Часто́тний слова́ник – словник, у якому «...представлено мовні одиниці з погляду їх уживаності у мовленні. Стаття словника

складається з мовної одиниці (найчастіше слова) і цифри, що вказує на кількість її вживань у досліджених текстах. Ч.с. укладають для стилістичних та інших мовознавчих потреб, для створення ефективних систем стенографії, відбору лексичного мінімуму з іноземної мови, атрибуції (визначення автентичності автора) непідписаних рукописів, для автоматичного опрацювання текстової інформації тощо. За характером реєстрових мовних одиниць частотні словники поділяють на словники словосполучень, словоформ, морфем, буквосполучень, складів тощо. Теорію і методи укладання Ч.с. та їх класифікацію розробляє **статистична лексикографія**.

Ч.с. класифікують за:

- одиницями підрахунку — Ч.с. слів, словоформ, словосполучень, морфем, буквосполучень і т. д.;
- обсягом вибірки — великі, укладені на вибірці 1 млн. і більше слововживань, середні — на вибірці 999 000-400 000 слововживань, невеликі — на вибірці 399 000-100 000 слововживань, мікро- Ч.с. — на вибірці менше 100 000 слововживань;
- характером вибірки — Ч.с. функціонального стилю, жанру, авторського стилю;
- обсягом Ч.с. — повні словники, які містять списки всіх одиниць, вжитих в обстежених текстах, і неповні, які містять лише одиниці з частотою, вищою заданого порога;
- характером подачі матеріалу в Ч.с. — алфавітно-частотний або ранговий (за спадом частоти) список чи обидва;
- статистичними характеристиками одиниць Ч.с. — абсолютна, середня чи відносна частота, наявність чи відсутність статистичних оцінок частоти.

В Україні вийшов *Частотний словник сучасної української художньої прози : у 2-х т. / редкол. Н. П. Дарчук, В. І. Критська, В. С. Перебийніс (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1981. Т.І. – 864 с., Т.ІІ. – 886 с.* — середній, повний, одиниці підрахунку словоформи об'єднані в парадигму, їхня сумарна частота є частотою слова. Наведено абсолютну і відносну (%) частоти в авторській і прямій мові, середні частоти (на 1000 слововживань) для всього масиву, кількість джерел та мінімальних виборок, де

вжито одиниці підрахунку, міра коливання середньої частоти» [Перебийніс. – УМЕ – С. 790]. Наприклад:

Слово	Абсолютна частота	Відносна частота, %
...		
ЗАНЯ́ТТЯ	29	0,0089
ЗА́ПИС	13	0,0040
ЗАПИСА́ТИ	30	0,0092
ЗАПО́ВНЕННЯ	17	0,0052
ЗАПО́ВНИТИ	17	0,0052
ЗАПОЗИ́ЧЕННЯ	25	0,0076
ЗАПОЗИ́ЧИТИ	32	0,0098

(Б3000, с. 86).

Чистота́ мо́ви – «її незасміченість позалітературними елементами (діалектизмами, професіоналізмами, жаргонізмами), доречність використання в ній певних мовних засобів у конкретній ситації мовного спілкування» [Ганич. – С. 116].

«Комунікативна якість мови, пов'язана з правильною літературно-нормативною вимовою, з відсутністю позалітературних елементів: діалектизмів, вульгаризмів, плеоназмів, штампів, канцеляризмів, слів-паразитів, таких мовно-виражальних засобів, що заперечуються нормами моралі» [СКМ. – С. 74].

Ш

Шифри́зми – лексичні «одиниці, що свідомо використовуються для порозуміння лише у своєму обмеженому середовищі… Ці одиниці довго не живуть, оскільки не виявляють зв'язку між первинною етимологією і заданим (домовленим) значенням» [Демченко. – С. 35]. Див. **арготи́зми, жаргоні́зми**.

Шляхи́ ви́никнення омо́німів – умови, особливості утворення омонімічних мовних одиниць. «… За походженням лексичні омоніми можна поділити на два класи: І. Лексичні омоніми, що виникли в результаті розвитку мовної системи української мови. ІІ. Лексичні омоніми, що виникли внаслідок засвоєння слів з інших мов…

І. …Більшість дослідників сходяться в тому, що в результаті розходження значень полісемантичного слова можуть виникнути

слова-омоніми… Двома значеннями одного слова спочатку були нинішні два слова *губа* – «край рота» і *губа* – «затока, що глибоко врізається в сушу»; ще прозоріше виявляється етимологічний зв'язок слів *лист* – «орган повітряного живлення і газообміну рослин» і *лист* – «тонкий, щільний шматок або шар якого-небудь матеріалу»..; семантичні омоніми.., їх виникнення тісно пов'язане з явищем конверсії, тобто переходу слів з однієї частини мови в іншу… II. …Омоніми.., звуковий склад яких став тотожним внаслідок фонетичних змін етимологічно різних слів… і перерозкладу основ… *набувати* (від кореня дієслова *быти*) і *набувати* (від *обути*) … III. Омоніми, що виникли внаслідок збігу звукового складу слів, які утворились від різних основ. Так, ми маємо … два слова *кришка*, утворені від основ слів *крихта* і *крити*; … *губка* – зменш. від *губа* (край рота) і *губка* – предмет для миття з спільносл. *губа* (гриб, нарост). IV. …Слова, що утворились у різний час з омонімічних словотворчих елементів і мають різне значення: *провід* – «керівництво» і *провід* – «проволока», *провідник* – «людина, що проводжає, супроводить кого-небудь, що-небудь», і *провідник* – «матеріал, що проводить електричний струм, звук і т.п.»… V. Засвоєння слів з інших мов… При цьому розрізняють два види слів-омонімів: запозичене слово може бути омонімічним 1) або до слова української мови, 2) або до іншого запозиченого слова. Перший тип ми бачимо в словах *лава* («ослін») – *лава* < lawa пол. < («спосіб шикування»); *лава* іт. lava – «розплавлена силікатна маса, що виливається на земну поверхню під час вибуху вулкана»; *полька* – «жінка польської національності» і *полька* < чеськ. «танок». Другий тип омонімів, що виникли в результаті засвоєння іншомовних слів, спостерігаємо у словах: …1) *міна* з фр. < «особливий вибуховий снаряд», 2) *міна* < гр. «стародавня грецька грошова одиниця, а також міра ваги», 3) *міна* < фр. «вираз обличчя», 4) *міна* < фр. «підземний хід, підземна галерея»» [Лисиченко. – С. 59-61].

Шляхи виникнення синонімів – умови, особливості утворення синонімічних мовних одиниць. «Синоніми виникають, по-перше, з необхідності фіксувати в слові нові відтінки явища, узагальнення чи поняття. З другого боку, синонімічні слова можуть характеризувати не саме явище, а своєрідність бачення, оцінки його, ставлення до нього..; внаслідок диференціації значень або їх

синонімічного зближення, що розвиваються в мовній системі» [Лисиченко. – С. 68-69].

Синоніми «…виникають … шляхом творення нових слів від здавна існуючих за допомогою різних словотворчих засобів на власній національній основі..: *віяти* (про вітер) – *повівати.., твір – витвір, утвір* (фантазія)… Другим джерелом збагачення синоніміки української мови є слова іншомовного походження, що ввійшли в синонімічні зв'язки із споконвічно українськими, як-от: *спеціаліст – знавець, фіаско – невдача*… Важливим джерелом збагачення синоніміки української мови є розмовно-просторічні слова та діалектизми, як-от: *підбурювати – під'юджувати, мутити, баламутити*; *садиба, оселя – селитьба*… Лексична синоніміка української мови збагачується також у процесі розвитку багатозначності слів. Так, прикметник *слушний* поступово набув у ній два значення – *зручний, відповідний*, коли йдеться про час, нагоду і – *правильний, ґрунтовний, переконливий*, якщо це стосується зауваження, доказів тощо. Тому цей прикметник тепер входить не до одного синонімічного ряду, а до двох: *слушний, придатний, відповідний* і *слушний, справедливий, правильний, належний*» [СУМ Л і Ф. – С. 90-91].

Шта́мп – «(нім. Stampfe, від іт. stampa – відбиток, друк) – художній прийом або зворот мови, що багаторазово повторюється без творчого осмислення; вислів, який механічно повторюють; трафарет; шаблон; мовний стереотип з негативним забарвленням: *взяти до відома.., дати путівку в життя*» [Сологуб. – УМЕ. – С. 739].

«Мовний зворот, багаторазово повторюваний, трафаретний, затертий вислів зі стертою експресивністю. На відміну від кліше, Ш. не мають ні інформативної, ні експресивної цінності. Користування Ш. збіднює мову. До Ш., напр., належать одиниці *чорне золото* – вугілля чи нафта, *біле золото* – бавовна тощо» [МФЕ. – С. 447].

«…Мовний зворот, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення і з певної причини втратив для мовця текстове інформаційне навантаження. Наприклад: *фронт польових робіт, спортивний дует*» [СКМ. – С. 74].

Я

Ядро́ лексичного значення – «разом із архісемою диференційні семи» [СУЛМ ЛФп. – С. 44]. Див. **сигніфіка́т, архісе́ма, диференці́йна се́ма.**

Я́сність мо́ви – «дохідливість і доступність для тих, кому вона адресована» [Ганич. – С. 116].

«Комунікативна якість мови; співзвучність вираженої мовою думки динаміці мислення мовної особистості, зрозумілість її адресатові, недвозначність у формулюванні думки» [СКМ. – С. 74].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. [Ахманова] – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – изд. 4-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.
2. [Бацевич] – Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с. – (Словники України).
3. [СУМ Ф] – Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 368 с.
4. [Ганич] – Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Ганич Д. І., Олійник І. С. — К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
5. [Голянич] – Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст : монографія / М. І. Голянич. — Івано-Франківськ : Плай, 1997. — 178 с.
6. [Гуйванюк] – Гуйванюк Ніна. Синтаксичні експресеми з антиципацією // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В. Г. Скляренко. – К., 2007. – С. 84–92.
7. [Дзісь] – Дзісь Р.П. Пуристичні тенденції в процесі унормування української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. П. Дзісь. – Чернівці, 2008. – 20 с.
8. [Демська] – Демська О. Вступ до лексикографії / О. Демська. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 266 с.
9. [Демченко] – Демченко В. Арго як організаційний елемент повсякденної мови / В. Демченко // Дивослово. – 2010. – № 5 (638). – С. 34–37.
10. [Дубічинський] – Дубічинський В. В. Лексикографія української мови : конспект лекцій / В. Дубічинський. – Харків : НТУ «ХПІ», 2002. – 56 с.
11. [Єрмоленко. – УМ] – Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.

12. [Єрмоленко. – Ф і ЛМ] – Єрмоленко Є. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1987. – 248 с.
13. [Жайворонок] – Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
14. [Ковшова] – Ковшова М. Л. Семантика и прагматика эвфемизмов. Краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов / М. Ковшова. — М. : Гнозис, 2007. — 320 с.
15. [Кононенко] – Кононенко І. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / Кононенко І., Співак О. ; Ірина Кононенко (ред.) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К. : Вища школа, 2008. — 344 с.
16. [Кочерган. – ВДМ] – Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 368 с.
17. [Кочерган. – ЗМ] – Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / М. П. Кочерган. — К. : Видавничий центр «Академія», 1999. — 288 с. (Альма-матер).
18. [Кочерган. – ОЗМ] – Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник / М. П. Кочерган. — К. : Видавничий центр «Академія», 2006. — 424 с. (Альма-матер).
19. [Левицький. – АМВЛС] – Апроксимативні методи вивчення лексичного складу : навчальний посібник / Левицький В. В., Огуй О. Д., Кійко С. В., Кійко Ю. Є. – Чернівці : Рута, 2000. – 136 с.
20. [Левицький. – С] – Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница : НОВА КНЫГА, 2006. – 512 с.
21. [ЛЕС] – Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
22. [Лисиченко] – Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови (Семантична структура слова) / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1977. – 116 с.
23. [МФЕ] – Мала філологічна енциклопедія / уклали : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.

24. [Нікітін] – Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / Никитин М. В. — М. : Высш. школа, 1988. — 167 с.
25. [Нікітіна] – Никитина С. Е. Паронимическая аттракция или народная этимология // С. Е. Никитина. Язык как творчество : сб. науч. трудов. — М. : ИРЯ, 1996. — С. 318–325.
26. [Панько] – Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
27. [Пітель] – Пітель В. М. Типологія епідигматичних відношень полісемічних флороназв та їх похідних у лексиці сучасної української мови : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. М. Пітель. — Івано-Франківськ, 2005. — 20 с.
28. [Полюга. – ПСАУМ] – Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – 3-є вид., допов. і випр. – К. : Довіра, 2006. – 510 с.
29. [Пономарів] – Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник / О. Д. Пономарів. — 3-тє вид., перероб. і доповн. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. — 248 с.
30. [Пустовіт] – Словник іншомовних слів : 23000 слів та термінологічних словосполучень / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2000. — 1018 с.
31. [Селіванова] – Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2010. – 844 с.
32. [Скаб] – Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Скаб. – К., 2009. – 36 с.
33. [Ставицька] – Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: С. 426-449.
34. [СКМ] – Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів / Л. В. Струганець. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 88 с.
35. [СУЛМ Л і Ф] – Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.

36. [СУЛМ ЛФп] – Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко [та ін.]. – К. : Знання, 2010. – 210 с.
37. [СУЛМ П] – Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] ; за ред. А. П. Грищенка. — [3-тє вид.], допов. — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.
38. [Ужченко. – СГК] — Ужченко В. Д. Семна глибина концепту як складова фразеологізму // Філологія : збірник наукових праць. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 42–53.
39. [Ужченко. – ФСУМ] – Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навчальний посібник / Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. — К. : Знання, 2007. — 495 с.
40. [УМЕ] – Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. — К. : «Укр. енцикл.», 2000. — 752 с.: іл.
41. [ХТСО] – Художній текст — слово — образ: лінгвостилістичний аспект / [Голянич М. І., Бабій І. О., Іванишин Н. Я., Литвин О. Б., Соловій У. В., Стефурак Р. І.] ; під редакцією М. І. Голянич. — Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. — 408 с.
42. [Штерн] – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / Міжнародний фонд «Відродження» — К. : АртЕк, 1998. — 335 с.
43. [Ющук] – Ющук І. П. Українська мова : підручник / І. П. Ющук. — 3 тє вид. — К. : Либідь, 2006. — 640 с.

ПЕРЕЛІК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ, ВИКОРИСТАНИХ ЯК ПРИКЛАДИ У СЛОВНИКОВИХ СТАТТЯХ

1. Алексієнко Л. Граматичний словник українських дієслів : у 2-х частинах / Алексієнко Л., Козленко І. – К., 1998–2000.
2. Асоціативний словник української рекламної лексики / Ю. О. Карпенко / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Філологічний факультет. – О. : Астропринт, 2001. – 151 с.
3. Бибик С. П. Словник епітетів української мови / Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. — 432 с.
4. Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови / С. Бук ; наук. ред. Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 192 с.
5. Бурячок А. А. Українсько-російський траслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ / А. А. Бурячок. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. – 168 с.
6. Бурячок А. А. Словник українських рим / Бурячок А. А., Гурин І. І. – К. : Наук. думка, 1979. – 338 с.
7. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови / Н. П. Бутенко. – Львів : Вища шк., 1979. – 120 с.
8. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.
9. Габорак М. М. Гідронімія Івано-Франківщини : словник-довідник / М. М. Габорак ; Інститут українознавства при Прикарпатському ун-ті ім. Василя Стефаника ; Науково-дослідна лабораторія «Гуцульська етнопедагогіка і гуцульщинознавство» АПН України. — Снятин : Прут Прінт, 2003. — 284 с.
10. Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів / Ганич Д., Олійник І. – К. : Вища шк. Голов. вид-во, 1985. – 360 с.
11. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.
12. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2004. – 448 с.

13. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич ; Північноукраїнський діалектологічний центр ; Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. — Житомир, 2002. — 184 с.
14. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. — К. : Освіта, 2008. — 320 с.
15. Гуменюк Т. П. Словники України: Інтегрована лексикографічна система / Гуменюк Т. П., Широков В. А. – К., 2004. – CD
16. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
17. Демська О. Словник омонімів української мови / Демська О., Кульчицький І. – Львів : Фенікс, 1996. – 224 с.
18. Денисюк В. В. Словник скорочень у пам'ятках давньоруської мови / В. В. Денисюк ; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. — К., 2000. — 17 с.
19. Діброва С. Словник рим Т. Г. Шевченка / С. Діброва. – Сімферополь, 2004.
20. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / за ред. І. Желєзняк, А. Корепанової, Л. Масенко, О. Стрижака. – К., 1985.
21. Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. / укл. : Г.В.Болдирєв, В.Т. Коломієць, А.П. Критенко та ін.; Ред-кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка. Т.І. 1982. – 631 с., Т.ІІ. – 1985. – 570 с., Т.ІІІ. – 1989. – 550 с., Т.4 – 653 с., Т.5 – 704 с.
22. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
23. Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови / О. Я. Загоруйко. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с.
24. Іванець Т. Ю. Схожі, але нетотожні: словник міжмовних омонімів та паронімів (за матеріалами укр. та рос. мов) / Т. Ю. Іванець ; Вінницький національний технічний ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2006. — 142 с.

25. Ільницький О. Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка : в 4-х т. / Ільницький О., Гавриш Ю. – Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001.
26. Інверсійний словник української мови / уклад. : С. П. Бевзенко, О. І. Бондар, З. І. Волосевич [та ін.] ; відп. ред. С. П. Бевзенко. – К. : Наук. думка, 1985. – 811 с.
27. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / Калашник В. С., Колоїз Ж. В. – 3-є вид., допов. – К. : Довіра, 2006. – 349 с.
28. Калашник В. Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу : словник-довідник / Калашник В., Колоїз Ж. – Харків, 2003.
29. Караванський С. Словник рим української мови / С. Караванський. – Львів, 2004.
30. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. – 912 с.
31. Коваль А. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови / Коваль А., Коптілов В. – вид. 2-е перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1975. – 336 с.
32. Коваль А. П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
33. Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / Коломієць М. П., Регушевський Є. С. ; за ред. М. М. Пилинського. – К. : Рад. шк., 1985. – 151 с.
34. Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / Коломієць М. П., Регушевський Є. С. ; за ред. В. О. Винника. – К. : Рад. шк., 1988. – 198 с.
35. Кононенко І. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / Кононенко І., Співак О. ; Ірина Кононенко (ред.) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К. : Вища школа, 2008. — 344 с.
36. Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів / М. Кочерган. – К. : Академія, 1997. – 400 с.

37. Кротевич Є. Словник лінгвістичних термінів / Кротевич Є., Родзевич Н. ; за заг. ред. С. В. Кротевича. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.
38. Лучик А. А. Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова / А. А. Лучик. – К. : Довіра, 2004. – 495 с.
39. Мала філологічна енциклопедія / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.
40. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови : [словник] / М. Негрич. — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 224 с.
41. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006) : словник / Нелюба А., Нелюба С. – Х. : Майдан, 2007.
42. Нові слова та значення : словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали : Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К. : Довіра, 2009. – 271 с.
43. Огієнко І. Український стилістичний словник / І. Огієнко. – Львів : З друк. наук. тов-ва ім. Шевченка, 1924. – 495 с.
44. Орфоепічний словник української мови : в 2 т. / уклад. : М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. – К. : Довіра, 2001.
45. Пещак М. Украинский семантический словарь / Пещак М., Клименко Н., Карпіловська Є. – К., 1990.
46. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – 3-є вид., допов. і випр. – К. : Довіра, 2006. – 510 с.
47. Полюга Л. М. Словник українських морфем : понад 45 000 / Л. М. Полюга. – вид. 3-є, допов. і випр. – К. : Довіра, 2009. – 554 с.
48. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. – вид. 2-е, випр. – К : Рад. шк., 1964. – 639 с.
49. Прадід Ю. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека / Ю. Прадід. – Сімферополь, 1994.
50. Регушевський Є. Словник мовознавчих термінів Івана Франка / Є. Регушевський. – Сімферополь, 2002.
51. Різниченко О. С. Одноримки (словник омонімів та схожозловів) / О. С. Різниченко. – Одеса : Друк, 2002. – 408 с.

52. Русско-украинский словарь синонимов / под. ред. Н. Н. Пилинського. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
53. Святовець В. Ф. Словник образотворчих засобів. Тропи та стилістичні фігури : навч. посібник для студ. ін-ту, ф-тів та від-нь журналістики вищих навч. закл. / В. Ф. Святовець ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. — К., 2003. — 178 с.
54. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1995. – 256 с.
55. Скрипник Л. Г. Власні імена людей : словник-довідник / Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. ; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1996. – 333 с.
56. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
57. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних сполучень / укл. : Л. О. Пустовіт, С. І. Скопенко, Г. М. Сюта, І. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
58. Словник іншомовних слів : 10000 слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
59. Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка : у 3-х т. – Харків : ХДУ, 1978–1979.
60. Словник мови Шевченка : в 2-х т. / ред. колегія : В. С. Ващенко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1964. – 484 с.
61. Словник синонімів української мови : в 2-х томах / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999–2000.
62. Словник скорочень в українській мові : понад 21 000 скорочень / уклад. : Н. Д. Гула, В. В. Жайворонок, Л. П. Жарова [та ін.] ; за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Вища школа. Головне вид-во, 1988. – 512 с.
63. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : у 2-х т. / ред. колегія : Л. Л. Гумецька (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977–1978.
64. Словник сучасного українського сленгу / Тетяна Михайлівна Кондратюк (упоряд.). — Х. : Фоліо, 2006. — 352 с.

65. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
66. Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 788 с.
67. Ставицька Л. Український жаргон : словник : містить близько 4070 сл. і понад 700 стійких словосполучень / Л. Ставицька ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту ; Інститут критики ; НАН України; Інститут української мови. — К. : Критика, 2005. — 496 с.
68. Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Зів'яле листя» = Glossary of Ivan Franko's Collection of Poetry «Faded Leaves» / Зеновій Терлак. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 394 с.
69. Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник / за редакцією М. Жовтобрюха. – К., 1973.
70. «Українська мова». Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.», 2007. – 752 с.
71. Частотний словник сучасної української художньої прози : у 2-х т. / редкол. Н. П. Дарчук, В. І. Критська, В. С. Перебийніс (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1981. Т.І. – 864 с., Т.ІІ. – 886 с.
72. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики / І. Б. Штерн ; Міжнародний фонд «Відродження» — К. : АртЕк, 1998. — 335 с.
73. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник / В. П. Шульгач ; І. М. Желєзняк (відп. ред.) / НАН України; Інститут української мови. — К. : Кий, 2001. — 189 с.
74. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / Юрченко О. С., Івченко А. О. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ

А

Абревіатура – 10
Абревіатур (скорочень) словник – 10
Абсолютні (повні) синоніми, лексичні дублети – 10
Абсолютні універсалії – 11
Абстрактна лексика – 11
Автоматичний словник – 12
Автономні слова (автосемантичні) – 12
Авторський словник (словник мови письменника) – 12
Автосемантичний – 14
Азбуковники – 14
Активна лексика – 14
Активний словник – 15
Активний словниковий запас – 16
Активні / пасивні фразеологізми – 16
Актуалізація – 16
Акультуризація – 17
Акцентні діалектизми – 17
Акцентологічний словник – 17
Аналогія – 17
Анахронізм – 17
Англіцизм (англізм) – 18
Антиномії – 19
Антитеза – 19
Антифразис – 20
Античне джерело походження фразеологізмів – 20
Антоніми – 20
Антоніми-евфемізми – 22
Антонімів словник – 22
Антоніміка – 23
Антонімія – 23
Антропонім – 23
Антропонімів словник – 24
Антропоніміка – 24
Антропонімія – 24
Антропоцентризм – 24
Антропоцентричний напрямок досліджень – 24
Апелятив – 25
Арабізм – 25
Арго – 25
Арго словник
Арготизми – 26
Ареальні фразеологізми – 27
Архаїзм – 27
Архісема (інтегральна сема, гіперсема, родова сема) – 28
Асиметричний дуалізм мовного знака – 28
Асоціативна структура слова – 29
Асоціативне поле (асоціативна група) – 29
Асоціативний словник (словник асоціативних норм) – 29
Асоціативно-деривaційні відношення – 30
Аспекти вивчення фразеології – 30
Аспекти лексичного значення – 30
Астронім – 31
Атракція – 31
Афоризм – 31
Афоризмів словник – 31

Б
Багатозначне слово – 31
Багатозначність – 31
Багатозначність і антонімія – 31
Багатозначність і омонімія – 32
Багатозначність і синонімія – 33
Багатозначність фразеологічної одиниці – 33
Безеквівалентна лексика – 34
Біблізми – 34
Білорусизм – 34
Богемізм – 34
В
Валентність – 35
Варваризм – 36
Варіанти слова – 36
Варіанти фразеологізму – 37
Вигукові фразеологізми – 37
Вирівнювання – 38
Висловлення прецедентне – 38
Власне лексичні діалектизми – 38
Власне українська лексика (специфічно українські слова) – 38
Власне фразеологізми – 41
Власних назв словник – 41
Внутрішні причини мовних змін – 41
Внутрішньослівні відношення – 41
Внутрішня форма слова – 41
Внутрішня форма фразеологізму – 41
Вокабула – 42
Вторинна номінація – 42
Вульгаризми (лайлива і вульгарна лексика) – 42
Г
Галичанізм (галицизм, рутенізм) – 42
Галліцизм – 43
Гебраїзм – 44
Генетична класифікація (джерела фразеологізмів) – 44
Германізм – 45
Гібридне слово – 45
Гідронім – 46
Гідронімів словник – 46
Гідроніміка – 46
Гідронімія – 46
Гіперо-гіпонімія – 46
Гіперонім – 46
Гіпонім – 46
Гіпонімічні відношення – 46
Гіпонімія – 47
Глоса – 47
Глосарій – 47
Глосема – 48
Глосографія – 48
Говір – 49
Говірка – 49
Голонім – 50
Градуальна сема – 50
Граматична сема – 50
Граматичне значення – 50
Граматичний словник – 51
Граматичні діалектизми – 52
Гра слів – 52
Грецизм – 52
Д
Девальвація слова – 53
Девіація мовна – 53
Демінутиви – 53
Денотат – 53
Денотативне значення слова – 54

Денотативний – 54
Деривaційний словник – 54
Деривація семантична – 54
Десемантизація – 54
Десинонімізація – 55
Дескриптивні словники – 55
Дескрипція – 55
Детермінологізація – 55
Дефініція – 56
Дистрибуція – 56
Дисфемізм (какофемізм) – 57
Дитяча лексика – 57
Дитячої лексики словник – 57
Диференційна сема (розрізнювальна, видова сема, гіпосема) – 57
Диференційний словник – 58
Діалексії – 58
Діалект – 58
Діалектизм – 59
Діалектне слово – 59
Діалектний – 59
Діалектний словник – 59
Діалектологія – 60
Діахронія – 60
Діахронні словники – 61
Дієслівні фразеологізми – 61
Ділова лексика – 61
Домінанта синонімічного ряду (опорне слово, словопоказник, стрижневе слово) – 62
Дублети – 62

Е

Евфемізм – 63
Еквівалентність мовних одиниць – 64
Еквонімічні відношення – 64
Екземпліфікація – 64
Екзотизми – 64
Експресема (експресив) – 65
Експресивна лексика – 65
Експресивне забарвлення фразеологізмів – 66
Експресивно-емоційна лексика – 66
Експресивно-стилістичне забарвлення фразеологізмів – 67
Екстенсивний словник – 67
Екстенсіонал – 67
Електронний словник – 67
Емоційна лексика – 68
Емоційність фразеологічної одиниці – 69
Енантіосемія – 69
Енциклопедичний словник – 69
Енциклопедія – 71
Епідигматика – 71
Епідигматичні відношення – 72
Епітетів словник – 72
Етимологічний словник – 73
Етимологія – 74
Етимологія народна – 74
Етнографізми (етнографічні діалектизми) – 75
Етноейдема – 76
Етнолінгвістика – 76
Етнонім – 76
Етносемантика – 76
Етнотекст – 77

Ж

Жаргон – 77
Жаргонізми (жаргонна лексика) – 77
Жаргонний (сленговий) словник – 78

З

Забарвлення (мовної одиниці) – 79
Загальновживана (загальнонародна, міжстильова) лексика – 79
Загальномовні антоніми – 79
Загальномовні синоніми (вільні, постійні) – 80
Заголовкові одиниці – 80
Заперечні слова – 80
Запозичені слова – 80
Запозичені фразеологізми – 80
Запозичення – 81
Застаріле значення – 81
Застарілі слова – 81
Зворотний словник – 82
Звуження значення слова – 82
Звуконаслідувальні слова – 82
Зв'язане (невільне) значення слів – 83
Зміни значення (семантичні зміни) мовної одиниці – 83
Знак (мовний) – 83
Знаковий рівень мови – 83
Значення слова – 83
Зневажлива лексика – 84
Зовнішні причини мовних змін – 84
Зони мікроструктури (зони словникової статті) – 85

І

Ідеографічний словник – 85
Ідеографічні (семантичні, поняттєві, логічні) синоніми – 85
Ідіоетнічний інтерпретаційний компонент слова (компонент слова етнокультурний, компонент слова національно-культурний) – 86
Ідіолект – 86
Ідіома – 86
Ідіоматика – 87
Ідіоматичність – 87
Ідіостиль – 87
Ієрархічні відношення у мові – 87
Ізоглоса – 88
Ізолекси – 88
Ізосеми – 88
Іменникові фразеологізми – 88
Іменні частини мови – 88
Ім'я – 88
Ім'я культури прецедентне – 89
Інверсійний (зворотний, обернений) словник – 89
Індоєвропейська лексика – 90
Інновація – 91
Інструкція – 91
Інтенсіонал / Імплікаціонал – 91
Інтернаціоналізація мови – 92
Інтернаціоналізми, інтернаціональні слова (міжнаціональні, міжнародні слова) – 92
Інтернет-словник – 92
Інтерференція – 92
Іншомовних слів словник – 93
Іншомовні слова – 93
Історизми (матеріальні архаїзми) – 93
Історичний словник – 94

К

Каламбур – 95
Калька – 95

Калькування – 96
Канцеляризм – 97
Картина світу – 97
Категорійна сема (класема, категоріальна сема) – 97
Катойконіми – 98
Класема – 98
Кліше – 98
Ключові слова – 98
Книжна лексика – 99
Ковані слова – 99
Кодифікація – 100
Код культури духовний – 100
Код мовний – 100
Койне (загальна мова) – 101
Колокативна (коокурентна) сема – 101
Колокація слова – 101
Колоквіалізм – 101
Комбінаторна семантика – 101
Компонент значення – 102
Компонентний аналіз – 102
Компонент слова етнокультурний – 102
Компонент слова національно-культурний – 102
Компресія – 103
Комп'ютерна лексикографія – 103
Комп'ютерний словник – 103
Конверсиви (лексичні конверсиви) – 103
Конверсія – 104
Конкорданс – 105
Конотатема – 105
Конотація – 106
Конотема (конотативна сема) – 107
Контамінація – 107
Контекст – 107
Контекстуальні (текстуальні) антоніми – 108
Контекстуальні (текстуальні) синоніми – 109
Контрастивні відношення, антонімічні, конверсивні – 109
Концепт – 109
Концепція словника – 111
Кореневі омоніми – 111
Космонім – 111
Космонімів словник – 111
Крилатих висловів словник – 111
Крилаті вислови (крилаті слова), афоризми – 112
Критика лексикографічна – 113
Культура мови (мовлення) – 113

Л

Лакуна – 114
Ланцюжкова полісемія – 114
Латинізм – 114
Лекс – 115
Лексема – 115
Лексика (лексичний / словниковий склад мови) – 116
Лексика безеквівалентна – 117
Лексика білоруського походження – 117
Лексика еквівалентна – 117
Лексика екзотична – 117
Лексика італійського походження – 117
Лексикалізація – 117
Лексика питома – 118
Лексика російського походження – 118
Лексика фонова – 118

Лексика французького походження – 118
Лексика чеського походження – 118
Лексико-граматичний – 118
Лексико-граматичні класи слів – 118
Лексикографічне портретування – 119
Лексикографія – 120
Лексикографія двомовна – 120
Лексикографія лінгвокультурна – 120
Лексикографування – 121
Лексикологія – 121
Лексикологія загальна – 121
Лексикологія зіставна – 122
Лексикологія спеціальна – 122
Лексикон – 122
Лексико-семантична група (ЛСГ) – 122
Лексико-семантична система мови – 122
Лексико-семантичне поле (ЛСП) – 123
Лексико-семантичний варіант (ЛСВ) – 123
Лексико-семантичні категорії (розряди) – 124
Лексико-фразеологічне поле (ЛФП) – 124
Лексична анафора – 124
Лексична калька – 124
Лексична метафора – 124
Лексичне значення (ЛЗ) слова – 124
Лексичний – 125
Лексичний / словниковий склад мови – 125
Лексичні діалектизми – 125
Лексичні запозичення з інших мов – 126
Лексичні норми – 126
Лексичні омоніми – 126
Лексичні семи – 126
Лема – 127
Літературна цитата – 127

М

Мадяризм – 127
Макаронізми – 127
Макаронічна мова – 127
Макроструктура (структура словника) – 127
Маркер – 128
Максима – 128
Матронім – 128
Мезоніми – 128
Металексикографія – 128
Метамова словника – 128
Метафора – 128
Метафор словник – 129
Методика семантичного поля – 129
Метонімія – 129
Міжмовні омоніми – 130
Мікроструктура (словникова стаття) – 131
Міфонім – 131
Мова-джерело – 132
Мова дитяча – 132
Мова літературна – 132
Мови письменника словник – 132
Мовна картина світу – 133
Мовна компетенція – 133
Мовний (мовленнєвий) етикет – 133
Мовні контакти – 133

Модальні слова – 133
Модальні фразеологізми – 143
Моносемічний – 134
Моносемія – 134
Морфемний словник – 134
Морфологічний словник – 134
Мотивованість мовного знака – 134

Н

Наголосів словник – 135
Назва (найменування) – 135
Найдавніші запозичення (стародавні запозичення) – 135
Наріччя – 135
Народна етимологія – 136
Науковий стиль – 136
Нейтральна лексика (міжстильова лексика), стилістично нейтральна лексика – 137
Нелітературні слова – 137
Неологізм – 137
Неологізмів словник – 138
Неологія – 138
Неповні (часткові) омоніми – 138
Неповні синоніми – 139
Неповнозначні слова – 139
Номенклатура – 139
Номінативна функція мовної одиниці – 139
Номінативні слова – 140
Номінація – 140
Норма (мовна норма) – 141
Норма літературної мови – 141
Носій мови – 141

О

Образність – 141
Образно-ідіоматична фразеологія – 142
Однозначні (моносемічні) слова – 142
Однозначність (моносемія) – 143
Ознаки літературної норми – 143
Ознаки слова – 143
Ознаки терміна – 144
Ознаки фразеологізму – 145
Ойконім – 146
Ойконімічний словник – 146
Ойконімія – 146
Оказіоналізм, індивідуально-авторський, авторський, стилістичний неологізм – 146
Оказіональний – 146
Оксиморон (оксюморон) – 146
Омографи (графічні омоніми) – 147
Омоніми – 147
Омоніми абсолютні (повні омоніми) – 147
Омонімів словник – 148
Омонімія лексична – 148
Омофони – 148
Омоформи – 149
Ономасіологія – 149
Ономастика – 149
Ономастичний словник (ономастикон) – 150
Орфографічний словник – 151
Орфоепічний словник – 151
Освоєння запозичених слів – 152
Основа лексична мови – 152
Основний словниковий фонд – 152
Офіційно-діловий стиль – 152

Оцінність фразеологічної одиниці – 153

П

Паліндром – 153
Парадигма – 153
Парадигматика – 154
Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі – 155
Парадокс – 155
Пареміологічний словник – 155
Пареміологія – 156
Паремія – 157
Пароніми – 157
Паронімів словник – 158
Паронімічна атракція – 158
Паронімія – 159
Парономазія – 159
Партитив – 159
Партитивні відношення – 159
Пасивна лексика – 159
Пасивний словник – 160
Патронім – 160
Пейоратив – 161
Перекладний (двомовний або багатомовний) словник – 161
Переносне значення слова (похідне, вторинне, непряме) – 161
Перифраз (перифраза, парафраз, парафраза) – 162
Перифраз словник – 162
Пестлива лексика – 163
Питома лексика – 163
Питомо українські фразеологічні одиниці – 164
Піджин – 164
Пласт лексико-стилістичний – 164
Побутова лексика – 164
Побутовизми – 165
Повні омоніми – 165
Повні синоніми – 165
Повнозначні слова, самостійні слова – 165
Поетична лексика – 166
Поетична мова – 166
Поліномінація – 166
Полісемант (багатозначне слово) – 166
Полісемія (багатозначність), полісемантизм – 167
Полонізм – 167
Поняття – 168
Порівняльна лексикологія – 169
Порівнянь словник – 169
Потенційна сема (імовірнісна, факультативна) – 169
Прагматика – 169
Прагматична сема – 169
Праслов'янська (спільнослов'янська) лексика – 170
Прескриптивні (нормативні) словники – 171
Прийом «слів і речей» – 171
Прийом тематичних груп – 171
Прийоми внутрішньої інтерпретації – 171
Прийоми зовнішньої інтерпретації – 171
Приказка – 171
Прикметникові фразеологізми – 172
Примовка, приповідка – 172

Принципи лексикографування – 173
Прислівникові фразеологізми – 174
Прислів'я – 174
Прозаїзм – 175
Просторічна лексика – 175
Просторіччя – 175
Прототип – 176
Професіоналізм – 176
Пряме значення слова (вихідне) – 177
Пряме (вільне, незв'язане, основне) номінативне значення слова – 177
Публіцистичний стиль – 178
Пуризм – 178

Р

Радіальна полісемія – 179
Радіально-ланцюжкова полісемія – 180
Реєстр – 180
Реєстрові одиниці – 180
Релігійне (церковно-книжне) джерело походження фразеологізмів – 180
Ремарка – 181
Ремінісценція – 181
Референт – 182
Римарій – 182
Римівник – 182
Рівні мови – 182
Розмірно-оцінна лексика – 183
Розмовна (народно-розмовна) лексика – 183
Розмовний стиль – 184
Розмовно-побутовий стиль – 184
Розширення значення слова – 184
«Розщеплення» фразеологічних одиниць – 184
Русизм (росіїзм, росіянізм) – 185

С

Самостійні слова – 185
Селективний словник – 185
Сема – 185
Сема культурна – 186
Семантема – 186
Семантизація – 186
Семантика – 187
Семантико-стилістичні (понятійно-стилістичні) синоніми – 187
Семантична класифікація фразеологізмів – 188
Семантична структура слова – 188
Семантичне поле – 188
Семантичний множник – 188
Семантичний простір слова – 188
Семантичний словник – 188
Семантичні діалектизми (лексико-семантичні діалектизми) – 189
Семантичні омоніми – 189
Семантичні синоніми – 189
Семасіологія – 189
Семема – 190
Сентенція – 191
Сигніфікат – 191
Сингармонізм – 191
Синекдоха – 191
Синкретизм – 192
Синоніми – 192
Синонімів словник – 193
Синоніміка – 194

Синонімічна аналогія – 194
Синонімічна група – 194
Синонімічна диференціація – 194
Синонімічна конкуренція – 195
Синонімічне гніздо (СГ) – 195
Синонімічний ряд (СР) – 195
Синонімія – 196
Синопсис – 197
Синтагматика – 197
Синтагматичні відношення слова – 197
Синтаксичний словник – 198
Синтаксично зумовлене значення слова – 198
Синхронія – 198
Синхронний словник – 199
Система мови – 199
Системні відношення у фразеології – 199
Сленг / Сленг – 199
Сленговий словник – 200
Слова давньогерманського походження – 200
Слова з абстрактним значенням – 200
Слова з конкретним значенням – 200
Слова-паразити – 200
Слова-символи – 201
«Словарь української мови» Б. Грінченка – 201
Словник – 202
Словникарство – 203
Словник міжмовних омонімів – 203
Словник міжмовних паронімів – 203
Словник мовця – 204
Словник мовця активний – 204
Словник мовця пасивний – 204
«Словник української мови» в 11-ти томах – 204
«Словник української мови» в 20-ти томах – 205
Слово – 206
Слововживань словник – 207
Слововжиток – 208
Слово дискурсивне – 208
Словозміна – 208
Словопокажчик – 208
Словотвірний (деривaційний) словник – 208
Словотвірні діалектизми – 209
Словотвірні семи – 209
Словотвірні (похідні) омоніми – 210
Словоформа – 210
Смисл – 210
Смислової сполучуваності слів словник – 211
Соціальний символізм – 211
Соціолект (соціальний діалект) – 211
Спільнокореневі (однокореневі) синоніми – 211
Спільнослов'янські фразеологізми – 212
Спільносхіднослов'янська (східнослов'янська) лексика – 212
Споконвічна (питома) українська лексика – 213
Сполучуваність слова – 213
Спрощення структури полісемантичного слова – 213
Старогрецькі запозичення – 214
Старослов'янізми

(церковнослов'янізми) – 214
Статистична лексикографія – 215
Стереотип – 215
Стилістеми – 215
Стилістичне значення – 216
Стилістичний словник – 216
Стилістичні архаїзми – 216
Стилістичні синоніми – 216
Стилістичні функції фразеологізмів – 217
Стилістично забарвлена (маркована) лексика – 217
Стилістично нейтральні слова – 217
Структура лексичного значення слова – 218
«Суржик» – 218
Східнослов'янські фразеологізми – 219

Т

Табу – 219
Тезаурус – 219
Теорія ієрархії мовних рівнів – 220
Територіальні діалектизми – 221
Термін – 221
Термінознавство – 221
Термінологізація – 221
Термінологічний словник – 222
Термінологія – 222
Терміносистема – 223
Термінотворення – 223
Тильда – 223
Типи лексичного значення слова – 223
Типологія лексикографічна – 224
Тлумачний словник – 225
Топонім – 225
Топонімів словник – 225
Топоніміка – 225
Транскрипція – 226
Трансформація – 226
Троп – 226
Труднощів мовлення (мови) словник – 227
Тюркізми – 227

У

Узуальний – 228
Узус – 228
Українізм – 228
Універбація – 228
Універсалії мовні – 228
Універсальний словник – 288
Усічення (еліпсис) – 299
Ускладнення структури полісемантичного слова – 229

Ф

Фамільярна лексика – 229
Філіація – 230
Фольклоризми – 230
Фон культурний слова – 230
Фонова лексика – 230
Формули ввічливості – 231
Фразеографія – 231
Фразеологізація – 231
Фразеологізм (фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема) – 231
Фразеологізми авторського походження – 232
Фразеологізми народно-розмовного походження – 232
Фразеологізми професійного мовлення – 233

Фразеологізми усно-розмовні – 234
Фразеологічний словник – 234
Фразеологічна варіація – 235
Фразеологічна калька – 235
Фразеологічне значення – 236
Фразеологічний проміжний рівень мови – 236
Фразеологічних антонімів словник – 236
Фразеологічних синонімів словник – 237
Фразеологічні антоніми – 238
Фразеологічні вирази – 238
Фразеологічні єдності – 238
Фразеологічні зрощення – 239
Фразеологічні інновації – 239
Фразеологічні омоніми – 239
Фразеологічні синоніми – 240
Фразеологічні сполучення – 240
Фразеологічні суміщені омоніми – 241
Фразеологічно зумовлене (зв'язане) значення слова – 241
Фразеологія – 242
Функції слова – 242
Функції словника – 242
Функціональна класифікація фразеологізмів – 243
Функціонально-стильові розряди фразеологізмів – 243

Х

Художній стиль – 244

Ц

Цілеспрямованість – 244

Ч

Частотний словник – 244
Чистота мови – 246

Ш

Шифризми – 246
Шляхи виникнення омонімів – 246
Шляхи виникнення синонімів – 246
Штамп – 248

Я

Ядро лексичного значення – 249
Ясність мови – 249